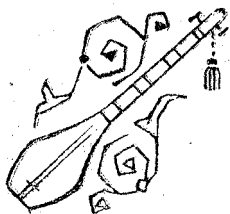

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЕТ ИНСТИТУТИ

ЭРІЯШ ШОИР

ВА УНИНГ
ДОСТОНЧИЛИКДАГИ
ЎРНИ

ТАДҚИҚОТЛАР
2-КИТОБ

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ — 1971

Тўпламда этакли ўзбек халқ шоири Эргаш Жуманбулбул ўғлининг санъаткорлик маҳорати, дostonчиликдаги ўрни ва совет фольклори ривожига қўшган ҳиссасини ёритувчи мақолалар ўрин олган.

Асар адабиётшунослар, фольклористлар, олий ўқув юрталари филология факультетларининг ўқитувчилари ва студентлари, шунингдек, халқ ижоди билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммаси учун мўлжалланган.

Таҳрир ҳайъати:

ЎзССР Фанлар академиясининг академиги *И. МУМИНОВ*,
ЎзССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси *Ш. ШОАБ-ДУРАҲМОНОВ*, профессор *Ҳоди ЗАРИФ*, филология фанлари кандидатлари *М. АФЗАЛОВ*, *Т. МИРЗАЕВ* (масъул муҳаррир).

Эргаш шоир ва унинг дostonчиликдаги ўрни.
Тадқиқотлар (Таҳрир ҳайъати И. Мўминов ва б.)
Т., «Фан», 1971.

(ЎзССР ФА А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт ин-ти).

2-китоб, 212 бет, 1971.

Иргаш шаир и его место в узбекском устном народном творчестве. Кн. 2-ая.

8 Ўз1

ЭРГАШ ЖУМАНБУЛБУЛ УҒЛИ ИЖОДИНИНГ УРГАНИЛИШИ ВА ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИГИМИЗ ОЛДИДАГИ ВАЗИФАЛАР

Ўзбек фольклоршунослиги Улуғ Октябрь социалистик революциясининг мевасидир. У фан сифатида совет даврида туғилди, шаклланди ва жиддий ютуқларни қўлга киритди, ўсиш-ўлғайиш давомида, илғор марксистик назария асосида ўз метод ва методологиясини ишлаб чиқишда мураккаб тараққиёт йўлини босиб ўтди¹. Бу йўл адабиётшунослигимизнинг янги тармоғи бўлган фольклористиканинг ўзига ҳам, унинг вакилларига ҳам катта шараф келтирди: фаннинг Ўзбекистондаги бу соҳаси илмий жамоатчилик томонидан ўзига хос фольклористика мактаби сифатида тан олинди ва халқимизнинг бой оғзаки адабиёти бутун салобати билан кўпчиликка маълум бўлди, оламга танилди.

Ўзбек фольклоршунослигининг тараққиёт йўлига назар ташлар эканмиз, у ўзининг бутун тарихи давомида уч йўналишда мунтазам давом этди. Булар фольклор асарларини тўплаш, уларни нашр этиш ва илмий тадқиқ қилишдир.

Фольклор ижодчиларини аниқлаш ва улар репертуарларини ёзиб олишда эришилган ютуқлар мақтовларга сазовордир. 1926 йилдан бери мунтазам уюштирилиб келинаётган фольклор экспедицияларига ўзбек фольклорчиларининг деярли барча авлоди иштирок этиб келмоқда. Бу йиллар давомида юзга яқин халқ дostonлари (вариантларидан ташқари), минглаб эртақлар, ўн мингдан ортиқ топишмоқ (вариантлари билан), ўн мингга яқин мақол ва маталлар (вариантлари билан), мингдан ортиқроқ латифалар, халқ драмаси намуналари, кўплаб қўшиқ ва термалар ёзиб олинди. Ҳоди Зариф, Буюк Қаримий, Мансур Афзалов, Музайяна Алавия, Зубайда

¹ Қаранг: Ҳоди Зариф, Ўзбек совет фольклористикаси тарихидан, «Ўзбек совет фольклори масалалари» тўплами, Тошкент, 1970, 218—281-бетлар; М. Муродов, Т. Мирзаев, Ўзбек фольклоршунослигининг ярим асри, «Шарқ юлдузи» журнали, 1967, 11-сон, 191—216-бетлар; Т. Мирзаев, Ҳоди Зариф, адабий портрет, Тошкент, 1967.

Ҳусайнова ва бошқаларнинг меҳнати билан бу материалларга маълум бир тартиб берилди ва Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтида улкан фольклор архиви юзага келтирилди. В. А. Успенский, Н. Н. Миронов, Е. Е. Романовская, Ф. М. Қароматов, М. Х. Қодиров каби музикашунос ва театршунослар тўплаган материаллардан ташкил топган худди шундай фонд Санъатшунослик институтида мавжуд.

Бу асарларни халққа қайта тақдим этишда салмоқли ишлар қилинди. Бунда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, фольклор асарларини оммавий нашрга тайёрлашнинг илмий принциплари профессор Ҳоди Зариф томонидан ишлаб чиқилди ва у муваффақиятли равишда амалда қўлланилди ҳамда қўлланилмоқда. Ана шу принциплар асосида фольклор асарлари асосан 30-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб нашр этила бошланди. Қисқа вақт ичида «Октябргача бўлган ўзбек оғзаки адабиёти» (1935), «Ўзбек совет фольклоридан намуналар» (1935), «Ўзбек фольклори» (1—2-китоблар, 1939, 1941), «Ўзбек фольклоридан ўқув материаллари» (1951), «Ўзбек совет фольклори намуналари» (1954), «Ўзбек халқ достонлари» икки томлиги (1956—1957), «Ўзбек халқ шоирларининг совет давридаги ижоди» (1958), рус ва ўзбек тилларида «Ўзбек халқ эртаклари» икки томлиги (1960—1962), «Ўзбек халқ қўшиқлари» (1959), «Хоразм халқ қўшиқлари» (1965), «Ўзбек халқ топишмоқлари» (1961), «Ўзбек халқ мақоллари» (1958) каби фольклор тўпламлари босилиб чиқди. «Алпомиш», «Ёдгор», «Ширин билан Шакар», «Эрали ва Шерали», «Қунтуғмиш», «Холбека», «Муродхон», «Рустам», «Орзигул», «Гўрўглининг туғилиши», «Авазхон», «Маликаи айёр», «Гулшанбоғ», «Зулфизар билан Авазхон», «Интизор», «Далли», «Равшан» сингари достонлар қайта-қайта нашр этилди.

Бу соҳадаги энг зўр ютуқ, шубҳасиз, «Ўзбек халқ ижоди» кўп томлигининг нашр этила бошланиши бўлди. 35—40 томга мўлжалланган, ўзбек фольклористикасида мисли кўрилмаган бу улкан нашрнинг ҳозиргача 14 китоби («Дастагул», «Интизор», «Гўрўглининг туғилиши», «Гулнор пари», «Гулшанбоғ», «Гулихиромон», «Муродхон», «Олтин олма», «Сув қизи», «Гулпар», «Ойжамол», «Латифалар», «Гулёр») босилиб чиқди, қолган томлар ҳам асосан нашрга тайёрланиб қўйилди.

Агар Улуғ Ватан урушигача ва уруш даврида халқ ижодини ўрганиш айрим мақолалар эълон қилиш, фольклор асарларига сўз бошилар ёзиш билан характерланган бўлса, урушдан кейин бу соҳа бўйича йирик тадқиқотлар, монографиялар босилиб чиқди. Бу ўринда В. М. Жирмунский ва Ҳ. Т. Зарифовларнинг «Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси» (1947), М. Алавиянинг «Ўзбек халқ қўшиқлари» (1959), М. Афзаловнинг «Ўзбек халқ эртаклари ҳақида» (1964),

М. Қодировнинг «Ўзбек халқ оғзаки драмаси» (1963), М. Сандовнинг «Маликаи айёр» достони» (1964), Ҳ. Раззоқовнинг «Ўзбек халқ ижодида сатира ва юмор» (1965), Е. Жўраевнинг «Ўзбек халқ оғзаки ижодида динга қарши мотивлар» (1965), З. Ҳусайнованинг «Ўзбек топишмоқлари» (1966), О. Собировнинг «Ислом шоир Назар ўғли» (1967), Т. Мирзаевнинг «Алломиш» достонининг ўзбек вариантлари» (1968), Т. Ғозибоевнинг «Ғозил Йўлдош ўғли» (1968), Ж. Қобулниёзовнинг «Ўзбек совет фольклорининг ривожланиш йўллари» (1969) каби тадқиқотларини кўрсатиб ўтиш керак бўлади.

Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалабаси барча соҳаларда бўлганидек, СССР халқлари ижоди тараққиётида ҳам янги саҳифалар очди. «Чунки революцион даврнинг революцион руҳдаги янги қўшиқлари социалистик революциянинг бошланиши билан яратила бошлаган... Гражданилар урушининг кескин жангларида яратилган, контрреволюцион босмачилик ҳаракатига қарши Қизил Армия билан биргаликда курашган ўзбек кўнгилли отрядларининг қўшиқлари ўзбек халқ оғзаки ижодида юзага келган янги сифатий ўзгаришнинг характерли фактидир»². Шунинг учун ҳам Ўлкани ўрганиш илмий жамиятларининг Бутун Россия конференциясида (1921 йил) доклад қилган машҳур совет фольклоршуносолими, академик Ю. М. Соколов совет ижтимоий тузуми шароитида яратилган янги замон фольклорига керагича этибор бериш, уни тўплаш, ўрганиш, фольклор ижодчиларини кўтариш ва тарбиялаш масалаларини жиддий қўйган эди. Ўзбек фольклористлари ҳам бунга алоҳида диққат қилдилар. Совет жамиятининг турли босқичларида халқимиз томонидан яратилган оғзаки адабиёт намуналари тўпланди, нашр этилди, уларга умумий бир баҳо берилди. Бунда Ҳоди Зариф, М. Афзалов, М. Алавия, Ю. Султонов, Т. Ғозибоев, Ж. Қобулниёзов, О. Собиров, Т. Очиллов, Ғ. Жаҳонгиров ва бошқаларнинг мақола ва китоблари диққатга сазовордир.

Ўзбек фольклоршунослиги жиддий ютуқларга эришган экан, бунда кенг збдилар оммасининг, ёзувчилар, матбуот ходимлари ва фольклор ҳаваскорларининг олижаноб хизмати муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу ўринда халқимизнинг икки ажойиб санъаткори — Ҳамид Олимжон ва Мақсуд Шайхзодаларнинг хизматини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Адабиётга шоир сифатида кириб келган ўзбек социалистик маданиятининг бу ёрқин сиймолари адабиётшуносликнинг турли масалалари бўйича қалам тебратган ажойиб олим ҳам эдилар. Ўзбек эпосининг энг яхши намуналаридан ҳисобланган «Алломиш» достонини 1939 йилда Ҳамид Олимжон, «Ширин

² Ҳ о д и З а р и ф, Кўрсатилган асар, 227-бет.

билан Шакар» дostonини 1941 йилда Мақсуд Шайхзода сўз боши билан нашр этган эдилар. Бу нашрлар ҳали ҳам ўз қимматини йўқотган эмас.

Ўзбекистондаги фольклористик ишларнинг бамисоли бир якуни сифатида «Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар» серияси юзага келди ва ундан дастлабки икки китоб босилиб чиқди³. Бундай коллектив ишларни мунтазам давом этириб, барча кучларни муҳим проблемаларни ишлашга қаратиш лозим.

Ўзбек фольклоршунослиги ўзининг шаклланиш давридаёқ халқ эпик ижодиётини унинг яратувчилари ва куйловчилари билан боғлиқ ҳолда ўрганишга алоҳида эътибор берди. Шунинг натижасида кўпгина халқ бахшилари аниқланди, улар услуги ва репертуарининг бир-биридан фарқи ва дostonчилик мактаблариаро айирмалари ёритилди, бахшилик санъатининг ўзига хос хусусиятлари тадқиқ қилинди. Бунда Эргаш Жуманбулбул ўғли ижоди ва унинг репертуарини ўрганишга алоҳида эътибор берилди.

Эргаш шоир замонамизнинг буюк дostonчиси, доҳий В. И. Ленин ҳақида ўзбек адабиётини биринчи дoston яратган улкан санъаткордир. У ҳақда дастлабки илмий мулоҳазаларни Ғози Олим ва Ҳоди Зарифлар баён қилган эдилар. Шундан кейин Ҳоди Зариф, Ш. Шоабдураҳмонов, З. Қаримова ва бошқаларнинг тадқиқотлари юзага келди, шоир асарлари нашр этилди. Хусусан, санъаткорнинг 100 йиллик юбилейи муносабати билан «Эргаш шоир ва унинг дostonчиликдаги ўрни» деган коллектив ишнинг юзага келиши ҳамда «Фан» нашриётини шоир термалари ва дostonлари беш томлигини нашр этишни мўлжаллаганлиги маданий ҳаётимизда муҳим воқеадир.

Лекин ҳали Эргаш шоир ва унинг репертуарини ўрганишда кўп ишлар қилишимиз керак. Ҳалигача шоир ижодини монографик тадқиқ қилувчи бирор асарга эга эмасмиз. Унинг санъаткорлиги, дostonчиликдаги маҳорати ва ўзига хослиги, эстетик принциплари ва дунёқараши деярли ўрганилмаган. Кўринадики, ҳали ўзбек фольклоршунослиги олдида жиддий вазифалар турибди.

Шундай вазифалар қаторида мен аввало фольклор асарларини ёзиб олиш ва тўплашни кўрсатиб ўтмоқчиман. Халқ ижоди асарларини мунтазам равишда тўплаш ҳамма вақт биринчи даражали вазифалардан бўлган ва шундай бўлиб қолади. Ҳозирги Ўзбекистон территориясидан ташқарида яшовчи ўзбеклар фольклори ниҳоятда кам тўпланмоқда. Тўпловчиликда асосан фольклористик-филологик йўналиш ҳукм-

³ Ўзбек халқ ижоди, Тошкент, 1967; Ўзбек совет фольклори масалалари, тадқиқотлар, 1-китоб, Тошкент, 1970.

ронлик қилмоқда. Эндиликда уни фольклористик-этнографик, фольклористик-диалектологик ва бошқа йўналишларда олиб бориш лозим, чунки фольклор муайян халқ турмуши ва маишатининг ҳамма томонлари билан бевосита боғлиқдир.

Фольклор асарларини оммавий нашрга тайёрлашда жиддий ютуқлар қўлга киритилган бўлса-да, ҳали бирор дostonнинг академик нашрига эга эмасмиз. Фольклор асарларининг пухта илмий аппарат билан таъминланган кўп томлик академик нашрларини амалга ошириш вақти келди. Фольклоршунослигимизнинг ҳозирги тараққиёти шуни талаб қилади.

Фольклор асарлари ҳозирча асосан адабиётшунослик нуқтаи назаридан ўрганиб келинмоқда. Энди уларни фалсафий нуқтаи назардан тадқиқини бошлаш керак. Халқ ижодидаги этнографик хусусиятларни, тил бойлигини махсус ўрганиш навбати келди.

Маълумки, халқ ижодининг жуда кўп асарлари куйлаб айтилади ва айримлари рақс билан боғлиқ. Уларнинг текстлари музика — куйдан ажралмаган ҳолда бир бутунликни ташкил этади. Демак, адабий текстлар билан бирга уларнинг куйларини ҳам тадқиқ этмоқ лозим. Мана шу соҳа бўйича кадрлар тайёрлаш, халқ куйларини нотага олиш ва уларни ўрганиш ишларини жадаллаштириш зарур. Ўзбек совет фольклоршунослиги бундай вазифаларни бажаришга қодир, чунки унинг бутун тараққиёт йўли шундан далолат бериб турибди.

ҲОДИ ЗАРИФ

УЛҚАН ХАЛҚ САНЪАТҚОРИ

Ўзбек халқ шеърятининг халқчил хислатлари, илғор ғоялари, бадий хусусиятлари шу халқнинг тарихини яратган кўпчиликнинг кўп асрлик ижтимоий ва сиёсий ҳаёти, меҳнатга ва жамият ҳаётига муносабати, дунёқараши, шодлиги, дард-ҳасрати, орзу-умидлари, ниҳоят, бизнинг улуғвор замонамиздаги бахти ва саодати билан боғлиқдир. Коллективнинг яратувчилик қудрати, ижодий маҳорати билан яратилган ва асосан халқ ҳаётининг ойнаси бўлган бу адабиёт халқ оммасининг ақлий ва жисмоний меҳнат қобилиятини намоён қилиб келди. Бу яратувчилик қудрати халққа узлуксиз хизмат қилди ва ҳозир ҳам бениҳоя фойда етказмоқда. Ана шу улуғвор бадий адабиётнинг кенг мундарижали, чуқур мазмунли, хилма-хил образларга, ранг-баранг бадий воситаларга, архаик ва барҳаёт луғатга, тадқиқотчилар ҳали қамраб ололмаган грамматик хусусиятларга жуда бой халқ дostonларининг асрлар оша сақланиб келиши, шундайин, янгидан-янги дostonларнинг яратилишида зўр қобилият эгаси бўлган халқ шоирларининг хизмати ғоят катта ва таҳсинга сазовордир.

Буюк Октябрь социалистик революциясидан илгариги фан ўзбек халқ дostonларининг асрий анъаналар доирасида оғзаки ва шу билан бирга ижодий давом этиб келаётганини билмас эди. «Ҳикояти Гўрўғли султон», «Бўзўғлон» ёки «Юсуфбек ва Аҳмадбек», «Тоҳир ва Зухра», «Санобар», «Бўз йигит» каби бир неча китобчалар аввало айрим қўлёзмалар, кейин кўп тиражли қайта-қайта нашрлари билан маълум эдики, булар қизиқарли ҳикоялар тарзида қаралиб, илмий принципларга риоя қилинмаган ҳолда тузилган, ўрни билан ҳоким синфнинг синфий мақсадига мос қалбакилаштирилган ҳолда нашр этилган эдиларки, уларни бизга номаълум саводхонлар тайёрлаганлар. Шунинг учун ҳам аслида халқ дostonлари

бўлган бу асарларнинг ижрочилари номаълум қолган. Балки атайин қайд этилмагандир.

Герман Вамбери Хоразмдан «Юсуф-Аҳмад» дostonининг бир қўлёмасини бошқа асарлар қатори қўлга тушириб Фарога олиб кетганда, хоразмлик саводли бир шахсни ўзи билан олиб боргани, «Юсуф-Аҳмад» дostonини ўрганиш ва нашрга тайёрлашда ўзи дostonчи бўлмаган бу шахснинг тузатиш ва таҳрирларидан фойдалангани маълум. Россиянинг ўзида котиблар, ноширлар ва чор ҳокимияти цензурасининг истаги ва талаби билан юзага келган сохталаштиришларни махсус текширилса, бутун бир тадқиқот асари юзага келади.

Буржуа фани ўзбек халқ дostonларининг қишлоқдагина эмас, ҳатто шаҳарларда ҳам кенг омма ўртасида оғзаки равишда куйланиб келишини ва бу жанрнинг асрий анъаналарини давом эттириб, ўстириб келаётган ўзбек халқ дostonчиларини билмас эди. Утмиш Европа шарқшуносларининг вакили Г. Вамбери «Ўзбекларда дoston ва дostonчиликнинг оғзаки традициясини бой ёзма адабиёт ва шаҳар маданияти сиқиб чиқариб ташлаган»,— деган илмий асоссиз фикрни ўтган асрнинг ўрталарида майдонга отган ва шу нотўғри қараш яқин ўтмишгача ўз таъсирини сақлар эди.

Рус ориенталистларидан Е. Ф. Каль XIX асрнинг 90-йилларида Термизнинг шимолида, Солиҳобод қишлоғида ўзбек қўнғирот уруғининг айинли аймағига мансуб бўлган бахши Омонназардан уч соат мобайнида дoston тинглаганлигини, кейин Сурхондарёнинг қир ва адирларида бу дoston қаҳрамонлари номлари билан боғлиқ ривоятларни эшитганлигини ўз кундалигида қайд этгани ва Россия император география жамияти аъзоларига ўз хотиралари ҳақида ахборот берганини биламиз. Аммо бу оғзаки ахборот ҳолида қолиб кетди. Е. Ф. Каль тинглаган дoston «Алломиш» эканлиги, унинг қаҳрамонларига нисбат берилган нақллар асосан Барчин билан боғлиқ эканлигини унинг ўзи ҳам, ўша давр олимлари ҳам пайқай олишгани маълум эмас.

Ўзбек халқ дostonчилигининг асрий анъанаси Хоразмдан Фарога водийсига қадар, Жанубий Қозоғистондан Шимолий Афғонистонгача кенг равишда давом этар эди; маҳаллий зиёлиларнинг анчагина қисми ўзлари яшаган ва кезган ерларда бундан хабардор эди. Аммо халқнинг бу катта ижодий фаолиятига улар ҳам эътибор бермаган эдилар. Маданий меросга нисбатан бу тур муносабат ўша давр ижтимоий тузуми ва сиёсий йўналишининг салбий натижалари билан боғлиқ эди. Бунинг исботи учун характерли бир мисол келтирамиз. Туркистон генерал губернаторларидан бирига Туркистондаги қадимий осори атиқаларни сақлаш учун чоралар кўриш зарурлиги ҳақида мурожаат қилинганда, у: «Булар-

нинг ҳаммаси қанча тез вайрон бўлса, рус давлати учун шунча яхши»¹, — деб жавоб берган.

В. И. Ленин, Коммунистик партия ва Совет Ҳукумати маданий мероснинг халқ мулки эканлигини, уни сақлаш ва ўрганиш кераклигини қайта-қайта таъкидлаш билан бирга барча имкониятларни ҳам яратиб бердилар. РСФСР Халқ Комиссарлари Советининг маданият ва санъат ёдгорликларини сақлаш ҳақидаги 1918 йил 18 октябрь Декрети ва шу муносабат билан кўрилган тадбирлар Коммунистик партиянинг бу муҳим масалага катта эътибор билан қараганлигини намойиш этди. Маданий меросимизга муносабатни яхшилашда Туркистон Совет Республикаси Марказий Ижроия Комитетининг 1920 йил январда чиқарган Декрети (№ 191) ҳам катта аҳамиятга эга бўлди. Унда Туркистондаги фан ва санъатга оид барча тарихий обидаларни сақлаш, археологик тадқиқотлар олиб бориш, илмий, адабий ва бадиий материалларни тўплаш ва пухта ўрганиш уқтирилган эди. Ана шундай муҳим тадбирлар ўзбек фольклорига ҳам эътиборни оширди. Шунинг учун ҳам ўзбек халқ дostonчилигининг жонли анъанасини аниқлаш, мақтовларга сазовор эпик асарлар хазинасини кашф этиш совет олимларига муяссар бўлди.

Марксизм-ленинизм билан қуролланиб, ҳар қандай буржуа назарияларига қақшатғич зарба бериб ўсган ва ўсаётган ўзбек совет фольклористикаси оз фурсатда жиддий ютуқларни қўлга киритди. XIX ва XX асрда яшаган ҳамда яшаб турган икки юзга яқин халқ дostonчиси аниқланди. Юздан ортиқ дoston ёзиб олинди. Жуда кўп фольклор асарлари нашр этилди ва улар ҳақида тадқиқотлар яратилди. Ўтмишда кўпчилик халқлар қатори ҳуқуқсиз ва қашшоқ бўлган дostonчиларимиз социалистик давримизнинг эркин ва қувноқ қўшиқчиси бўлдилар. Уларнинг номлари қишлоқ ва район чегарасидан чиқиб, бутун республика, ҳатто Иттифоқ миқёсида донг қозонди.

Ўзбек халқ дostonчиларининг кўпчилиги ўзининг ижтимоий келиб чиқиши, жисмоний ва ақлий меҳнат фаолияти билан меҳнаткаш халқ оmmasига мансубдир. Бизга маълум энг иқтидорли ва халқимиз томонидан тақдирланган дostonчилар ўтмишда хорлик, ҳақсизлик, муҳтожлик, жабр ва зулмларни ўз бошидан кечирган оддий деҳқон ва чўпон, ора-сира худди шулар қаторидаги косиблардан иборат. Шунинг учун ҳам халқ шоирлари ёшлиқдан меҳнат билан кўз очиб, турмушнинг барча оғирликларини кўрганлар, жафо ва машаққатларни татиганлар. Ҳақсизлик ва адолатсизлик ҳукмрон

¹ Д. И. Нечкин, Задачи и ближайшие цели Средазкомстариса, Известия Средазкомстариса, вып. I, 1926, стр. 5; В. Н. Гартевельд, Путевые очерки Туркестана, М., 1914, стр. 131.

бўлган замонда чексиз эксплуатациянинг азоб-уқубатларини ўз бошларидан кечирганлар.

Болаликдан оғир меҳнатга кўникиш, тирикчилик манбаини шу меҳнатда кўра билиш, меҳнат аҳлининг ахлоқи, одоби, дунёқараши билан тарбияланиб, шундай тарбия билан улғайган халқ шоирларидан таълим олиш дostonчиларни меҳнаткаш халқ билан бирга бўлишга, демократик тенденцияларни уқиб олишга, санъатга, адабиётга чуқур муҳаббат қўйиб, прогрессив ғояларни куйлашга йўллаган.

XIX асрнинг охирларида кўпчилик ўртасида танилиб, қўшиқлари манзур бўлган халқ шоирларидан Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Ислом Назар ўғли, Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан, Абдулла Нурали ўғли ва шуларга ўхшаш бир неча дostonчиларнинг ижтимоий аҳволи ва ҳаёт йўли ўзбек халқ дostonчилари учун характерлидир. Булар қашшоқ деҳқон болалари бўлиб, ёшликдан етимлик кулфатини чекканлар, неча йиллар бойлар эшигида хизматкор бўлиб, уларнинг қўйларини боққанлар, экин-тикинларини экканлар, йиғим-теримларини бажарганлар; талай меҳнат бадалига миннат билан кун кечирганлар. Меҳнатга яраша ҳақ олмаганлари каби доим хўрлик кўрганлар. Бу бўлажак халқ шоирларининг дўстлари, ҳамсуҳбат ва дардкашлари ҳам ўзларига ўхшаган қашшоқ чўпонлар, хизматкор деҳқонлар, замонасининг ғариблари бўлган. Яна шуниси характерлики, бу халқ шоирларининг санъат ва адабиётга ҳаваслари дастлаб ана шу шароитда, меҳнат қучоғида уйғонади ва эрта бошланади. Улар ёш пайтларидан дўмбира чертиш ёки қўбиз тортишни ўрганадилар, кейин оз-оздан кичик қўшиқлар, термаларни ўрганиб ёдлайдилар, куйлаб машқ қилиб юрадилар. Шу жиҳатдан буларнинг дастлабки устоди ана шу чўпонлар, қароллар бўлиб, дастлабки тингловчилари ҳам ана шулар бўлган.

Шундай санъаткорлардан бири Эргаш Жуманбулбул ўғли халқ дostonларини бугун ғоявий халқчиллиги ва бадиий гўзаллиги билан сақлаб келгаж, мамлакатимизда социализм қуришда ўз ижоди билан актив қатнашган ва бу ижодий фаолияти туфайли улў Коммунистик партия ғамхўрлигида ўзига ўлмас ҳайкал қурган шоирдир. Эргаш Жуманбулбул ўғли Қўрғон қишлоқ дostonчилик мактабига мансубдир. Қўрғон қишлоқ дostonчилик мактабининг сўнгги бир аср ичидаги вакиллари асосан Нурота районининг Қўрғон қишлоғида яшаб, уларнинг адабий, ижодий фаолиятлари шу ерда тарбия топгани учун биз бу мактабни шартли равишда шу ном билан атадик. Манғиштовдан Нуротага қадар чўзилган сила тоғларнинг, айниқса, Оқтовнинг шимолий ва жанубий этакларида яшаган ва шу ерда етишган халқ шоирлари, кичик бир истисно билан, мана шу Қўрғон қишлоқ мактабига

мансубдирлар. Ўзбекларда оғзаки дostonчилик традициялари ҳақида ўтмиш тарихий асарларда маълумот қолдирилмаганлиги учун биз бу мактабларнинг асоси қачон қурилганини билмаймиз. Уларнинг кўп асрлардан бери давом этиб келаётганини тахмин қилишга асослар бор. Лекин қарийб бир асрлик аниқ маълумотни кекса дostonчиларимизнинг ўзлари бердиларки, бу маълумотлар халқ шоирлари ўртасидаги кучли адабий анъанани ўрганиш учун қимматли манбадир.

Халқимиз буюк эҳтиром ва катта тантана билан юз йиллик тўйини нишонлаётган Эргаш Жуманбулбул ўғли 1868 йилда Қўрғон қишлоғида меҳнаткаш деҳқон-шоирлар оиласида туғилди ва ҳаётининг кўпгина қисмини шу ерда ўтказди.

Қўрғон қишлоғи Бухоро амирлигининг Нурота беклигига тобе бўлиб, бу ернинг меҳнаткаш аҳолиси хонлиқнинг чексиз жабр-зулмлари, ҳақсизлик ва ситамлари, амалдорлар, руҳонийлар ва бойларнинг истаганча эксплуатациялари остида эзилган, хўрланган, фан ва маърифатдан маҳрум этилган эди. Бироқ ҳар қандай ҳақсизлик ва адолатсизлик, жабр-зулм халқ шеърляти ва унинг қонуний тараққиётини тўхтата олмади. Меҳнаткаш халқ ҳар қандай оғир шароитда ижод этди, ота-боболарининг бадий ижодини ҳурмат билан сақлади, уларнинг миллий анъаналарини давом эттирди.

Қўрғон қишлоғида дostonчилик анъанаси узоқ вақт давом этган. Бу ерда XIX асрнинг иккинчи ярмида йнгирмадан ортик машҳур дostonчи етишган. Бу ҳол Қўрғон қишлоғининг халқ шоирлари макони эканлигидан далолат беради. Қўрғон қишлоқ дostonчилик мактабининг такомиллашувида Самарқанднинг шимолий районларидаги машҳур дostonчиларнинг ҳам арзирли ҳиссаси бор. Катта Бўрон, Кичик Бўрон, Амин бахши каби номдор дostonчилар шулар жумласидандир. Қарийб қирқ беш йил илгари мен суҳбатлашган кексаларнинг айтишларича, Эргаш шоирнинг етти отасига қадар шоир ўтган. Бу ҳол Қўрғон қишлоғидаги адабий анъананинг жуда кучли ва изчиллиги билан боғлиқ бўлган, албатта. Эргаш шоирнинг ўзи ҳам буни тасдиқлагани ҳолда ўз таржимаи ҳолида бешинчи отасига қадар санаб ўтади:

Бешинчи отамнинг отидир Ёдгор,
Шў² вақтда элида сўзга эътибор,
Ҳар ерда ўтказиб юрган сўзини,
Чечанликда ҳеч ким бўлмай баробар.

Тўртинчи отамнинг отидир Лапас
Шоирликда унга ҳеч ким тенг эмас,
Ўз вақтида сўзин элдан ўтқариб,
Тўйларда ўланда гапни ўйламас.

² Уша вақтда, ўтган замонда.

Учинчи отамнинг оти Мулла Тош,
Мулла Тошнинг сўзи ҳар ердадир чош,
Шў замоннинг бориб турган доноси,
Ўзи оқил экан соҳиби кенгаш.

Мулла Холмуроддир бобомнинг оти,
Шўл замонда чечанларнинг устоди,
Булар гап бобида сўзнинг деҳқони,
Чечан бўлган бунинг қанча авлоди.

Мулла Холмуроддан учта ул қолган,
Учови ҳам катта шоирлар бўлган.
Жош Узоқ шоир дейди каттасин оти,
Шоирликда кўп шогирдлар чиқарган.

Уртанчасин оти Ёрлақаб бўлган,
Чечанликда тани сўз билан тўлган,
Ул Жош Узоқдан баланд бўлиб ўтканди,
Тамом умри элга шоирлик қилган.

Қичик ўғлининг Жуманбулбулдир оти,
Ўз вақтида шоирларнинг устоди,
Ҳар қандай тўй бўлса, катта йиғинда,
Ҳамма элга писанд бўлган абёти.

Эргаш туғилганда унинг отаси Жуманбулбул эллик ёшлар чамасида бўлиб, амакилари ҳам барҳаёт эдилар. Жуманбулбулнинг момоси Тилла кампир Қўрғон қишлоғининг чечан шоирларига бас келадиған забардаст шоира эди. Эргаш шоирнинг ёшлиги кечган замонда Қўрғон қишлоғидаги шоирлар вақти-вақти билан йиғилишар, терма ва дostonлар айтишиб, қизгин адабий мунозараларда бир-бирларининг муваффақият ва камчиликларини ўрганар эдилар. Мунозаралардаги талашиб-тортишишларда талантлар ўсар, жиллоланар, мустаҳкамланар эди. Қассоб бахши ва шунга ўхшаш бир нечаси асосан ўз қишлоғида шогирд етиштириш билан машғул бўлиб, Жуманбулбул каби бир неча шоир Бухоро, Қарши, Шаҳрисабз, Китоб, Самарқанд, Жиззах теварақларини айланиб қўшиқ айтиб келар, бу саёҳатларида турли ерлардаги халқ дostonчилари билан учрашиб, уларнинг тажрибаларини ўрганиб борар, Қўрғон қишлоққа қайтганларида шоирлар йиғинида ижодий ҳисобот берар эдилар. Шунинг билан бирга элни кезиб юривчи бу шоирлар йўлда учратганлари, хусусан, ўзлари таниган ва донғини эшитган йирик халқ шоирларини ўз қишлоқларига меҳмонга чақирар ва улар Қўрғон қишлоғига келганларида катта адабий йиғинлар бўлар эди. Жумладан, машҳур қозоқ оқини Мойлибой-хўжа Қўрғон қишлоғига келиб-кетиб турганини, Жуманбулбул ҳам ўз навбатида қозоқлар йиғинига бориб турганини таъкидловчи сатрларни Эргаш отанинг ўзи қайд этиб ўтади:

Шў замонда қозоқ элда
Мойлихўжа деган ўтган,

Қозоқ элда чечанлиги,
 Кўп овоза бўлиб кетган.
 Ҳеч ким чиқмаган тўйларда,
 Сал сўзман енгиб ўтган.
 Ҳар тўйда енган нечани,
 Неча қизман бойбичани,
 Бўлиб чечаннинг чечани
 Шу Мойлибой бўлиб ўтган...
 Қозоқ элдан туркман³ келиб,
 Кеп Булбулни олиб кетган.
 Хўжа бир кеп обборган йўқ,
 Етти-саккиз, ўнга етган⁴.

Шу сабабли замонамиздаги энг кучли халқ дostonчилари бўлган Фозил шоир Йўлдош ўғли, Ислom шоир Назар ўғли, Абдулла шоир Нурали ўғли, шунингдек, сўз санъатининг қадрушнос кексалари Қўрғон қишлоқ дostonчилари Жуманбулбул, унинг отаси Холмурод, акаси Жассоқ бахши ва бошқаларни доимо ҳурмат билан мақташлари бежиз эмас эди. Бу адабий традициянинг донғи қорақалпоқларга қадар етди. Қорақалпоқ халқ шоирларининг гувоҳлик беришича, қорақалпоқ дostonчиларининг бир нечаси Нурота дostonчиларидан таълим олганлар. Фольклорист Қалли Айимбетов берган маълумотга кўра, ҳозир ҳаёт Исомурод жиронинг отаси Нурабдулла жирон (1858—1922) дostonчиликини ўз юртида ўргангандан кейин бу соҳадаги билим ва санъатини ошириш учун Нурота районига келган ва бу ердаги халқ шоирлари тарбиясида балoғатга етиб, қорақалпоққа қайтган. Машҳур қорақалпоқ халқ шоири марҳум Қурбонбой жирон Нурота район халқ шоирларининг таърифини эшитгач, Тўрткўлдан Нуротанинг шимолий қисмидаги қорақалпоқлар орасига келиб таълим олганки, бу ерда Қўрғон мактабининг таъсири кучли эди. Дастлаб дostonчи бўлиб етишиши шу ерда бўлган. Шунинг учун Қурбонбой жирон ўзбек дostonларидан баъзиларини ўзбек тилида яхши куйлар эди.

Бу адабий традиция ва Эргаш ота ҳақида гапирилганда, Қўрғон қишлоқлик икки шоиранинг — Қулсамат бахшининг онаси Султон кампир ва Жуманбулбулнинг момоси Тилла кампирни ҳурмат билан эслаб ўтишимиз лoзим. Хотин-қизларга бутунлай хўрлик назари билан қаралган, уларнинг оддий инсоний ҳуқуқлари поймол этилган, меҳнат ва ижодий фаолиятлари мутлақо таҳқирланган бир замонда халқ шоирларининг етишиб чиқиши, асарлари ёзилмай қолган бўлса ҳам, номлари халқимиз ўртасида ҳурмат билан сақланиб келиши эътиборимизни жалб этади.

³ Эргаш ота мансуб бўлган ўзбек уруғи.

⁴ Эргаш Жуманбулбул ўғли, «Қизжибак» дostonи, автограф, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви, инв. № 49, 97-бет. Бундан кейин ФА деб кўрсатамиз.

Кексалар шоира Султон кампирнинг бадий маҳорати ҳақида қизиқарли хотиралар, ажойиб шеърий сатрларни нақл этадилар. Қўрғон қишлоғининг мақтовли чечан шоираларидан бўлган Султон кампирнинг ўғли ва набиралари ҳам машҳур дostonчи эди. Оғиздан-оғизга ўтиб, бизга етиб келган маълумотга кўра, қозоқ оқинларидан бири Қўрғон қишлоғига келган ва у ердаги шоирларни кўриш, улар билан айтишиш иштиёқида эканлигини билдирган. Уни Қўрғон қишлоқ шоирлари йиғинига йўллаганлар. Суҳбат орасида айтишиш бошланиб, қозоқ оқини йиғиндаги шоирларни енгган. Ғолибнинг маҳоратига тан берган бир ўзбек бахшиси: «Сен бизнинг Султон кампир билан тенг экансан»,— деган эмиш. Оқин Султон кампирнинг уйини сўраганда, уни йўлга солганлар. У отини миниб сой бўйига тушиши билан от бўйинини чўзиб сув ича бошлаган. Ёзнинг куни бир-бирининг устига сув сочиб ўйнашиб юрган болалардан Султон кампирни сўрабди. Болалар орқасига бурилса, Султон кампир кўза кўтариб, сойга эниб келаётган экан. Шу он қичқаришиб танитадилар. Шоира сой бўйига етиб келиши билан оқин:

Сендан савол сўрайман, турган зайип,
Уси турган товларинг неча жасар? —

деб Оқтовни кўрсатган. Шунда шоира:

Худойимнинг ишин кўр,
Фалакнинг гардишин кўр,
Мен билмайман ёшини,
Оғзин очиб, тишин кўр!—

деб жавоб берган ва оқинни енгган экан. Бу балки бир нақлдир. Нақлми, ҳақиқатми — барибир у икки халқ шоирларидан бирининг иккинчисидан устунлигини кўрсатиш тенденцияси асосида яратилмаган, аксинча, қобилият ва маҳоратга тан беришлик илгари сурилган. Оқин Қўрғон қишлоқ шоирларини енгиб чиқади. Бу шоирларнинг устозларидан бири шоира момо — Султон кампирдан енгилади. Бу ерда ҳар икки халқнинг қобилият соҳиб эканлиги уқтирилгани ҳолда аёллардаги маънавий бойлик ва бадий маҳоратнинг эркаклардан кам эмаслиги таъкидланади.

Тилла кампир Қўрғон қишлоғида етишган чечан дostonчи шоиралардан бўлиб, унинг севиб куйлаган эпик асарларидан бири «Ойсулув» дostonидир. Бу асарнинг бадий тексти гарчи бизгача етиб келмаган бўлса ҳам, тўла мазмуни Жуманбулбулнинг ўғли Эргаш шоирга ҳикоя қилиб бериши ва Эргаш шоирдан 1937 йил январь ойида бизнинг ёзиб олганимиз туфайли фольклоримиз хазинасига қимматли манба сифатида кирди, нашри билан халқимиз ўртасида кенг тарқалди ва ўзбек адабиёти дарсликларидан мустаҳкам ўрин олди. «Ойсулув» дostonининг чуқур социал мазмуни, Ойсулув ва унинг

Ўгли Кунботирнинг етук образлари асарнинг том маъноси билан халқчиллик ва бадий юксаклигини намойиш қилади. Ҳусни, ахлоқи ва одоби, ақли ва идроки, ватанпарвар ва халқпарварлиги, садоқати, матонати билан юксак инсоний фазилатларни ўзида мужассамлантирган Ойсулув образи тадбирли давлат арбоби, ёвуз душманга даҳшат солувчи до-
 юрак ботир, муносиб қаҳрамонлар етиштирган олижаноб ва меҳрибон мураббий она сифатида алоҳида диққатга сазовор-
 дир. Ўзбек халқ дostonларида хотин-қизлар образининг бу даражада етук ишланиши фақатгина Тилла кампир ва Эр-
 гаш Жуманбулбул ўғиллари муҳитида учрайди. Эргаш Жу-
 манбулбул ўглининг «Холдорхон» дostonидаги Юнус пари образи ҳам кўп жиҳатдан Ойсулувга ўхшайди. Бизнинг фик-
 римизча, хотин-қизлар образининг олий фазилатлар, улуғ
 ғоялар билан бу даражада етук ишланишида халқ шоирлари-
 нининг, шу жумладан, Тилла кампирнинг ижодий ҳиссаси
 каттадир. Жуманбулбул ана шу шоиранинг набираси бўлиши
 билан ҳақли равишда фахрланган ва ўзи ҳам шу даража
 халқ ҳурматига сазовор шоир бўлиб етишган.

Ажойиб дostonчи сифатида мақталган бу шоиранинг шеърларидан беш сатригина оғзаки равишда сақланиб қол-
 ган. Эргаш шоирнинг ҳикоя қилишига кўра, Тилла кампир-
 нинг эри ёшлигида вафот этиб, у чақалоғи билан қолган.
 Худди шу вақтда шоиранинг қўлига куйдирги чиққан экан.
 Ёш келинчакнинг эрдан жудолик мусибати, куйдиргининг азо-
 бини шоира шундай ифода этган экан:

Куйдирги мени куйдирди,
 Кўзимнинг ёшин қуйдирди,
 Қадимми ёйдаи ийдирди,
 Эли-халқимни жийдирди⁵,
 Кўкдан кийим кийдирди.

Қўрғон қишлоқда дostonчиликнинг ривожланишида бу
 икки шоиранинг ҳам роли катта бўлган, албатта. «Қишлоғи-
 мизда икки чечан кампир бор эди, улар ўлиб кетди. Улардан
 сўзни ўрганиб қолмабмиз,— дер эди отам»,— деб ҳикоя қи-
 либ берган эди менга Эргаш шоир. Жуманбулбулнинг бу
 сўзи XIX асрнинг биринчи ярмида ўтган Султон кампир ва
 Тилла кампирнинг катта мавқеидан далолат беради. Биз ўзи-
 миз суҳбатлашган донгдор халқ шоирларининг хотиралари
 туфайли Ўзбекистонда феодализмнинг емирилиш даврида ўз
 маҳорати, соз ва сўздаги эпчиллиги билан машҳур бўлган
 бир қанча дostonчиларни биламиз. Афсуски, уларнинг ўз
 ижодларидан намуналар деярли сақланмаган. Аммо шу жон-
 ли гувоҳларнинг эътироф этишлари ўзбек халқ дostonчилиги
 ва ўзбек халқ шоирлари аъъаналарини давом эттиришда

⁵ Эгдирди, йиғдирди.

шоираларимиз ҳам актив иштирок этганларидан далолат беради.

Бу она шоиралар ижодида ижтимоий тузумнинг жабр-сигамларидан, ҳақсизлик ва адолатсизликдан нолиш, шикоят мотивлари кучлидир. Жуманбулбул шундай шоирларнинг пешқадамларидан бири бўлганлиги учун унинг бағрида ўша руҳ, ўша қайғу мавжуд эдики, замона зулмига ғазаб, ҳақиқат ва адолатга талаб тароналари аста-секин қулоғига қуйилиб, камол топа бошлаган содиқ фарзандларда бундай ҳолнинг бўлиши қонуний эди. Шу муносабат билан Жуманбулбулнинг бир шеърини қайд этиш ўринлидир. Нурота беклигининг шимолий қисми — Қизилқум бағирларида яшаган қозоқлар чорвачилик билан тирикчилик қилганлари ҳолда айримлари саксовулдан тайёрланган кўмирни Нурота бозорига келтириб сотар эдилар. Амирлик улардан маълум даражада бож олар эди. Айтишларича, Нуротада бу вазифа Милтиқбой деган шахсга топширилган. Милтиқбой бошни сўзсиз ва кўпроқ ундириб, ўз обрўйини оширишга интилар экан. Бир куни у Нурота бозорига Жуманбулбулга дуч келиб, ўзини таъриф-тавсиф қилишни ва эвазига остидаги қорабайир отини мукофот қилиб беришини айтган. Шунда халқ шоири кенг жамоат ўртасида унинг пасткашлиги, жамият ва жамоат ишига яроқсиз киши эканлигини жасорат билан куйлаган. Маълумки, кўмир туяга ортиб келинар эди. Аллақанча сувсиз чўлни кўмир юк билан босиб келган туя ҳам меҳнатга чидайдиган юк тортар бўлишини шоир яхши билади. Шунинг учун у ўз сатирасини туя сўзи билан бошлайди:

Агар туя бўлганда жўнг бўларинг,
Отдан кейин эшакман тенг бўларинг,
Қантар оғмай хариш бўп ағнаб ётиб,
Қарға билан қузғунга ем бўларинг.

Агар йилқи бўлганда ўтмас эдинг,
Баҳонг қирқ беш-элликка етмас эдинг,
Ҳар ким олса ўзингни, айниб бериб,
Чир айланиб овулдан кетмас эдинг.

Жуманбулбулнинг халққа яқинлиги, ўз тақдирини халқ тақдири билан боғлагани, халқ саодати учун хизмат қилгани ҳар вақт мақтов билан тилга олинади. Бу ҳақда Эргаш шоир шундай дейди:

Ҳар ким кўрса қойил бўлди ўзига,
Ҳам ишқивоз бўлди айтган сўзига,
Бир айтганин ким эшитса, ҳавас қип,
Сўзи ёқиб элнинг ўғил-қизига,
Шуйтиб ўтган у замони Булбулнинг.

Бор кунимда бари менга келганлар,
Топганимда ошу номим еганлар,
«Сенга бизлар жуда дўстмиз» деганлар,
Ҳаммалари душман бўлган кунларим.

Бўлиб-бўлиб олиб кетди ҳақини,
Биз билмаймиз ҳақи бор ё йўғини,
Зоти ё олисми, бизга яқини,
Барига ҳақ бериб турган кунларим.

Бари ҳақин олди, бўлдик биз қашшоқ,
Топмадик минмакка бирорта эшак,
Бизда молдан қолмай ит тугил пишак,
Бир гадой-яланғоч бўлган кунларим.

Жуманбулбул Эргашни уйлантириб қўйган эди. Унинг хотини ўзининг мактаб устоди Утамуроднинг қизи Зийнатой эди. Зийнатойни уйига кўчириб келмасдан Жуманбулбул вафот этиб, Эргашнинг бор-йўғидан айрилиши, ёш шоирнинг иқтисодий муҳтожлиги уни руҳий қийнади. Келини олиб келиш учун ўша даврдаги урф-одат қолдиғи бўйича яна бир тўй лозим эди. Эргашда эса бу қудрат йўқ. Бу ҳолни шоир шундай тасвирлайди:

Хотин қолди отасининг уйида,
Мен билмайман не гаплар бор ўйида,
Кўп ваъдалар бўлган эди тўйида,
Уялиб, боролмай юрган кунларим.

Эргаш шоир жуда оғир шароитда яшар экан, уни бу аҳволдан қутқариш мақсадида қайнатаси Утамурод уни солиқ йиғувчиларга котиблик вазифасига қўяди. Икки йил шу вазифада ишлаган Эргаш эксплуататорларнинг ҳақсизлик, ўғрилиқ ва хиёнатларини, элга ўтказаетган жабр-зулмларини, эксплуатация ҳисобига маишат билан кун кўраётганликларини жуда яхши фаҳмлаб олди ва бу хоинлар билан ишлашни ўзига номус билиб котиблик вазифасидан воз кечди, яна деҳқончилик билан шуғулланди. Айни замонда амакилари ва бошқа халқ шоирларидан дoston ва термалар ўрганишни давом эттириб, чинакам шоир — дostonчи бўлиб етишди.

Эргаш шоир укаларини ҳам яхши тарбиялайди. Кўп ўтмай, Эргашнинг икки укаси — Абдухалил ва Абдужалил эр этиб, унинг қаватига кирадилар, уч оға-ини сингиллари билан бирга деҳқончиликка уруниб, тирикчиликларини бир нав ўтказишга қодир бўлиб оладилар. Бу вақтда ўзи ва укалари талантиларининг кенгайиши кучли устоддан таълим олишни талаб қилар эди. Шунинг учун улар қишлоқдаги дostonчилар суҳбатига доим борар ва етук дostonчиларни уйларига тез-тез чақириб, укалари билан бирга дoston тинглашар ва дostonчилик ҳақида таълим олар эдилар. Шундай қилиб, Жуманбулбулнинг болалари отаси вафотидан кейин ҳам меҳнаткаш халқдан чиққан, замонасининг жабр ва жафосини чекиб ўс-

ган шоирлар тарбиясида ўсди. Эргашнинг укаларига ғамхўрлиги, отасига қадрдон кекса шоирларнинг тарбияси натижа-сида кичик укаси Абдужалил 15 ёшида йиғинга кириб дoston айтадиган бўлди, катта укаси Абдухалил 19 ёшида дostonчи шоир номини олиб, элга танилди. Абдужалил бевақт вафот этиб, Эргашни қаттиқ қайғуга солди.

1898—1910 йилларда дала-даштни босиб кетган чигиртка халқнинг бошига офат бўлиб, ҳамма деҳқонларни ва шулар қаторида Эргаш оиласини ҳам хонавайрон қилган эди. Ўз таржимаи ҳолида Эргаш чигиртка зарбидан халқ яна ҳам қашшоқ бўлиб, оч-яланғоч қолганини тасвирлайди, меҳнат-каш халқнинг ҳолига қайғуради:

Бугдойни еб бўлди арпага тўймай,
Қўқарган қўзғулоқ, янтоқни қўймай,
Қопқора бўп селдай босиб кўп ерни,
Чигирткага тўлиб қолганди ҳар сой.

Тамом еди жухорини, тарини,
Тоза еди кўк экиннинг барини,
Ҳеч экин, ёронлар, ундин қолмади,
Қолдирмасдан еб чакчак-кўкнорини.

Чигиртканинг ваҳми ҳаммани босиб,
Даштни босиб ётир тумандай сасиб,
Даштнинг эли чорва, деҳқон бечора,
Кун кўролмай қолди камбағал, косиб.

Бунда Эргаш чор ҳукумати даврида чигирткага қарши курашнинг примитивлигини, Бухоро амирлигида эса ундан ҳам ёмон эканлигини тасвир этиб ўтади. Бухоро амирлигига қарашли ерларда чигиртканинг олдини олиш учун губернаторликдан огоҳлантиришлар бўлган, лекин унга қарши кураш ибтидоийлигича қола берган. Шунинг учун Туркистон генерал губернаторлиги ва амирликка тобе ерларда халқ оммасининг деҳқончиликдан кўрган зарари жуда катта бўлган эди. Бу вақт Эргашнинг бошига қайғули мусибатлар тушади. Хатирчининг беги Тоғойбек Эргаш билан укаси Абдухалил шоирни мажбурий равишда Оқтовнинг жанубий томонидаги Мурдош қишлоғига чақиртириб, туни билан Абдухалилга дoston айттиради. Шу ерда Абдухалил шамоллаб, қаттиқ касал бўлади ва бир неча ойдан кейин вафот этади.

Эргаш шоир шу муносабат билан ижод этган қўшиғида жуда кўп этнографик деталлар беради. Тоғойбекни қоралайди, ўша вақтларда касални даволайман деб юрган дуохон, табиб-такконларга ишониб, укасидан ажралиб қолганини алам билан куйлайди:

Ўқитмоқдан, дўстлар, армон қолмади,
Хайру эҳсон қилдик, қабул бўлмади,
Боқтирмоқдан, қоқтирмоқдан кўп бўлди,
Бирови, ёронлар, ўрин олмади.

Боримни сарф қилдим ёлғиз инига,
Ака қолган қиёматнинг кунига,
Кўп нарсалар кетди табиб-таккон, деб
Битта бири ярамади кунига.

Бу сатрларда шаманлик, алдамчи, фирибгар касал боқувчиларнинг инсон ҳаётини, хусусан, ёш авлодни сақлаб қолиш, унинг ҳаётига ҳаёт бахш этиш даъволари пуч эканлигини, шу алдамчиларга ишониб, талантли шоир жигаридан айрилиб қолганлигини ва айни замонда бундай фирибгарларга ишониш алданишдан бошқа нарса эмаслигини таъкидлагандек туюлади.

Эргаш Абдухалилнинг вафоти муносабати билан икки синглиси тилидан халқ ўртасидаги йиғи-айтимнинг жуда гўзал бадий намунасини беради. Айни замонда Эргаш марҳум укасига атаб айтган йўқловида жигарига бўлган самимий муҳаббатини образли ифодалар билан жўшқин куйлайди:

Эмранди танимда жоним,
Хазон бўлди гулистоним,
Йиғлашиб ёр-ёроним,
Бемаҳал қуриб бўстоним,
Қўлдан учди бўз тарлоним,
Эшитинглар қадрдоним,
Ёлғиз иним суянганим,
Шунқоримдан жудо бўлдим.
Айрилиқ кўйига тушдим,
Жудолик ўтига пишдим,
Ёлғиз укамдан адашдим,
Ғам селиман тўлиб тошдим,
Шодликдан ғам сари кўчдим,
Шодлигимдан жудо бўлдим.

Талантли шоир Эргаш шодлигини йўқотиб, ғам сари кўчганича ўз ўтига ўзи қоврилиб қолди. Меҳнат аҳллари унга тасалли беришдан бошқа ҳеч нарса билан кўмаклаша олмас эдилар. Амирлик давлати эса бундай кишиларга илтифот ҳам қилмас эди.

Бу воқеадан кўп ўтмай шоир Эргашнинг оиласида касаллик пайдо бўлади. Тиббий ёрдамнинг йўқлиги натижасида катта бир оила сал кунда жаҳолат қурбони бўлади, шоирнинг оила аъзолари бирин-кетин вафот этиб, Эргаш ёлғиз бир қизи билан қолади. Ёш қизини ҳам узатишга мажбур бўлиб, ўзи қишлоқма-қишлоқ, шаҳарма-шаҳар тентираб умр ўтказди. Бу ҳақда Эргаш шоир шундай ёзган эди: «Менинг бошимга тушган савдонинг адади, поёни йўқ, мен бир катта ҳовлида бир ўзим қолган, икки ини, икки сингил, тўртта-бешта қиздан, тўрт-бешта ўғилдан, хотиндан, боладан айрилиб, бир ҳовлида бир ўзим қолиб, айрилиқ ўтига чидай олмай, ҳув деб элдан чиқиб, дашт-биёбонларда, чўлларда сарсон-саргардон бўлиб улоқиб, айрилиқнинг ўтига тутаниб, алам, ситам, қайғу, мотамлар билан кунларни, ойларни, йилларни

ўтказиб, элма-эл, юртма-юрт, шаҳарма-шаҳар, қўрғонма-қўрғон, овулма-овул довдираб юрган. Ҳар кишининг қанча ситам-алами бўлса, тилдан чиқади. Шундай вақтда оқ тортиб, бир байт айтиб, ўз ҳолини билдирса, бир яхши кўрган одами билан мунглашгандай бўлади».

Буюк халқ шоирлари хонадонининг мухтарам фарзанди Эргаш шоирнинг Улуғ Октябръ социалистик революциясига қадар ўтган ҳаёти шундай мунгли ва фожиали эди. У фақат ўзига ўхшаш меҳнат аҳли паноҳида яшади, уларнинг моддий ва маънавий ёрдамида ижодий фаолиятини давом эттирди.

Эргаш шоир куйлаган дostonлар ўзининг ғоявий-бадий юксаклиги билан кўзга ташланиб туради. У «Гўрўғли» (туғилиши ва болалиги), «Холдорхон», «Хушкелди», «Авазхон», «Ҳасанхон», «Далли», «Равшан», «Хиромон», «Қундуз билан Юлдуз», «Нурали», «Алломиш», «Юсуф-Аҳмад», «Алибек билан Болибек», «Кунтуғмиш», «Якка Аҳмад», «Вомиқ-Узро», «Қумри», «Ошиқ Ғариб», «Қизжибак», «Тулумбий», «Махтумқули» каби йигирмадан ортиқ традицион дostonларни, жуда кўп термаларни билар эди. Булардан эллик процентигина ёзиб олинган, холос⁶.

Эргашдаги ҳофиза қувватининг кучлилиги кишини ҳайратга солади. У ўзбек тилидаги бирор шеърий асарни иштиёқ билан бир-икки мартаба эшитса ёки ўқиб чиқса, бошдан-оёқ эсида қолар эди. Эргаш систематик равишда дoston айтиб келмаган бўлса ҳам, бир неча юз минг сатрни ташкил этган ўнлаб дostonни ёд билган. Шунга қайд қилиб ўтиш керакки, Эргаш дoston қориси эмас эди. У устодларига катта ҳурмат билан қарагани ҳолда ўрганган дostonларини қайта-қайта ишлар, ижодий қобилиятини ишга солиб, дostonларнинг бадий қимматини ошириш учун тиришар эди. Эргаш ёзма адабиётдан ҳам баҳраманд бўлгани учун Навойдек улуғ шоирларнинг санъатларидан озиқланганидан шерикларига нисбатан яна сўзга бойроқ эди. Унинг дostonлари «Равшан», «Қундуз билан Юлдуз», «Далли», «Кунтуғмиш» ва бошқалар республикамиздаги бизга маълум халқ шоирларининг дostonла-

⁶ Афсуски, Махтумқули ҳақидаги афсонанамо дostonчани ёзиб қолмадик. XIV аср Озарбайжон шоири Насимий ҳақида хоразмлик ўзбек шоири Андалиб яратган биографик поэма, ўтган асрдаги туркман шоири Ғойиб (Мулла Ғойиб, Кўр Ғойиб) ҳақида ўзбек бахшилари яратган ва бизнинг томонимиздан йигирманчи йилларда Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган ўша типдаги асар ҳозиргача ҳамма тадқиқотчиларнинг диққатини жалб этади. Махтумқули ўзбеклар орасида Мулла Ғойибдан кўра машҳурроқ эди. Унинг ҳақидаги афсонанамо дostonча, ўзининг афсонанамолигидан қатъий назар, катта илмий аҳамиятга эга эди. Эргаш отадан уни ёзиб қолмаганимизга ўқиниш кифоа қилмас, уни ҳали, ҳам бўлса ахтариш, биладиганлар топилса, мумкин қадар тўлалигича ёзиб олишга уринишни олимларимиз ва барча зиёлиларимиздан илтимос қилар эдим.

ридан бадий ишланиши жиҳатидан анча устуи туради. Достончиларимизнинг кўпида шеър тузилишида примитив шакллар кўзга ташланиб тургани ҳолда, Эргаш достонларида шеърларнинг маълум бир қолипга солинганини ва аксар изчиллик билан давом этганини кўрамиз. Эргашда қофиялар рангбаранг. У радифдан кўп фойдаланиши билан баробар қийин шакллари ҳам топиб, ишлата билади. Эргаш достонларидаги вазн ҳам бошқа достончиларимизга нисбатан бойроқ. Эргашнинг катта талант эгаси эканини унинг ҳамма асарларида кўриш қийин эмас. Шеърда сўзларни мумкин қадар иқтисод қилиш, ортиқча сўзлар билан тизимни чўзиш каби ҳоллардан қочиб, ҳар нарсанинг ўз характери ифода эта биладиган сўзларни танлаб, бир-икки байт ё банд билан бутун бир ҳаётий лавҳа беришга интилишда Эргаш ҳамма достончиларимизга намуна бўла олади.

«Қундуз билан Юлдуз» достонида Қундузойнинг тўйи тасвиридаги:

Йигитнинг шунқори шунда,
Бедовнинг тулпори шунда,
Эр йигитнинг иори шунда,
Кўписининг ёри шунда,
Томошанинг бари шунда,—

деб бошланган шеърни эсга олайлик. Бунда улоқдаги чавандозларнинг талашиб, тортишиб улоқ олиб қочишларини, тўдага киришдаги вазиятларини мана бундай чизади:

Дўнон семиз така ташлаб,
Оширганлар тақим ташлаб,
Бир хиллар қолди ёнбошлаб,
Қамчисин оғзига тишлаб,
Тепсинганининг бари шунда.

Худди шу тўйда катта йиғин бўлганини кўрсатган бир парчани келтирамиз. Бунда банддаги дастлабки сатрнинг охириги сўзи иккинчи мисрада биринчи сўз қилиб олинганига ҳам эътибор бериш керак:

Йиғин бўлди, ҳадсиз йиғин,
Йиғилганининг қайсин дейин,
Отли олдин, яёв кейин,
Кейинлиги тим бир бўйин,
Юрмакликнинг бари шунда.

Эргаш достонларида табиат тасвирлари (чўл, тоғ, шаҳар), турмуш кўринишларининг тасвирлари (қалпоқ бозори каби) жуда ҳаётий ва жонли берилган.

Утмиш даврлар фольклорида номарғуб шоҳ ва бекларнинг тавсифлари феодализм даврида бўлиб ўтган золим хон ва бекларнинг образлари эканига, марғуб давлат арбоблари ва қаҳрамонларнинг образлари халқ орзу этган идеаллар бўлганига шубҳа йўқдир. Бу айниқса халқ эпик асарлари

учун характерли ва умумий. Лекин Эргаш ижобий ва салбий образларнинг тасвирида жуда кўп деталлар киритиб, сатрларнинг бадиий қиммати бойитишга тиришадик, бу унинг яна бир мусбат ижодий фаолиятидир. У дostonларга ижобий ва салбий социал типларни кўпроқ киритиб, асарнинг мафҳумини чуқурлатишга уринади (Бек қизлари билан чўри, кўса билан Жанжалкал, Азбархўжа, чўпон, балиқчи ва бошқалар). Эргаш шоир «Кунтуғмиш» дostonида бир ота-онадан бир кунда туғилган икки гўдакни бир-биридан фарқ қилган икки социал муҳитда тарбияланганда, тушунчаси, ахлоқи ва характери эътибори билан икки хил одам бўлиб чиқиши Кунтуғмиш билан Холбеканинг эгизак ўғиллари. Гуркибой ва Моҳибойларни чўпонлар ва савдогар балиқчилар тарбиясида ўстириб, дostonнинг боришида бу иккисининг характерларини очиш билан ҳал қилади. Мана бундай масалаларда Эргаш ўз замондошлари бўлган ўзбек дostonчиларидан анча юқори туради.

Эргаш шоирнинг халқ шеърятининг барча тажрибалари, ютуқлари, халқ тилининг имкониятларидан кенг равишда фойдаланиб, халқ ижоди бойликларига қўшган ҳиссаларидан бири тажнисли тўртликлардир⁷. Тажнисли тўртликлар, хусусан, туркий адабиётга хос ва характерли бўлиб, XIV асрдан бошлаб деярли изчиллик билан маълум миқдорда ёзма адабиётда кўзга ташланади, аммо халқ ижодида бунинг намуналари (вақтида ёзиб қолинмаганлигидан бўлиши керак) камдан-кам учрайди. Ўзбек халқ ижодида омоним, синоним ва талаффузда бир хил айтиладиган, эшитиладиган сўзлардан ижодий фойдаланишга интилиш аскиянинг мустақил бир жанр сифатида юзага келиши ва такомлида жуда муҳим омил бўлганлигини эсласак, тўртликларда айни воситалардан фойдаланиш халқ ижоди учун узоқ асрлик тажриба ва анъана эканлигига қаноат ҳосил қила оламиз.

Ўзбек классик адабиёти тарихида, хусусан, Мавлоно Лutfий шеърларида кўзга ташланган тажнисли тўртликлар замондошлари ва салафларини ҳам тил бойликларидан фойдаланиб, шу соҳада маҳоратга етаклагани сезилади. Бунинг муҳим излари борлигини Алишер Навоий махсус қайд этиб, қимматли фикрлар баён этган. Навоий ўзининг «Мезон ул-авзон» асарида аруз ва унинг баҳрлари ҳақидаги кузатиш ва тадқиқотларини бирма-бир ёзиб чиққандан кейин шеър вазнига оид асарларда учрамаган, лекин ўша даврда шеърятда мавжуд, хусусан, туркий халқлар, айниқса (ҳозирги тил билан айтганда) ўзбеклар орасида кенг тарқалган шеър вазн-

⁷ Сўз қофияларга маънодош, шаклдош, талаффузда, ёзилишда хилдош сўзларни танлаб, тугал фикр баён этилган тўртликлар устида боради.

лари ҳақида қисқача бўлса ҳам жуда муҳим маълумотлар ёзганини ўқиймиз. Жумладан: «Яна турк улуси ба тахсис чигатой халқи аро шойеъ авзондурким, алар сурудларин ул вази била ясаб мажолисда айтурлар. Бириси туюғдурким икки байтқа муқаррардур ва саяъ қилурларким тажнис айтилғай ва ул рамали мусаддаси мақсурдур. Мундоқким:

Ё раб, ул шаҳду шакар ёлабмудур,
Ё магар шаҳду шакар ёлабмудур;
Фоилотун, фоилотун, фоилон
Жонима пайваста новак отқоли
Ғамза ўқин қошиға ёлабмудур?
Фоилотун, фоилотун, фоилон»⁸.

Англашилиб турибдики, туюқ халқимиз ўртасида кенг тарқалган, йиғинларда куй билан айгиладиган тўртликларнинг махсус бир туридир. У бадий матн ва куй билан бир бутунликни ташкил этади. Кўпроқ тажнисли туюқ манзур бўлгани учун бўлса керак, шоирлар шундай туюқлар яратишга ҳаракат қилганлар. XIV асрдан бошлаб олти аср давомида турли шоирлар томонидан яратилиб, бизгача етиб келган туюқлар худди шундай. Аммо Навоий замонасида туюқ бадий матн билан куйнинг бирлигини ташкил этган экан, ундан кейинги асрларда фольклорга хос шу синкритик хусусияти қанчалик ва қай вақтгача давом этганлиги аниқ эмас⁹. Ҳар ҳолда бадий матн аъъанаси изчил давом этиб келгани аниқ бўлса ҳам, намуналари деярли кўп эмас.

Тажнисли қофия маълум туркий асарларда XI асрдаёқ мавжудлиги кўзга ташланади. Маҳмуд Қошғарийнинг луғатида шундай бир байт бор:

أَثَلُّرُ أَوْزُومُ أَنْكَ تُوَزْنَكَا
أَمَلَلَّرَه كَوْزَمِ أَنْكَ تُوَزْنَكَا¹⁰

(Борлигим анинг гўзаллигига овланар, кўзим анинг [оёқ] тўзониغا эмланар).

Бу ерда қад-қомат, хушбичимлик гўзаллигини билдирган *туз* билан тўзон ҳолига келган тупроқ маъносидаги *туз* (талаффуз жиҳатидан у замонда қандайлиги жуда аниқ бўлмаса ҳам) шеъриятда қофияларни шаклдош сўзлар билан безаш мавжудлигидан далолат беради. Маҳмуд Қошғарий ўз луғатида келтирган тўртликлардан бирида ҳозирги маънодаги *тузоқ* билан кейинчалик архаик ҳолга келиб қолган севиқли, ёқимли маъносидаги *тузоқ* сўзининг қофияланиши таж-

⁸ Алишер Навоий, Асарлар, XIV том, Тошкент, 1967, 179-бет.

⁹ Афсуски туюқларнинг куйи ҳақидаги маълумотлар сақланмаган.

¹⁰ Маҳмуд Қошғарий, Девону луғотит турк, I том, Тошкент, 1960. 290-бет.

ҳисли қофияларга интилишнинг узоқ ўтмишдаги далиллари-дан биридир¹¹. Бизнинг мулоҳазамизга кўра, шу мисолларнинг ўзи ҳам Алишер Навоий таърифлаган туюқнинг ижодий манбаи жуда қадимий бўлиб, классик ёзма адабиётимизда тадрижий равишда мунтазам, қонунийлашган бир шакл олганлигини кўрсатади. Аммо халқ ижодидида Навоий изоҳлаган вазн ва куй доирасида чекланиб қолмаган тажнисли шеърлар ўз анъанаси доирасида давом этган. Бунинг изларини тажнисли мақол ва топишмоқларда ҳам кўриш мумкин.

Халқ ижодидида тажнис сўз санъатининг печайлари яратган сажлар ва шеърый асарларда учраб туради. Аммо бизгача етиб келган ва ёзиб улгурилган асарларда тажнисли жумлалар у қадар кўп бўлмаганидек, тажнисли байтлар ҳам ондасонда йўлиқади. Тажнисли саж ва байтлар тузиш сўзга бой бўлиш билангина ўлчанмайди. Ҳар бир тажнисга назар ташланса, ижодкорнинг йирик асар яратиши учун керак бўладиган лавҳалар, деталлар, ҳаёт қучоғи, турмуш можароларига қандай муносабатда бўлмоғи, ўз даврининг ижтимоий тузуми кимни қай аҳволга солгани, ким нимани орзу қилгани ҳақида гоҳ суюнч, гоҳ ўкинч, гоҳ кулги, гоҳ ҳасрат эсда қоларлик даражада ифодаланганини кўрамиз. Шунинг учун ҳам сўз санъатининг бу тури, агар таъбир жоиз бўлса, «сўзни ўйната билиш» бизда аскиянинг ривожланишига катта ёрдам ва сўз санъаткорларининг ижодий ишларида зўр омил бўлган бўлса керак. Шу жиҳатдан қараганда биз билган ўзбек халқ шоирлари орасида сўзга бой Эргаш Жуманбулбул ўғлининг тажнислари диққатни жалб этади. Биз унинг тажнисли тўртликларидан бир нечасини қайд этмоқчимиз¹²:

Тоғнинг адири ўради,
Урага қўйлар ўради.
Уч тол қилиб санамлар,
Чочини майда ўради.

Биринчи сатрдаги *ўра* сўзи от бўлиб, инсон ва ҳайвон учун машаққат билан аста-аста кўтариладиган юксакликни билдиради. Жумланинг бошланишидаги *тоғнинг адири*, деб

¹¹ Уша асар, 361-бет.

¹² Тажнисли тўртликларнинг ҳаммасини ҳозир туюқ деб аталмоқда. XIV—XV аср туркий адабиётда мустаҳкам ўрин олган бу адабий жанр тўртликнинг *абаба* ёки *аааа* шаклида тажнисли қофияланиши билан эмас, балки Алишер Навоий изоҳлаганидек, куй ва айтилиши ва рамали мусаддаси мақсур — фоилотун, фоилотун, фоилон (— V — — V — — — V —) вазнида бўлиши билан характерланади. Биз келтирадиган мисоллар бу талабларга тўла мос келмаганлиги учун уларга туюқ терминини ишлатишни ўринсиз санаймиз. Шунинг учун ҳам «Ўзбек фольклори» номли хрестоматиямизда бу намуналарни (шартли равишда бўлса ҳам) сўз ўйини, деб берганмиз (Қаранг: *Ozbek folklori*, Педагогик институтлар учун хрестоматия, Тошкент, 1939, 47-бет). Эргаш шоир тўртликларини мумкин қадар адабий талаффузга мослаб кўчардик.

қайд этилиши (сўз ҳар бир адир устида эмас, қир адирлари ҳам кўп. Унга чиқиш учун кўп уриниш ҳам керак эмас) ҳавас билан, завқ билан, тилак билан юқорига интилиш, кўтарилиш, бу эса фазилатда юксалиш символи сифатида кенг маънога эга. Бу ҳол, айниқса ўзбек халқ достонларида қаҳрамоннинг ўз орзу-тилакларига эришиш учун сафариди тоққа кўтарилиши эпизодларида ҳам анъанавий бадий бир услуб даражасида мустаҳкам ўрин олган.

Иккинчи сатр яна шу тилак билан боғлиқ. Ўзбекистоннинг жуда кўп ерларида кун қизғи билан дашт ўтлари тезда қовжираб қолиб, чорва моллари тоққа қараб ҳайдалар эди. Чорва озик учун кўк ўт орзусида секин-секин тоғ ораларига ўрмалардики, бу табиий талаб айрим жойларда ҳозир ҳам бор, чунки ҳаёт шуни талаб қилади.

Тўртинчи сатрдаги сажли қофия аёлларнинг соч ўриши ҳақида бўлса ҳам, бунинг юқоридаги икки сатрга мантиқий боғланиши бор, деб тушунамиз. *Уч тол қилиб санамлар, чочини майда ўради* жумласидаги мафҳумларга фольклорист сифатида назар ташласак, ўзбек қизларининг қиёфий гўзаллик белгиларидаги нафосатдан кичкина, лекин муҳим, эътиборга лойиқ этнографик деталлар кўз ўнгимиздан кечади. Қора сочни икки ўрим қилиб, саллонинг гўзаллик меъёрларидан бири сифатида аёлни ҳам, эркакни ҳам қанчалик ўзига жалб этса, сочнинг бир неча толасини бирлаштириб, силай-силай гўё бир толга келтириб, уч төлни бармоқлар орасида унисдан-бунисига, у қўлдан бу қўлга ўтказа-ўтказа майда қилиб ўриб чиқиш, кейин қирқ кокилни орқа бўйлаб ёйиб, завқ билан юриш ўшанчалик жозибадордир. Бунда гўзаллик, завқ-шавқ тажассуми бор. Энди кўкаламзор тоғ бағрига ўрмалаб турган қўйларни, уларнинг хатти-ҳаракатларини узоқдан кузатилгандаги завқни эсласак, бир-бирига мутлақо алоқаси бўлмагандай икки байтдаги параллелизм бир даража англашилади.

Эргаш шоирнинг шу тур асарлари орасида қиморбозларнинг одатларига оид бир тўртлик бор:

Битирдингми довини,
Оп ке қоқмоннинг довини.
Қолдирмай гардкам ур энди,
Олдига қўйган довини.

Биринчи сатрдаги сўз — *дов* жанжал, ҳақ даъво тортишув маъносиди. Қиморбозлар ўртасида ўйин тартибларидан ишқал чиқариш ёки муомалада келиша олмаслик билан жанжал, тортишув кўп бўлади. Маълум бир ҳукмга келишилгандан кейин яна қимор давом этади. Биринчи сатр шунга қаратилган. Иккинчи сатр ошиқ отиб ўйналадиган навбатдаги ўйиннинг жиддийлашишидан дарақ беради. Қоқмон ошиқ отганда, сакратиб юборишга хизмат қиладиган предмет (тов-

ка). Айни замонда ошиқларни ютуқ ҳолига келтириб, қоқиб олинадиган пул-мол. Бу сатрдаги *дов* қимор ўйинига қўйилган пул-молнинг кўплигини (катталигини) билдиради. Учинчи ва тўртинчи сатр ўртага қўйилган маблағнинг ҳаммаси учун ошиқ отишни ифодалайди. Бу ердаги *дов* қиморга тикилган пул-мол. Қиморбозлар орасидаги *дов қўйдим, дов кетдим, дов урдим* иборалари ҳам шунинг ўзидир. Биз бу тўртликни шоир *дов* (дав) сўзларининг маъноларини бир тўртликда бир сюжет доирасида маҳорат билан ишлатганини кўрсатиш учун келтирдик.

Минибди отнинг қорасин,
Кўрсатмади қорасин.
Кўринибди кўзига,
Бизларга ҳам қарасин.

Бу тўртлик бизнинг тасаввуримизга кўра, ўзбек халқ достонларида кенг ўрин олган мотив ва образлар билан боғлиқ. Достонларимиз тасвирида кўримли от, унинг устидаги йигит ҳам ўзининг кўркамлиги, баҳодирлик савлати билан барчанинг диққатини жалб этади. Кўк-бўз от (масалан, Гирот, Бойчибор), араби энг аъло сифатли юримол, чидамли, учқур от деб таърифланса, одатда қора рангли от шу сифатлардан холи бўлмагани ҳолда сулувлиги, гўзаллиги билан кўзга ташланади. Зотан, ҳаётда ҳам хушбичим қора от табиат гўзалликларини севган кишининг томошасига сазовор бўлади.

Юқоридаги тўртликнинг мазмуни шундай: қаҳрамоннинг кўзига кимдир кўринибди, уни излаб йўлга чиқибди, аммо қизнинг ўзи йигитга рўпара бўлгани йўқ. Йигит тушда кўрганига ишониб отга минган, биз гўзалларга ҳам бир боқиб кўрсин, биз ҳам унинг хаёлидагидан кам эмасмиз-ку!..

Қизиқ бўлди тўй энди,
Тўйдан жуда тўй энди,
Деҳқоннинг кетди мазаси,
Чорвадор жуда тўйинди¹³.

Биринчи сатр тўйнинг қизиқарли, кўнгил очар бўлганини билдиради. Иккинчи сатрда икки маъно ифода этилган: тўйдаги овқатлардан тўйиб е; тўйнинг ҳам озиқ-овқатидан, ҳам ўйин-кулгиси (шу қаторда кўпкариси)дан ҳузурланиб тўйиб ол. Учинчи ва тўртинчи сатрларда ҳам мураккаб маънолар мавжуд.

Патриархал уруғчилик одатларига кўра, қишлоқда ким тўй қилса, у ўз қариндошларини, танишларини ўзи тўйга таклиф қилишдан ташқари, уруғ бошлиқлари, қишлоқ оқсоқоллари маслаҳати, таклифи билан шу қишлоқнинг барча аҳолиси, шу қишлоқда яшовчи уруғ ёки қабиланинг одамлари тўй-

¹³ Қайта ёзганимизда тўртинчи мисрани шоир қуйидагича айтди: «Мақтов и кетди тўйинди».

га таклиф этилар, ироқ-ёвилар ҳам кўпгина сонни ташкил этар эди. Уларни кутиб олиш тўй эгасининг вазифаси бўлгани ҳолда қишлоқ аҳолиси ҳам моддий, жисмоний ва маънавий жиҳатдан қатнашар эди. Ҳар бир катта тўйда барча оғирлик меҳнаткаш деҳқон устига тушарди. Айрим районларда, жумладан, Эргаш Жуманбулбул ўғли яшаган ерларда тўйларда умумий ошга гўшт кўп истеъмол этилишидан ташқари ҳар бир қўноқ уйга қўй бериш, кўпқари учун улоққа ўнлаб эчки, тана топшириш, чавандозлар совринига от, туя, сизир, қўй, пул инъом қилиш, қариндошлар, ёр-дўстлар ва «улуғларга» тўн кийдириш каби урф-одатлар меҳнаткаш деҳқоннинг белини букиб қўяр эди. Бу харажатларнинг кўпи ортиқча баҳо ва процентлар билан қарзга олинар эди. Тарихнинг ана шу аччиқ фожиаларини эсласак, дабдабали тўй натижасида деҳқоннинг нима учун мазаси кетганлиги, чорвадор бойларнинг тўйиниб-фойдаланиб қолганлиги равшанроқ англашилади. Демак, юқоридаги тўртликда ўтмиш ижтимоий ҳаётдаги урф-одатларнинг зарарли иллатлари ўз ифодасини топган.

Қозоқ¹⁴ онгни отади,
Онғ ҳам ўзини отади.
Қозоқда ихлос кўп ҳали
Эшонга қўйин отади¹⁵.

Бу тўртликдаги жиносли сўзларнинг биринчиси ёввойи қуш ёки ҳайвон — онгни овлаш мақсадида бирор қурол билан отишини, иккинчиси ўқ еган онғ жон талвасасида ўзини ҳар томон ташлашини ифодалайди. Тўртинчи сатрда эса бу сўз икки маънога эга: биринчиси — эшонга назр сифатида қўй атади; иккинчиси — яна шу назр сифатида қўйни эшонга элтиб ташлайди демак. Бу тўртликнинг ҳам чуқур ижтимоий маъноси бор. Эргаш Жуманбулбул ўғли яшаб ўсган ер Бухоро амирлигининг Нурота беклигига тобе эди. Нурота амирликнинг маъмурий марказларидан бири бўлиши билан бирга, диний хурوفотнинг машҳур ўчоқларидан ҳам эди. Қизилқумнинг Бухоро амирлигига тегишли анча қисми Нурота сиёсий марказига қарарди. Феодал тузумида ҳукмрон табақалар ўзлари қай халққа мансуб бўлишларидан қатъи назар ўзбек, тожик, қорақалпоқ ва қозоқ меҳнаткашларини хонлик қонуни ва ғайри қонуний равишда истаганча эксплуатация қилардиларки, бу таловчиликда шарият пешволарининг найранглари диний эътиқоддан қутила олмаган аҳолининг бошига кулфат устига кулфат эди. Текинхўр эшонлар ҳар ерда қилганларидек, шу атрофлардаги қозоқларни ҳам кўпроқ авра-

¹⁴ Вариант: мерган.

¹⁵ Вариант: Тентак бўлса мерган,
Эшонга онгини отади.

ганлар. Соддадил кўчманчи қозоқлар орасидаги шундай ихлосмандлик юқоридаги тўртликда тажнис воситаси билан ифода этилганки, бу шу ҳолга ачиниш билан куйланган салимият туйғусидир.

Бизда қозоқ сўзининг икки маъноси бор. Бири маълум халқ, иккинчиси содда, баъзан тез алданувчи шахс. Бу ўзбек ёки ўзбак терминининг ўз халқимиз орасида мавжуд бўлган икки хил маъно ва икки хил талқинига тенг сўзидир. Бундай иккинчи маънонинг юзага келиши ва тарқалишида шаҳар найрангбозлари, айниқса, алдамчи, қаллоб савдогарлар, жаллоб ва даллоллар «хизмат» қилган бўлсалар керак. Эргаш отанинг бир туюғида қозоқ сўзи биз эслатаётган иккинчи маънода ишлатилган:

Қозоқ соғди қопди энди,
Қозоқни кучук қопди энди,
Ётган ерида арқони
Эсидан чиқиб қопти энди.

Бу ҳазиломуз тўртликда *қопди* сўзини тажнисли ишлатиш билан содда ва софдил бир шахснинг айрим бир ҳолати тасвирланган.

Эргаш шоир шева хусусиятларидан фойдаланиб (зотан у ўзи мансуб бўлган шевада сўзлар ва ижод этар эди), қизиқарли тажнисли тўртликлар яратган:

Пиширдингми мурути,
Ўсибди, олди мурути.
Сўли дейсан боғбонни,
Қайси эшоннинг мурути?

Биринчи сатрдаги *мурут* — *олмурут* (мева), иккинчи сатрдаги *мўйлов* (мўйловни). Бу ерда сўз ўйини билан яна шундай бир шама бордек: мўйлов тоза ўсибди, энди олдириш керак. Тўртинчи сатр қофияси эса *муриди* демак. Бу ерда ҳам меҳнаткаш деҳқонни ҳимоя қилиш майли сезилиб туради.

Қуйидаги тўртликда гарчи социал мазмун конкрет очилмаган, фақат сўз ўйинидан иборатдек туюлса ҳам, юқоридаги тўртликлардагидек текинхўрларга нисбатан салбий қараш борлиги сезилади:

Қизариб пишган олмади,
Олмадан нега олмади?
Олмагани хўп бўпти,
Энди келса олма ди!

Биринчи сатр қофияси адабий тилда *олмадир*, тўртинчи сатрники эса *олма де*, яъни олмагин, деб айт демак.

Эргаш шоирдан ёзиб олинган «Равшан» достонида ҳам тажнисли гўзал бир тўртлик бор. Равшан ёр излаб узоқ сафарга кетаётганда, отаси Ҳасан унга насиҳат қилиб шундай дейди:

Қўлингдан келганча чиқар яхши от,
Яхшилик қил, болам, ёмонликни от.
Насиҳатим ёд қилиб ол, ёлғизим,
Елғиз юрса чағи чиқармас яхши от.

Отанинг фарзандга бўлган меҳр-муҳаббати, умид-орзулари, эзгу-тилаклари жуда самимий баён этилган насиҳатдан келтирилган шу тажнисли тўртликнинг ўзида ҳам жуда зўр мазмун бор. Тўртликдаги тажнисли қофияларда биринчиси *ном*, иккинчиси *отмоқ*, ташламоқ, воз кечмоқ ва ҳоказо тушунчаларни англатувчи *феълнинг буйруқ шакли*, учинчиси *хайвон* эканлиги изоҳсиз англашилиб турибди. Фақат масала ана шу изоҳсиз англашилиб турган сўзларнинг ҳар бирининг ўрни-ўрнида исталган фикрни тўла баён қилишга йўллаш, эстетик қиммат касб эттира билишдаги маҳоратни пайқашдир. Ҳақиқатан ҳам, шоирнинг ҳаёт талабларини чуқур пайқай олиши, инсоннинг маънавий бойлигига хизмат қиладиган фикрларни бадиий тафаккур эта билиши, уларни кишига таъсирчан қилиб етказа олиши унинг диди, ижодий қобилиятини ёрқин намойиш этади. Эргаш шоир—ана шундай дид ва ҳунар соҳибларидан бири.

Эргаш шоир шахсий ҳаётда оғир мусибатлар остида эзилган пайтларида, умидсизликка тушган ҳоллари анчагина кўринса ҳам, у гуманистларга эргашди. Шу қарама-қаршиликлар орасида гуманизмнинг улуғлигига ишонган ва унга берилган шоирдир. Эргашдаги гуманизм реал ҳаётга ва реал инсонга муҳаббат, ҳурмат, меҳнаткашни улуғлаш, меҳнатни тақдирлаш, илм ва маърифатни севиш каби прогрессив ҳолатларни жўшқин куйлаши билан характерланади. У бу олижаноб хислатларни халқдан ўрганди, фольклорнинг энг яхши асарларини, Навоий ва унинг издошлари бўлган гуманист шоирларнинг асарларини ўқиши билан фикрий хазинасини бойитди. Ота-она билан фарзанд орасидаги меҳр, аёлларга ҳурмат ва уларнинг қобилиятларини улуғлашда Эргашнинг сермаъно қўшиқлари ўқувчини ўзига жалб этади.

Эргаш «Гўрўғли» дostonларини жуда севар ва асосан шу силсила дostonларни айтар эди. У шулар устида кўп ишлаган эдики, бу тасодифий эмас, албатта. Тушунчаси кенг ва халқ учун қайғурган бу талантили шоирга халқнинг умид ва орзуларини чуқурроқ сингдириш учун «Гўрўғли» дostonлари кенг имконият берар эди. Гўрўғлининг ижтимоий чиқиши, бу дostonларда турли халқларнинг дўстлиги, золимларга қарши биргалашиб курашиш, адолат ўрнатиш учун керак бўлганда жондан кечиш, чўлга сув чиқариш, чўлда шаҳарлар барпо қилиш, мамлакатни обод ва фаровон қилиш каби муҳим ҳаётий масалалар, идеаллар халқнинг кенг фантазияси билан «Гўрўғли» дostonларида энг кўп ўрин олган эди. Эргаш шоир қаҳрамонларнинг тақдири халқ билан боғлиқ эканлигини

ўзининг Гўрўгли ҳақидаги термаларида жуда очиқ ифода-
лаган:

Хар иш қилса Гўрўгли,
Эли, халқи ёр эди.
Шул сабабдан Гўрўгли
Душманига дориди,
Енга олмай подшолар,
Ахир ўзи ҳориди.

Халққа суйанган ва халқ учун қайгурган ана шундай мард
барча халқлар ва элатларнинг сеvimли қаҳрамони сифатида
таърифланади:

Туркманда, ўзбекда, қозоқ, қирғизда
Эл суйган бир номдор эди Гўрўгли.
Тўғрини севади, эрига душман,
Золимларга хунхор эди Гўрўгли.
Доим қўриб Така-Евмут элини,
Эли кўп миннатдор эди, Гўрўгли.
Шул сабабдан ўзбек, туркман эллари
Жону дилдан севад эди Гўрўгли.
Юртини қўриди душман эллардан,
Евлар келса тайёр эди Гўрўгли.
Халққа душман — Гўрўглининг душмани,
Уларни қийратар эди Гўрўгли.

Бу сатрлар шуни кўрсатадики, Эргаш шоир ватан ва
халққа муҳаббат, зулм ва ҳақсизликка қарши кураш, адолат
ва озодлик учун интилиш, мардлик ва меҳнатсеварлик тради-
цияларини улуглабгина қолмади, балки бу олижаноб йўна-
лишнинг актив ҳомийси ва куйчиси бўлиб хизмат қилди.

Ватанга садоқат, халққа ҳурмат Эргаш шоир дostonлари-
да зўр оптимистик руҳ билан куйланади. Равшан Зулхумор-
ни излаб Ширвон юртига борганда, подшо амалдорлари уни
маккорлик билан банди қилиб оладилар. Равшанга насиҳат
қилиб, ўз ватанидан, элидан воз кечса, Зулхуморни унга бе-
риб, подшога куёв қилишларини айтадилар. Равшан душман-
га таслим бўлишни ор-номус деб билади. У дор остида, жал-
лодлар қуршовида турган ҳолда золимларга хитоб қилиб
шундай дейди:

Мен ўлмасдан ўз элимдан кечмайман,
Азиз бошинг оёғимга тенг эмас!..
Қўлингдан келганини қилгин, аяма,
Уламан, деб мард йўлидан тояма.

Фольклор традициясига кўра, қаҳрамон одатда бошқа
юртдан уйланади. Эргаш шоир айтган «Алибек билан Боли-
бек» дostonида Алибек ўз севгилисига эришганда ҳам элини,
юртини қумсайди, у гўзал ёри билан бахтли ҳаётни ўз вата-
нида, ота-она кучоғида, эл-юрти бағридагина севади:

Қайси бирин бунда айлайин баён,
 Неча хешу табаримни соғиндим.
 Менинг билан бирга юрган ҳамроҳлар,
 Кеча-қундуз дим айрилмас дилхоҳлар,
 Жавоб беринг, Урганч элга кетамай,
 Ота-энамга хизмат қилмай нетамай!
 Мен эл билан юртларимни соғиндим.
 Кетар бўлдим, ота, ўсган элима,
 Элим, халқим, дидримни соғиндим.
 Алибек дер турулмайман мен бунда,
 Уларсиз орому тоқат йўқ менда.

Шоирнинг «Қундуз билан Юлдуз» достонида ҳам айтилган гўзал ифодаланган. Эргаш шоир ҳақиқатан ҳам энг илгор халқ шоирлари изидан борди, коллектив ижоднинг прогрессив тенденциялари, энг яхши анъаналарини ўзлаштириб, гўзал достонлар ва термалар яратди. Бу ҳолни шоирнинг ўзи ҳам қайд этган эди. «Алибек билан Болибек» достонининг охирида ўзидан илгари ўтган йирик халқ шоирларини мақтагандан кейин ёзади:

Шу сўзларни билганимча сўзладим,
 Достон айтдим мен шуларнинг йўлиман,
 Катта шоирларнинг йўли достоним,
 Байтларини мен ўзимдан бойладим.

Беустод ҳеч нарса, дўстлар, йўл олмас,
 Йўл олса ҳам, элга эътибор бўлмас,
 Ахир қолар ўз олдига уялиб,
 Элга таъсир қилмас, асл йўл эмас.

Шоир ўз таржимаи ҳолида яна шу масала устида сўз юритиб, бундай дейди:

Менда қолган катта шоир нуҳаси,
 Уларнинг сўзининг йўқдир қисқаси,
 Менинг сўзим шу чечанлар мероси.
 Баъзи шоирларда улар сўзи йўқ,
 Сўзи тугул, излаб борсам, изи йўқ,
 Ҳар нима деб тусмол қилиб сўз айтган,
 Барини айттириб кўрсанг, тузи йўқ.
 Чала сўзин кўрсам, зардам қайнайди,
 Чечаннинг оғзида қисса ўйнайди.

Кўрамизки, Эргаш шоир бадий асарнинг фақат халққа мақбул ва манзур бўлишини, халққа манфаат етказишини асосий талаб қилиб қўяди ва ўзи ҳам шунга уринади. У достончиликда, умуман шоирликда масъулият сезмаган, асарнинг ғояси, бадий хусусиятлари устида ижодий меҳнат сарф этишни истамаган, достонларни пала-партиш куйловчи бахшиларни қаттиқ қоралайди:

Байт ҳам йўқ, сухан ҳам йўқ, йўл ҳам йўқ,
 Сандираб отини достон кўйибди...
 Яхши сўзни ёмон қилиб юрибди,
 Дона сўзни сомон қилиб юрибди,

Иззатли, ҳурматли улуғ эрларни
Хўр қип, юзин туман қилиб юрибди.
Шодлик ерга олиб келиб хўрликни,
Сўзининг барин сарсон қилиб юрибди,
Эл ичинда калта-калта матални
Ямаштириб, дoston қилиб юрибди.
Бошласа, ортини йиғиб ололмай,
Жамлай олмай вайрон қилиб юрибди.

Ижодий фаолиятга ана шундай масъулият билан қараган Эргаш шоирнинг «Равшан», «Далли», «Қундуз билан Юлдуз», «Кунтуғмиш», «Якка Аҳмад» ва бошқа дostonлари ўзининг ғоявий, бадий гўзаллиги билан ўзбек фольклори хазинасини бегади. Шунинг учун ҳам халқимиз бу дostonларни мароқ билан севиб ўқиди. Бу асарлар жаҳонга танилмоқда.

Улуғ Октябрь социалистик революциясининг оламшумул ғалабаси асрлар бўйи озодлик, қувноқлик, эркин-бахтли ҳаёт орзусини куйлаб келган халқ шоирлари учун битмас-туганмас ижод манбаи бўлди. Халқ шоирларининг ижодлари революцион кураш, Коммунистик партиянинг тadbирлари, улуғ доҳий Лениннинг йўлбошчилиги, мамлакатимизда социализм қурилишига бағишланди. Бу ижодий фаолиятда талантли шоир Эргаш Жуманбулбул ўғли ўзбек совет фольклорининг пешқадам асосчиларидан бири ҳисобланади.

Эргаш Жуманбулбул ўғли Октябрь революциясининг моҳиятини, Коммунистик партиянинг доно йўлини, доҳий Лениннинг улуғ ғояси ва ўлмас хизматини ўз вақтида тўғри тушуна олган, тўғри таъриф ва тавсиф этган шоирдир. У «Октябрь» термасида душманларни яксон этган, меҳнаткаш халқни озод ва қувноқ турмушга эриштирган, халқимизга илм, маърифат берган Буюк Октябрь инқилоби, деб куйлади:

Ўз элин шодмон айлаган,
Кулдириб хурсанд айлаган,
Душман дилин қон айлаган,
Ер билан яксон айлаган,
Тарафсиз полвон Октябрь,
Еш болага илм ўргатган Октябрь,
Билимсизга йўл кўрсатган Октябрь,
Нодонларни доно этган Октябрь,
Яхшиликнинг йўлини тутган Октябрь.

Эргаш шоир Октябрь революцияси ва унинг ғалабаларини қудрати етганича куйлаш, бу ҳақда дoston яратиш орзусида бўлганлиги ўзининг айрим қайдларидан маълум.

У Советларнинг кучига, Совет Ҳукуматининг халқ ҳукумати эканига, бу ҳукуматнинг чексиз қудратига чин кўнгилдан ишониб, меҳр билан жўшқин шеърлар яратди. «Шўро» термасида айтади:

Шўро шундай раҳбар бўлса элатга,
Нега бўлмас ҳамма элнинг тождори!
Юртнинг кўнглин олса Шўро,

Тўғри йўлга солса Шўро,
 Нега юртга сардор бўлмас,
 Иши яхши бўлса Шўро,
 Меҳнаткашни суйса Шўро!..
 Яхши қилиб юртни тутди,
 Ким кам бўлса йўл кўрсатди,
 Шу Шўронинг давлатида
 Инқилган мақсадга етди,
 Кўп яхши иш қилди Шўро.

Эргаш қувноқ социалистик давримизнинг таъриф-таъсифларини ёзиб тугатиб бўлмаслигини ва ёзишга арзирли давр келганини эътироф этди:

Таърифи қогозга сиғмас,
 Қанча айтсам, сўзим куймас.

Шоир «Қизил» сарлавҳали термасида эзилган халқ қора кунлардан қутулиб, бахтли, ёруғ ҳаётга, бахт ва саодатга эришганини образли ифодалар билан лирик куйлади:

Эй дўстларим, офтоб чиқиб,
 Бизнинг эллар бўлди қизил.
 Гулгун бўлди, кўргин, шафақ,
 Ул осмон бўлди қизил.

Оқшом ўтди, кеп кундузи,
 Ёруғ бўлди ернинг юзи,
 Йўқолди подшоҳ юлдузи,
 Кўргин, туман бўлди қизил.

Турди Шўронинг эллари,
 Булбулдан гўё тиллари,
 Очилди боғнинг гуллари,
 Бизнинг чаман бўлди қизил.

Эргаш социалистик Ватанга бутун борлигини сарф этишга тайёр чинакам совет граждани, совет шоири эди.

Эргашнинг ҳақиқий ижодий таланти бизнинг советлар даврида гуллади. Унинг асарлари 1926 йилдан бошлаб қаламга олина бошланди. У бу даврда кексайиб қолган бўлса ҳам шу қувноқ замондагина яшнаб кўнгил ҳавасининг ёшлардан ҳам ошганини уқтиради. У яна ўсишни истайди, ўсиш, гуллаш учун энг тўғри йўл—коммунистлар йўли эканига мустаҳкам прода билан эътиқод боғлайди. Ҳақиқатни Ленин партияси йўлидан излашга қақиради. Меҳнаткашларни бахт ва саодатга эриштирган Ленинга олқишлар ўқиб, ижодини шу хушчақчақ ҳаётга, буни бизга бахш этган улуғ доҳиймиз В. И. Ленин мадҳига бағишлашни арз этади. Биринчи марта ба Тошкентга келиши муносабати билан (1936 йил) айтилган «Келдим» шеърида бу нарса жуда юксак ифодаланади:

Партиямиз бош раҳбари, улуғи,
 Жалб этади унинг ҳар бир қилиғи,
 Шундадир ҳақиқат, сўзнинг илиғи,
 Тўғри йўлни кўпроқ билгали келдим.

Ҳар ким келса бунда шод бўлиб кетар,
Сил бўлса ўлкасин яраси битар,
Қари келиб кўрса, шакенз ёш этар,
Ёш йигитдек даврон сургали келдим.

Эргаш шоирнинг ўз ватанига муҳаббати, социалистик тузум ғалабаси билан мамлакатимизнинг яшнаб-гуллаши республикамиз пойтахти ҳақидаги сатрларда ҳам кувноқлик билан ифодаланган:

Тошкент ўзбекнинг шаҳари,
Мудом офтоб баҳори,
Мовароуннаҳр, Фарғонада
Балдаларнинг эътибори.

Тошкент эли бўпти обод,
Нозу неъмат-қанду набот,
Иморати ҳар нусхадан,
Яхши уйлар қават-қават.

1936 йилда шу сатрларни ижод этган шоир Тошкентнинг бугунги жамолини кўришга муяссар бўлганда, унинг қалб тўлқинларини йирик асарларда кўрар эдик...

Оташин ватанпарвар Эргаш шоирнинг совет давридаги ижодида ва ўзбек совет адабиётининг шаклланиш даврида жуда муҳим ўрин эгаллаган асари «Ўртоқ Ленин» дostonидир. Маълумки, ўзбек халқининг бой эпик ижодиётини бизгача сақлаб қолган таланти ижодчилар — Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан, Ислом шоир, Нурман Абдувой ўғли, Холёр Абдукарим ўғли, Умир шоир ва бошқалар XX аср бошлари ва совет даврида қатор йирик асарлар — дostonлар яратдилар. Бу асарларнинг ёзиб олинган вақти билан яратилиш даври ўртасида маълум бир фарқ мавжуддирки, бу ҳол текширувчиларни турли мулоҳазаларга олиб келади. Шунинг учун ҳам қатор замонавий дostonлар ижод этилиш жараёнининг гувоҳи, кузатувчиси сифатида уларнинг яратилиш тарихи ҳақида баъзи фикрлар баён этишни лозим кўрамиз. Шундай асарлардан бири эслатганимиз «Ўртоқ Ленин» дostonидир. Маълумки, илмий ва амалий адабиётда Эргаш шоир ушбу дostonни 1928 йилда яратган, деган фикр ҳукмронлик қилади. Бу бир ёқлама, тўғрироғи, хато фикрдир¹⁶.

Ярим асрлик умрини ҳақсизлик, адолатсизлик, зулм ва истибдод исканжасида ўтказган Эргаш Жуманбулбул ўғли Бухоро инқилобидан илгари, 1918 йилдаёқ Совет Туркистонига ўтди. Самарқанд ва унинг атрофларида қишлоқма-қишлоқ гоҳ табиблик, гоҳ бахшилик, баъзан қиссахонлик қилиб юрар экан, совет давлатини ҳақиқий халқ давлати, Коммунистик

¹⁶ Фольклор асарининг қаламга олинмиш тарихи кўпинча унинг яратилиш тарихини белгилловчи меъёр эмас.

партияни меҳнаткаш халқ гамхўри ва раҳбари, бу улуг партия ва қудратли давлатнинг асосчиси В. И. Ленин экаиблигини пайқаб олди. Шунинг учун ҳам унинг совет давридаги ижоди Улуг Октябрь, Шўролар ҳокимияти, Коммунистик партия ва В. И. Ленин мадҳиясига бағишланган.

Кейинчалик Эргаш отанинг ва у билан ҳамсуҳбат бўлган кексаларнинг менга айтиб беришича, шоир 20-йилларнинг бошларидаёқ В. И. Ленин ҳақида маълум бир системали тасаввурга эга бўлган ва бу тўғрида меҳнаткашлар орасида сўзлаб ҳам юрган. Ҳатто Бухоро инқилобидан кейин ўз қишлоғига қайтиб, Нурота революцион комитетининг топшириғи билан у ерда мактаб очиб, ўқитувчилик қилган. Лекин булар ҳали «Ўртоқ Ленин» дostonи шу даврда яратилди, деган сўз эмас, албатта. Булар шоирнинг ўсиш йўлини кўрсатувчи фактлардир, холос.

Юқорида айтганимиздек, Эргаш шоирнинг барча асарлари 1926 йилдан бошлаб қаламга олина бошланди. Бу вақтда Октябрь революциясининг 10 йиллигига тайёргарлик кўрилатган эди. Буюк Октябрь инқилобининг 10 йиллигига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш халқ шоирларининг ижодий кўтарилиши ва ўсиши учун муҳим омил бўлди. Улар совет ҳокимияти, Коммунистик партия ва В. И. Ленинни куйловчи янги-янги асарлар ярата бошладилар. «Ўртоқ Ленин» дostonининг ижод этилиши ҳам худди шу йилларга тўғри келади. Чунки шоир 1927 йилда қаламга олинган «Октябрь» термасининг сўнгида:

Октябрни дoston қилиб,
Айтмоқликка ўзим толиб,
Бу сафар сўзим кам бўлди,
Камликка кўнглим ғам бўлди,—

деган эди. Қоғозга тушмаганлиги, қаламга олинмаганлиги учун шоир «кўнглини ғам» қилаётган сўзлари, шубҳасиз, «Ўртоқ Ленин», «Таржимаи ҳол» дostonлари ва янги яратилмак Октябрь ҳақидаги йирик асардир. «Таржимаи ҳол»нинг биринчи қисмини шоир 1927 йилда ўз қўли билан ёзиб, хотира сифатида менга тақдим этган эди. Мен асарнинг асл қўлёзмасини Эргаш шоирдан ёдгорлик сифатида бир неча йил ўз хусусий кутубхонамда сақлаб, кейинчалик уни Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтининг Адабиёт музейи, ҳозирги Алишер Навоий номидаги адабиёт музейига топширдим. «Ўртоқ Ленин» дostonи эса, қаламга олинмай қолди. Бунда шоир асарни кейинроқ ёздириш ёки ўзи ёзиб беришни ваъда қилган эди. Демак, Эргаш шоир «Ўртоқ Ленин» дostonини 1927 йилнинг бошларида оғзаки яратган ва ёру биродарлари орасида ёдаки айтиб юрган, уни қаламга олиш эса, яратилган даврдан анча кейинроқ бошланди. Ҳозир китобхонлар орасида машҳур бўлган «Ўртоқ

Ленин» дostonи текстини (асосан биринчи қисми) биз 1928 йилда шоирдан ёзиб олган ва кейинроқ нашр этган эдик.

Достондан айрим парчаларни бундан илгарироқ шоирнинг ўзи менга ёзиб берган ва улар менинг хусусий архивимда сақланади.

Мен 1936 йилнинг кузида машҳур халқ бахшилари — Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан, Абдулла шоирларни Тошкентга олиб келдим. Улар бир неча муддат менинг уйимда яшадилар. Шунда Эргаш шоирнинг менга айтиб беришича, у «Ўртоқ Ленин» ва «Таржимаи ҳол» достонларининг давомини қоғозга туширган, қатор термалар яратган. Шоир бу қўлёзмаларни олиб, Тошкентга келишга қанчалик уринмасин, ҳаракатлари фойда бермаган. Шундан кейин Октябрнинг бериги бетида яшовчи, Тошкентга келаётган бир ўқимишли кишига «Ҳоди Зарифга элтиб бер»,— деб қўлёзмаларини бериб юборган. Бахтга қарши Эргаш ота ўз қўлёзмаларини бериб юборган одамнинг исми ва фамилиясини ҳам билмас экан. Аммо унинг ўзини яхши танишлигини ва ўз қишлоғига қайтгач, суриштиражагини айтди. Қўлёзмаларни топиш умиди билан уларни қайта ёзиб олишни ташкил қилмадик.

Мен Эргаш ота билан бир неча ой бирга яшар эканман, В. И. Ленин ҳақида ҳамиша сўзлаш, кўйлашни жуда-жуда ёқтирганлигининг гувоҳи бўлдим. Гарчи каттакон дoston яратган бўлса ҳам, у ҳар галги суҳбатда улуғ доҳий ҳақида янги-янги сатрлар ижод этар эди. Шоир тафаккурининг ўзига хос мевалари бўлган бу парчалар бизнинг қўлимизда сақланмоқда. Бу ўринда бир воқеани эслаш янада мароқлидир. Уша пайтда Тил ва адабиёт институти Абдулла Тўқаев кўчасидаги 1-уйда жойлашган эди. Эргаш шоирни институтга олиб бормоқда эдим. Қизил майдондан ўтиб борар эканмиз, шоир Ўзбекистон Ҳукумати уйи олдидаги доҳий В. И. Лениннинг улкан ҳайкалини кўриб, тўхтаб қолди, ўзига хос қараш билан тикилганича бош эгиб, таъзим қилди. Кейин постаментга назар ташлаб, Нурота мармарларидан кескин фарқ қилган жилоли тошларни кўриб, қандай тошлигини сўради. Постамент ёнларида тасвирланган инқилобий ҳаёт лавҳаларини кўриб чиқди. Институт томон йўл олганимизда:

— Бу қандай тош?— дедим, деди:— Мармардан, Баҳоси кам эмас лекин гавҳардан, Баракалла эрлар этиқодига, Бундай тош топила бермас ҳар ердан,—

дея доҳий ҳайкалидан олган таассуротларини булбулдай сайраб борар эди. Улуғ доҳий ҳайкалидан олган таассуротларини махсус терма қилиш, ўрни келса, «Ўртоқ Ленин» дostonида фойдаланиш нияти ҳам йўқ эмас эди шоирда. Бу термадан айрим парчалар шоирнинг икки ўринда қилган қайди орқали

сақланиб қолган. Демак, Эргаш шоир доҳи ҳақидаги кенг планли эпик асарини 1927 йилда яратган бўлса-да, у ҳақда ўйлашдан, куйлашдан ҳаётнинг сўнгги дамларигача тўхтамади.

1937 йилнинг апрелида Эргаш ота, менинг қатъий эътирозимга қарамай, ўз қишлоғига қайтди. Ўз қўлёмаларини топиб, дўмбира чертишни қайта ўрганиб (бу пайтда шоир дўмбира чертмас ва дoston куйламас эди), янги ижодий куч-қувват билан Тошкентга қайтиб келишга ваъда бериб, мен билан хайрлашди. Афсуски, Эргаш ота ўз қўлёмаларини ҳам, исми номаълум шахсни ҳам суриштириш, дўмбира чертишни янгидан ўрганиш ва Тошкентга қайтиш имконига муяссар бўлмади...

Шундай қилиб, бу улкан санъаткорнинг жуда ноёб қўлёмалари номаълум сабабларга кўра, илмий ходимларга етиб келмади ва уларнинг қаердалиги ҳам маълум эмас. Эҳтимол, бизга маълум бўлмаган кимларнингдир қўлида қолиб кетгандир, эҳтимол, умуман йўқолгандир... Лекин дostonнинг қўлимиздаги мавжуд қисмиёқ, унинг ўзбек адабиётида доҳий Ленин образини ҳаммадан илгари эпик планда яратишга уринганлигини кўрсатиб турибди. Чиндан ҳам ҳар бир совет кишини учун энг муҳтарам, энг улуг ва энг қадрдон Ленин Эргаш шоир ижодининг саодат булоғи бўлди. Унинг илҳоми Ленин номи билан қайнади. В. И. Ленин образини яратиш йўлида ўтмиш жафоли, фақир ҳаётнинг, кучли эксплуатация остида эзилган халқнинг аянч турмушини озод, қувноқ, тўқ ва фаровон давримиз билан қарама-қарши қўйиб кўрсатишга уринди. Шоир дostonнинг муқаддимасида айтади:

Бу чоққача қанча замонлар ўтди,
Қанча подшо, амир ҳам хонлар ўтди,
Йўқ-юқа, камбағал билан иши йўқ,
Элни вайрон қилиб хоқонлар ўтди,
Оқ ит билан қора ит — бари бир ит,
Ўз кайфини суриб султонлар ўтди.

Маишатман кайфу сафо бир ёқда,
Меҳнат билан жабру жафо бир ёқда,
Ҳеч сони йўқ мунглуқларнинг азасин,
Базму ишрат, созу наво бир ёқда.

Эргаш ҳоким синфнинг кайфу сафоси меҳнаткашнинг меҳнати ҳисобига бўлганини, меҳнат аҳлининг хонавайрон бўлганликлари эксплуатация натижаси эканини яхши тушунди, ўзи кўрган, билганларини ростгўйлик билан тасвир этишни ўз олдига қўйди. Эргаш эксплуатациянинг ўзи яхши билган турларини санаб, меҳнаткашнинг қандай қашшоқ ва ҳуқуқсиз яшаганини тасвирлаб ўтади. Уларни бу азоб-уқубатлардан қутқаришда «илмдан илм ҳосил қилган» Ленин раҳбарлигини мароқ билан куйлайди. Унинг таърифича, ўзбек хал-

қини зулм ва истибоддан озод этган, унга чинакам саодат бахш этган, илм ва маърифат берган, тўқ ва фаровон қилган Лениндир. Шунинг учун ҳам: «Ленин десам кўнглим равшан бўлади», — дейди шоир.

Чинакам озодликни, ҳақиқий бахт ва саодатни социалистик тузумдагина кўрган Эргаш шоир халқларни Коммунистик партиянинг енгилмас байроғи остида В. И. Ленин йўли билан ғалабадан-ғалабага боришда партия чақириғини баланд овоз билан куйлади:

Уртоқ Лениннинг ҳар сўзин
Бир дoston қилмоқ керак,
Айтган сўзин раҳбар қилиб,
Йўлга равон бўлмоқ керак.

Улуғ Ленин партиясининг идеяси Эргашнинг фикрий ва ижодий такомилени таъмин этди. Эргаш мазмунан янги, сермаъно шеърлар яратиш билан бирга, традицион шеърий формаларни сақлагани ҳолда, ўзбек фольклорида янги шакллар ҳам беришга интилди. У В. И. Ленин ҳақида, партия ҳақида, социалистик тузумнинг улуғлиги ва унинг энг порлоқ истиқболи ҳақида кўп асарлар яратиш ҳаракатида эди. Бироқ оғир касаллик бунга имкон бермади. Шоир 1937 йил 12 майда Қўштамғали қишлоғида вафот этди.

Эргаш Жуманбулбул ўғли бизга бой адабий мерос қолдирди¹⁷. Унинг жуда катта ижодий қуввати натижасида ўзбек эпосининг энг яхши намуналари сақлаб қолинди. У халқ ижодини тўплаш, халқ дostonчиларини аниқлашда кўп ишлар қилди ва катта фойдалар келтирди. Ўзининг совет давридаги баркамол ижоди билан ўзбек совет адабиётига ўлмас ҳисса қўшди. У Лениннинг даҳоси, революцион курашини тўғри англаб, тўғри таърифлаган, халқимизнинг Коммунистик партияга, Совет Ҳукуматига ва унинг ташкилотчиси В. И. Ленинга бўлган чексиз муҳаббат ва садоқатини ифодалаган ўзбек совет куйчисидир. Унинг социалистик тузум шароитида яратган асарлари, бир томондан, ўзбек адабиётининг, иккинчи томондан, совет даври ўзбек халқ ижодининг ривож учун зўр аҳамиятга эга бўлди. Шу маънода Эргаш шоир ўзбек совет фольклорининг пешқадам асосчиларидан бири бўлди.

¹⁷ Эргаш шоир билан учраша олмай юрган йилларимиз у «Авазинг Фарангга сафари», «Варқа ва Гулшоҳ» дostonларини ёзиб чиққанлиги ҳақида хабар бор. Бу маълумотни бизга етказувчи унинг шогирди Раҳматулла Юсуф ўғли биринчисини 1934 йилда, иккинчисини 1935 йилда ўқиб чиққанлигини айтади. Бу икки қўлёзма ҳозиргача топилгани йўқ.

ЭРГАШ ЖУМАНБУЛБУЛ УЎЛИ ВА УНИНГ ОИЛАСИ ХРОНОЛОГИЯСИ

XVIII асрнинг II ярми — XIX асрнинг I ярми — Жуманбулбулнинг момоси Тилла кампир ва отаси Мулла Холмуроднинг ҳаёт ва ижод даври.

1818 — Жуманбулбулнинг туғилган йили.

1868 — Эргаш туғилган йил.

1875/1876 — Эргашнинг қишлоқ мечити ҳузурдаги мактабга ўқишга борган йили.

1878 — Абдухалил туғилган.

1880 — Абдижалил туғилган. Вафоти 1895/1896 йилларда.

1884/1885 — Эргашнинг синглиси Мақкам (Маҳкам) ой туғилди. Вафоти XX аср бошида.

1884—1885 — Эргашнинг Бухоро мадрасасида ўқиган йиллари.

1885 — Эргаш мулла Утамурод хатибнинг қизи Зийнатойга уйланди (Зийнатойнинг вафоти XX аср бошида). Шу туфайли мактаб устоди Утамуродда билим соҳасида таҳсилни давом эттирди.

1885/1886 — Эргашнинг синглиси Зумрадой туғилган. Вафоти XX аср аввалида.

1886 — Жуманбулбул вафот этди.

1887, ёз — Эргаш ўз қайнатаси мулла Утамурод хатибнинг деҳқонлар ҳимматига яраша ҳосилдан берадиган кафсанларини йиғишга вакил бўлди.

1887—1889, ёз ойлари — Эргаш Бухоро амирлиги, Нурота беклигининг амлоқдорларидан бири Қўзибекка (Жўш ва унга қарашли қишлоқларда аҳолининг деҳқончилик ва чорвачилик миқдорини ҳисобга олиш вазифасида) мирза (котиб) бўлиб ишлади.

1891 — Эргашнинг қизи Зарбуви туғилган. Вафоти — 1929 йил¹.

1898 — Абдухалил вафот этган.

1885—1917 — Эргаш ўз қишлоғида деҳқончилик ва дostonчилик билан машғул бўлди, кўп йиллари қишлоқма-қишлоқ дарбадарликда ўтди.

1918—1922 — Бухоро амирлиги чегарасидан Туркистон Совет ҳокимияти территориясига ўтиб, Зарафшон ва Самарқанд округларининг шаҳар ва қишлоқларида кезиб юрди.

1922/1923 — Эргаш ўз қишлоғи Қўрғонга қайтиб келди. Дostonчиликда шогирдлар етиштиришни давом эттирди.

1924—1925 — Жўш қишлоқ шўросига қарашли Қоракиса қишлоғида қишлоқ болаларини ўқитиш учун бир хонали мактаб очди.

¹ Зарбувининг ўғли Абдуғани Турдимов (1914) ҳозир ҳаёт бўлиб, Қўшработ совхозида бухгалтер бўлиб ишлайди.

1925, куз — Ўзбекистон ССР Халқ Маориф комиссариати Илмий маркази Ўзбекларни ўрганиш комитетининг ташаббуси билан Самарқандга келтирилди.

1926 — Халқ дostonчилари Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан ва Жасоқ шоирнинг ўғли Жолгош бахшиларни қишлоқдан Самарқандга — Ўзбекларни ўрганиш комитетига олиб келди.

1926, ёз — Самарқанд область, Булуғур район, Қирқшоди қишлоғида Пўлкан шоир билан биргаликда дostonларни ёзиб қолдиришга киришди. «Қундуз билан Юлдуз» дostonи ёзилди. Шу вақтдан бошлаб 1928 йилгача Қирқшоди машҳур ўзбек халқ шоирлари — Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлканларнинг қароргоҳларидан бири, фольклор асарларини тўплашдаги фаолиятнинг қишлоқдаги муҳим пунктларидан бири бўлди.

1927, ноябрь—декабрь — Эргаш ўз таржимаи ҳолини ёзди.

1926—1928 — Ўзбекларни ўрганиш комитетининг тавсияси билан халқ дostonлари, хусусан, ўзи билган дostonларни ёзиб қолдиришга актив қатнашди.

1928 — Эргаш шоирдан «Ўртоқ Ленин» ва «Равшанхон» дostonлари ёзиб олинди. Машҳур актриса Турсунойнинг фожiali ҳалокати муносабати билан марҳумага атаб қўшиқ ижод этди.

1929—1936 — Эргаш ўз қишлоғида асосан деҳқончилик ишлари билан машғул бўлди.

1936, охири — Ҳоди Зариф Қўрғонга махсус бориб, шоирни Тошкентга олиб келди.

1937, февраль — «Хушкелди» дostonини ёзиб топширди.

1937, февраль — «Ойсулув» дostonининг мазмуни ёзилди.

1937, апрель охирлари — Эргаш хаста ҳолда Тошкентдан Қўрғон қишлоққа Қувондиқ бахшининг ўғли Синдорнинг уйига келди. Май бошларида унинг ўз илтимоси билан Қўштамғали қишлоғига — куёви Турдимнинг уйига олиб борилди.

1937, 12 май — Эргаш Жуманбулбул ўғли қизи — марҳума Зарбувининг уйида, невараси Абдуғанининг ҳузурида вафот этди. Қабри Қўрғоннинг гарбида Пастки Қўштамғали қабристониди.

Тузувчи Ҳоди Зариф

ҲОДИ ЗАРИФ

«КУНТУҒМИШ» ДОСТОНИ ҲАҚИДА

Ишқий дostonларимизнинг сюжет схемалари ҳарчанд бир-бирларига нисбатан яқин бўлсалар ҳам, уларнинг ҳар бири композицион қурилиши, образлари, мотивларнинг ишланиши, ажойиб усталик билан сингдирилган деталлар, характер ҳамда мазмунлари билан мустақиллик ҳосил қиладилар. Ҳар бирида ўзига хос специфик хусусият, бадий завқ бор. Дostonчининг индивидуал роли бу бадий ранг-барангликларни таъмин этган. Шунинг учун «Алпомиш»ни ҳар бир бахши айтгани ҳолда Фозил шоирники устун ҳисобланади, «Равшан» дostonини эса, ҳеч ким Жуманбулбулдек манзур қила олмаган.

«Кунтуғмиш» ўзбек бахшилари ўртасида кўпдан бери севилиб, танилиб келган ишқий дostonлардан бўлиб, бунинг энг гўзал варианты марҳум Эргаш Жуманбулбул ўғлидан ёзиб олинган эди. Бу дoston XIX асрда катта доврўқ қозонган Қўрғон қишлоқ дostonчилик мактабида чечан халқ шоирлари ўртасида пишган асарлардан бўлгани учун ҳам таланти Эргаш шоирдан ёзиб олингани учун бошқа вариантлардан устун туради.

«Кунтуғмиш» дostonининг бошқа ишқий дostonлардан энг катта фарқи шундаки, бу дostonдаги эгиз гўдаклар образи, уларнинг фожияли ҳаётлари «Равшан», «Кундуз билан Юлдуз», «Ширин билан Шакар» ва шунга ўхшаш ўнлаб романик дostonларимизда учрамайди. Аммо бу — «Кунтуғмиш» сюжети бизнинг фольклоримиз учун фавқулodда ҳодиса деган сўз эмас.

Зулм ва адолатсизлик орқасида ёри ва гўдакларидан ажралган ота, зуғм билан қўзиларидан жудо бўлган она, онасидан ажралиб қолиш камлик қилгандай, бахтсизлик тақозоси билан биров-бировидан ҳам узоқлашиб қолган эгиз гўдакларнинг аламли ва машаққатли саргузаштларини турли ҳикоячилар ҳам халқ ўртасида ҳикоя қилиб келадилар.

«Кунтуғмиш» дostonи шарқда кўпдан маълум традицион сюжет ва мотивлар асосида майдонга келган халқ дostonидир. Дostonдаги атоқли отларнинг баъзилари: Авлиё ота, Қорахон, Буврахон маълум тарихий даврлар билан боғланган бўлсалар ҳам, бу дostonнинг яратилиш даврини қатъий аниқлаш ҳозирча мумкин эмас. Қорахонийлар X асрлардан Шарқий Туркистон ва Мовароуннаҳрда икки асрдан ортиқ ҳукмронлик қилган эдилар ва улар (қорахонийлар) ўзларини Сотуқ Буғрохон авлоди, Афросиёб насли деб нақл қилардилар.

Қорахонийлар сулоласи Қорахон отли ёки лақабли бир ҳукмрон билан боғланган бўлиши шубҳасиздир. Бир-биридан бир қадар фарқ қилган, лекин жуда эски бўлмаган ёзма нақллар Қорахонни Авлиё ота билан боғлайди. Бир нақлда «Абдурахим Боб, унинг ўғли Шоҳ Ҳасан (лақаби Қилич Қорахон), унинг ўғли Ҳусайн Шоҳ, унинг ўғли Абдулазиз (лақаби Арбуз Қорахон), унинг ўғли Шоҳ Маҳмуд (лақаби Авлиё ота Қорахон)... қабрлари Таласда...»¹, — деб кўрсатилади. Текширувчиларнинг фикрларига қараганда, бундай ривоятлар Авлиё ота (ҳозирги Жамбул) ва унинг теваракларида кўпроқ тарқалгандир. Шунинг билан бирга тарихларда Сотуқ Буғрохон мусулмон бўлгандан кейин Кошғар халқига ҳам мусулмонликни қабул эттиргани нақл этилади. Шубҳасиз тарихий фактларга асосланган бу ривоятлардаги айрим фактлар «Кунтуғмиш» дostonида қайтарилади. Ёзма ривоятларда Қорахоннинг 40 йил подшолик қилгани, охириги 15 йил умрини тоат-ибодат билан ўтказгани сўзланса, «Кунтуғмиш»да аини фикрларнинг такрорини кўрамиз. Академик В. В. Бартольд қадим Авлиё ота—Талас харобаларидан бирининг «Кунтуғмиш» аталгани ҳақида сўзлайдики², бу ҳам қизиқарли бир ривоятдир. «Кунтуғмиш» дostonининг иккинчи бир вариантыда Кунтуғмиш ёри ва болаларидан ажралгандан кейин Чин-Мочинга боради ва у ерда подшо бўлади. Чин-Мочин баъзи бировлар ўйлаганидек, Хитой эмас, балки Шарқий Туркистондирки, бунда Кошғар кўп вақт қорахонийлар маркази эди.

Ривоятларга кўра, Қорахон Таласда кўмилган, унга Авлиё деб эътиқод қилганлар, кейинчалик Таласни Авлиё ота деб атаганлар. Қадимдан машҳур бўлган Талас VI асрдан бошлаб Шарқий Туркистон билан Ғарб орасидаги савдо муносабатларида муҳим марказий ўринлардан бири эди. Шарқ билан Ғарб орасида қатновчи карвон тўдалари Талас орқали ўтар, тизма тоғларнинг этаклари билан юрар эдиларки, дос-

¹ Протоколы заседания общего собрания членов Туркестанского кружка любителей археологии, состоявшего 1897 г., стр. 13.

² В. В. Бартольд, Отчет о командировке в Среднюю Азию, Записки Вост. отд. императ. археолог. об-ва, т. XIII, стр. 342.

тонда ҳам бунинг излари кўриниб туради. В. В. Бартольдга 1890 йилда Тулкибошида (Сайрам яқинида) бир ғор борлигини, ғорнинг ичида бир тошга одамни ютиб турган плон сурати ўйилганлигини, шунга яқин бир ерта Илонбузган отли бир тепа борлигини айтганлар. Илонбузган бир вақтлар обод шаҳар бўлиб, бу ерга сувдан чиққан аждар пайдо бўлганлиги, одамларни юта бошлаганидан кейин халқ бу ерни ташлаб қочганлиги ҳақида нақл айтганлар. Достон қаҳрамони Кунтуғмиш халқ сув ичадиган қудуққа ҳеч кимни йўлатмай, яқинлашгани ютиб юборган аждарни ўлдиради. Демак, баъзи тарихий ва жуғрофий фактлар, қадим нақллар билан «Кунтуғмиш» достони маълум даражада яқинлашади ва айрим деталларда бирлашади. Лекин бу ҳол достоннинг қорахонийлар даврида яратилганлигига далил бўла олмаса ҳам, дастлаб қадим Талас теварагида маҳаллий нақллар, афсоналар яратилгани, аждар билан курашувчи қаҳрамон (Кунтуғмиш) образи ишлангани, кейинчалик тарихий фактлардан материал олиб, «Кунтуғмиш» достонига асос солинганидан дарак беради.

Оғиздан-оғизга ўтиб, наслдан-наслга кўчиб ҳар бир достон, эртак турли даврларда, турли ижтимоий ва иқтисодий шароитларда кўп ўзгаришларга учраганидек, «Кунтуғмиш» достони ҳам дастлабки шаклда бизгача етиб келмаган ва оғзаки равишда дастлабки ҳолини сақлаб келиши ҳам мумкин эмасдир. Бизнинг замонамизда бир-бирига яқин районда яшаган Эргаш ва Нурман бахши вариантлари воқеанинг боришида, баъзи мотивларда, персонажларнинг номларида озкўп фарқ қиладилар. Достоннинг сўз бойлигига келганда орадаги фарқ жуда каттадир.

Эргаш Жуманбулбул ўғлининг «Кунтуғмиш»и романик достонларимизнинг энг яхшиларидан саналади. Можароли саргузаштларнинг сюжет схемасида дардли, аламли, нашъали ранг-баранг ҳодисалар мунтазам равишда тизилиб боради.

Авлиёи Қорахоннинг ўғли Кунтуғмиш ўқиган, сипоҳигарлик, чиришбозлик, найзадастлик ишларига омил, хушрўй йигит; У тушида Зангар юртининг атоқли гўзали Холбекани кўриб, ошиқ бўлади. Холбека ҳам Кунтуғмишни тушида кўриб, кўнгил боғлайди. Холбекага талабгорнинг сони йўқ, лекин талабгорларга Холбеканинг шарти бор: ҳар ким нард ўйинида уни мот қилса, ўшангагина тегишини эълон қилган. Кўп подшозодалар, бекзодалар Холбекадан мот бўлиб, жазога мубтало бўлганлар. Зангар подшоси Буврахон марҳум вазирнинг қизи Холбекани ўзи олмоқчи, уст-устига совчилар қатнаб турадилар. Лекин қизнинг шарты шоҳга ҳам, гадога ҳам баб-баробар. Буврахоннинг Холбека билан нард ўйнашга тоқати йўқ. Ютишига амин эмас, ютқазиб қўйса,

ўлиб кетишдан қўрқади. Номус кучлилик қилиб бу ҳунарни ўрганишга киришмайди, чунки ақл, фаросат кам, таваккал қиллолмайди, мардлик йўқ. У фақат жабрни, зулмни билади, қандай чора кўришига ҳам ақли етмайди. Ниҳоят, саройдаги ўзига муте уламо, фузалоларнинг маслаҳати билан қизнинг бахтини боғлайди, ҳар ким Холбекага талабгор бўлса, унинг номини тилга олса, ўлим жазосига ҳукм қилади.

Кунтуғмиш Зангарга келганда бу қўрқинчли хабарларни эшитса ҳам, парво қилмайди. Севганига эришмоғи керак, бунинг учун курашади, мардликни ҳам удда қилади. Холбека билан нард ўйнайди, манман деган талабгорларни енгган мағрур малика билан дона суришиб, саҳар чоғи мот қилади ва шартни бажаргани учун ёри билан қовушади. Адолат кўчасидан ўтмаган Бувраҳон бу ишга албатта тан бермайди. У зулмга ўрганган, гуноҳсизларга зулм қилишдан лаззат олади, азобнинг ҳамма ашаддийсини инсон бошига солишдан қувонади. Бир-бирининг висолига муяссар бўлган ошиқ-маъшуқнинг тухумини қурутмоқ ниятига тушиб, уларни жаллодга топширади, дорга осишни буюради. Бу икки гуноҳсиз бошида юзларча жаллодларнинг қамчиси пишйди. Лекин подшо буни азобга санамайди. Кунтуғмиш билан Холбекани подшонинг «хонадонига хиёнат қилувчилар» сифатида айблаб, кенгашдон «доноларидан» азоб маслаҳатини сўрайди. Булар жабру зулмнинг хилини яхши биладилар, касблари ҳам шу. «—Э, тақсир, подшоҳим, осиб ўлдирдингиз — кўрдик, босиб ўлдирдингиз — кўрдик, минорадан ташладингиз — кўрдик, тўпга солиб отдингиз—кўрдик... Бир туяни олиб келиб... терисини тулуп қилиб олсангиз, хом терига икковини зич қилиб тиксангиз, бир асов байталнинг думига тақиб, чўл жазирага ҳайдаб юборсангиз, буларнинг ўлигини ғажир, қузғунлар еб кетса»,— деб подшога маъқул қиладилар.

Бу эпизодларда дoston подшо ва унинг амалдорлари, фузало деб аталган махлуқларида инсон боласига нисбатан заррача одамгарчилик бўлмаганидан, ҳайвондан баттар ваҳшиёна муносабатда бўлганини уқтириш билан бирга уларга қарши кишининг қаттиқ нафрат ва ғазабини қўзғайди.

Кунтуғмиш билан Холбека теридан саломат чиқадилар.

Жазирама чўл, эл-юрт кўринмайди, кун иссиқ, на сув бор, на овқат, лекин булар ўз қилмишларига пушаймон бўлмайдилар. Бир-бирларига меҳр-муҳаббатлари орта боради, қуёшнинг чидамсиз ҳароратидан ўтларнинг панасида ором олиб илдизларни чайнаб, бир-бирларини суяб, йўл тортадилар, ҳолдан кетганда ҳам яхши кунларни умид қилиб, бир-бирларига далда берадилар.

Кунтуғмиш тоғда макон тутади. Холбека ойим қўшалоқ ўғил ҳам туғиб беради. Ота-онанинг кўнгли тоғдек кўтарилган, лекин эл билан ўсганлар, эл билан яшаш орзуси булар-

ни қайғуртади. Кунтуғмиш тўрт йилгача ҳар куни тоғларнинг чўққисига чиқиб эл ахтаради, юрт ахтаради, ҳеч бир ерда бирор юртнинг қораси кўринмайди. Эгиз гўдаклар тўрт ёшга қадам қўйганда, силсила тоғлар этагида бир катта карвонга йўлиқадилар. Карвонбоши, Зангар юртли Азбархўжа Холбекани танигач, даромад учун хиёнат қилишга киришади. Холбекани элиб, Буврахонга тортиқ қилмоқчи ва шохдан катта инъом олмоқчи бўлади. Бунинг учун маккорлик билан Кунтуғмишни қаттиқ маст қилиб, учириб қўяди-да, Холбекани зуғм билан болаларидан жудо қилиб, олиб қочади. Бу картиналар жуда жонли, реал берилган. Ерини йўқотиб ўтига пишиб турган Холбека ойимнинг карвонлар томонидан Азбархўжага олиб борилиши, гўдакларидан ажралаётган онанинг тисарилиб болалари томон интилишлари, қамчилар зарби кўзига кўринмай, болам деб чинқиришлари, сахар чоғи ҳали уйқудан турмаган ўғилчаларига раҳм тилаб қилган нолишлари она муҳаббатининг гўзал намунаси:

Болаларим эр етган йўқ, бўлган йўқ,
Ҳали нодон, ҳеч нарсани билган йўқ,
Қанча эди гўдакларнинг гуноҳи,
Норасталар ўйнаган йўқ, кулган йўқ!
Эрта билан уйқусидан турган йўқ,
Ҳали очдир, оқ сутимга тўйган йўқ,
Икки нодон бегуноҳга раҳм айла,
Янги турди, нодонларим эмган йўқ...
Кўнгли қаттиқ, бағри тошдан, золимлар!
Ҳеч бўлмаса бир эмизиб кетайин.

Холбеканинг бу нолишлари Азбархўжага заррача таъсир этмайди. У савдогар одам, мол ва мулкнинг қурбони, унинг кўнгли қаттиқ, бағри тошдан, унда на меҳр ва на муҳаббат бор. Мўлжаллагани машаққатсиз катта даромад йўлида кишини хонавайрон қилиш, гуноҳсиз онанинг бағрини пора-пора қилиш Азбархўжа учун ҳеч нарса эмас. Унинг ёнидаги шериклари ҳам ўзига ўхшайдилар. Бу воқеалар билан дoston феодал тузумининг иккинчи бир эксплуататор табақаси — савдогарларнинг ҳам одамгарчиликдан узоқ, разил, ифлос, золим эканликларини очиб беради ва уларга қарши кескин нафратлантиради. Бу зиддиятларда меҳр-муҳаббатни кучайтириб, шафқат ва мурувватнинг улуғлигини кишининг юрагига жо қилади.

Кунтуғмиш ҳушёр бўлиб саройга кирса, дўст атанган карвон йўқ, қўшхонасига кирса, на Холбека бор ва на гўдаклар, фиғони фалакка чиққани ҳолда из қувади. Онанининг орқасидан эмаклаб-эмаклаб, қумда чўзилиб қолган икки ўғлини топиб олиш билан қувониб, яна из қувади. Йўлда Тажаң дарё-

сидан ўтиш керак, қайиқларни Азбархўжа оқизиб юборган. Икки боласини кўтариб, дарёдан омон ўтиши гумон. Шу ерда бир ўглини бўрига, иккинчисини балиққа олдириб, яна бахтсизлик кулфатига шўнғийди. Шу вақт тасодифан келиб ҳолини сўраган бир чўпонга Кунтуғмиш айтади:

Қарорим йўқ, турай десам,
Мадорим йўқ, юрай десам,
Уйим йўқдир, борай десам,
Ватаним йўқ, кирай десам,
Ёрим йўқдир, кўрай десам,
Қўзим йўқ, ўргилай десам,
Ажал етмас, ўлай десам,
Чўпон, бошим сарсон бўлди!

Кунтуғмиш сарсон бўлганича фалакдан шикоят қилиб, боши оққан томонга кетади. Гўдакларнинг бирини чўпонлар бўридан ажратиб олиб, тожикча бўри номи билан Гуркибой деб от қўядилар, иккинчисини балиқчилар дарёнинг нариги бетида балиқнинг қорнидан олиб, Моҳибой деб ном берадилар. Гуркибой далада чўпонлар орасида қўй боқиб катта бўлади. Моҳибой шаҳарда балиқчилар қўлида ўсади.

Гуркибой — ақлли, одобли. андишали, хушмуомала, одамшаванда, яхшиликларга интилувчи, ёмонликлардан қочувчи бўлса, Моҳибой — шаддод, энгил табиат, дағал муомала бўлиб, жойи келса ёмонликлардан, бировнинг ҳақидан ҳам кўрқмайдиган бўлиб етишади. Булар иккаласи топишадилар, Зангарга келадилар. Гурки бутун фожиаларни эшитган бўлса ҳам, энгил табиат Моҳига билдирмай юради, укасини доим ёмонликлардан қайтариб тўғрилиқ ва яхшиликка ундайди. Бу вақт Зангар подшоси Буврахон вафот этади. Давлат қушини учирадилар. Қуш уч мартабагача мусофир бир қаландарнинг бошига қўнади. Уни подшо кўтарадилар. Қаландархон деб эълон қиладилар. Бу одам дунёда ҳақ ва адолат кўрмай, қаландар бўлиб кетган Кунтуғмиш бўлиб чиқади. У мамлакатни одиллик билан идора қилишга киришади. Шу орада Гурки билан Моҳи аввал Холбека билан, кейин Кунтуғмиш билан топишадилар. Саройдагилар Азбархўжанинг зиндонда ётганини Кунтуғмишга билдирадилар. Гуркибой билан Моҳибой Азбархўжадан қасос оладилар, уни қийнаб ўлдирдилар. Натижада адолат, ҳақ ва ҳақиқат энгиб чиқади. Кунтуғмиш элга қирқ кеча-кундуз тўй-томоша бергандан кейин, Зангарга Холбека билан эмикдош Холмўминни подшо қилади, Холбека билан болаларини олиб, ўз она ватанига келади.

«Кунтуғмиш» достони ўзининг мазмуни ва ғоявий йўналиши билан феодализм даврида ҳақсизлик, адолатсизлик, зулм, ваҳшат, хиёнатга қарши курашда, меҳр-муҳаббатни, ҳақ ва

ҳақиқатни улуғлашда, адолат ва ҳақиқатнинг энгиб чиқишига ишончни мустаҳкамлашда, одамгарчилик, кишиликнинг яхши фазилатларини эгаллаш учун интилишда шубҳасиз катта роль ўйнаган. Ўтмишнинг жафоларини, азобларини, кулфат ва уқубатларини яхшироқ сезиб, эркин қувноқ социалистик ҳаётимизнинг гўзаллигини чуқурроқ англашда бу дostonнинг аҳамияти ҳали ҳам йўқолмаган.

Бу дoston ўтмишда бахшиларнинг динга ишонган замонларида яратилгани учун диний тушунчалар ҳам асарда ўз изини сақлаган. Шунинг учун китобхонларимиз дostonни ўқиганларида ўтмиш маданий мероси сифатида қараб, танқидий равишда фойдаланишлари лозим.

«Кунтуғмиш» бадий жиҳатдан анча пишиқ ишланган. Жумлалар содда, равон, англашилиши осон бўлиши билан бирга образли ифодалар билан безалган. Насрлар кўпинча сажли, шеърлар 7, 8 ва 11 бўғинли бармоқ вазнида тизилган. Бу ҳол деярли халқ дostonларининг ҳаммасига хос умумий хусусият бўлса ҳам, «Кунтуғмиш»даги шеърятни юқори кўтарган Эргашнинг индивидуал ижодий таланти кўзга ташланиб туради. Дostonнинг традицион приёмлари сақлангани ҳолда мумкин қадар сўзни иқтисод қилишга интилиши, сўзларни маъносига қараб ўз ўрнида ишлатиши, чиройли ўхшатишлар, таъсирли нидолар, ширин муболағалар, ҳаяжонли тасвирлар дostonга бадий зеб берган. Қофиялардаги рангбарангликлар, ора-сира ишлатилган радифларда баъзан жуда гўзал сатрлар, ўрни билан сингдирилган мақоллар, баъзан афоризм даражасига кўтарилган ибратомуз жумлалар — ҳаммаси дostonнинг бадий қимматини оширади.

Мана шу ижобий томонлар билан бирга асарда камчиликларни ҳам учратиш мумкин. Бу камчиликларнинг, шубҳасиз, қатор сабаблари бор. Вазндаги сакталиклар (баъзан бир ҳижонинг ортиқ, камлиги) ёзувда кўзга ташланиб турса ҳам, дoston саз билан куйланганда билинмайди. Қофияда учраган баъзи камчиликлар асосан шоирнинг биринчи навбатда маънони тўла ифода этишга интилишидан келиб чиқади. Дoston куйланганда кейинги мисраларни тўхтовсиз яратиб бориш мажбурияти билан у қадар кўзга ташланмаган камчиликларга эътибор бермагандан пайдо бўлади. Бу эса халқ шеърятига хос хусусиятлардан саналади. Поль Лафарг айтганидек, фикрни ифода этишда қофия, вазн танглик қилса, шоир ундан (қофия ҳам вазндан) кечишга тайёрдир.

Сўнгра, дostonларимиз шоир куйлаб турганда ёзилмаганликлари ва уларда импровизация кучли бўлганлиги сабабли ҳам вазн ва қофияда сакталиклар учраб туриши табиийдир. Бу табиий ҳолларни назарга олмай мумкин эмас, албатта.

«Кунтуғмиш»нинг бир неча ерида халқ достони учун характерли бўлмаган аруз вазнидаги шеърлар учрайди. Бу тасодифий ҳолдир. Эргаш саводли бўлганидан Машрабни яхши билар эди. Шунинг учун ўрни келганда Машраб шеърларини киритади, Машрабона сатрлар яратади, филологик текширишлар учун бу фактларнинг аҳамияти каттадир.

«Кунтуғмиш» достони фақат Қўрғон достончилари, жумладан, Эргаш Жуманбулбул ўғли репертуаридагина эмас, балки умуман ўзбек достончилигида айрича аҳамиятга эга. Асар сюжети фавқулодда ҳодисаларга бой, ундаги лирик йўналиш алоҳида хусусиятларга эга; ижтимоий ҳодисалар ниҳоятда конкрет ва реал тасвирланган. Ёзма классик адабиёт таъсири яққол сезилиб турган ва унинг унсурлари белгили ўрин олган бу дoston соф муҳаббат ва она меҳрини баралла куйловчи янгроқ қасидадир³.

³ 1946 йилда ёзилган бу мақола «Кунтуғмиш» достонига сўз боши сифатида эълон қилинган. Қаранг: Эргаш Жуманбулбул ўғли, Кунтуғмиш, нашрга тайёрловчи Буюк Қаримов, Тошкент, 1949, 3—10-бетлар. «Кунтуғмиш» достони ҳақида анчагина мулоҳазаларимиз йиғилиб қолган. Уларни навбати билан тадқиқотчиларга етказиш ниятимиз бор. Ҳозирча илгариги нашрни айнан беришни лозим кўрдик.

ТУРА МИРЗАЕВ

«ЯККА АҲМАД» ДОСТОНИ ТУҒРИСИДА

Саҳройи баҳодир, кўчманчи қўнғирот уруғининг беги, ўз оиласи ва қабиласининг қаҳрамон ҳимоячиси Ҳақимбек—Алпомиш ҳақидаги дoston ва ривоятлар туркий халқлар ўртасида ғоятда кенг тарқалган ва дostonчиларимизнинг севиб куйлаган асарларидан бири бўлган¹. Кўчманчилик ҳаёти ва патриархал-уруғчилик муносабатлари бир даража сақланиб келаётган даврда яратилган, жамият ва инсон ҳаёти масалаларини ўзига хос реалликда — қаҳрамонлик ва гўзаллик ҳақидаги халқ идеаллари доирасида куйланган, бу билан туркий халқлар патриархал ҳаётдаги «эпик босқич»нинг поэтик кўзгусига айланган бу монументал асар ўзбек халқ эпосининг галдаги тараққиётида муҳим роль ўйнади. Қадимий қаҳрамонлик эпоси «Алпомиш»нинг дostonчилик ривожига таъсири баракали бўлган. Бу ҳоли, бир томондан, юксак, бир мунча архаик бўлган «Алпомиш» услубининг баъзи асарларда, жумладан, «Гўрўғли» туркумига кирувчи айрим дostonларда зоҳир бўлишида кўрсак, иккинчидан, унинг бевосита ёки бавосита таъсирида бир қанча эпик асарларнинг яратилиши ва юзага келишида кўзга ташланадиги, бу дostonлар эпосимиз тараққиётида маълум бир босқични ташкил этади. Профессор В. М. Жирмунский бундай асарларни («Юсуф-Аҳмад», «Жониш ва Бойиш», «Кўзи Кўрпеш», «Ёдгор» ва бошқалар), бир томонлама бўлса ҳам, «Алпомиш» эпосини кейинчалик мустақил ишлаш натижаси ёки Ўрта Осиё эпосида «Алпомиш»нинг

¹ Қаранг: В. М. Жирмунский, Х. Т. Зарифов, Узбекский народный героический эпос, М., 1947; Об эпосе «Алпамыш», Ташкент, 1959; В. М. Жирмунский, Сказание об Алпамыше и богатырская сказка, М., 1960; Т. Мирзаев, «Алпомиш» дostonининг ўзбек вариантлари, Тошкент, 1968.

акси деб атайди². Бу асарлар орасида ҳозирча тадқиқотчилар эътиборидан четда қолиб келаётган «Якка Аҳмад» достони алоҳида ўрин эгаллайди³.

«Якка Аҳмад» достони бевосита «Алпомиш» таъсирида яратилган асардир. Бу ва шу тип асарлар халқ дostonчилари орасида илгари мавжуд ва машҳур бўлган сюжетлар асосида янги-янги асарлар яратиш тенденцияси мустаҳкам ўрин олганлигидан ва бу тенденция эпос тараққиётида баъзан бутун бир босқични ҳам юзага келтирганлигидан дарак беради. «Якка Аҳмад» ҳам ана шу тенденция натижасидир. Ундаги сюжет чиқиқлари ва барча мотивлар деярли «Алпомиш» достонига ўхшаш ва мазмунан айнандир. Ана шу айнанликда асарнинг оригиналлиги зоҳир бўлганки, бунда шоир ҳар бир мотивнинг дoston тўқимасидаги ўрнини ғоявий-бадий мақсадга мос равишда тўғри белгилаган.

Худди «Алпомиш» достонидагидек, «Якка Аҳмад»да ҳам ака-ука Қорахон ва Сарихон фарзандсиз: «Бизларда фарзанд бўлса, ўғил бўлса, қўлқанот бўлсин; агар қиз бўлса, дўст, меҳрибон бўлсин; агар бирови ўғил бўлса, бирови қиз бўлса, қуда бўлайлик,— деб иккови яхши соатда яхши ният қилди». Улар фарзанд кўрадилар. Қорахоннинг ўғлига Аҳмадбек, Сарихоннинг қизига Оқбилак деб ном қўядилар. Бу ўринлар «Алпомиш» достонига айнан ўхшаса-да, «Алпомиш»дагидек батафсил ва атрофлича ишланмаган. Қаҳрамоннинг ажойиб-ғаройиб ҳолда туғилиши, баҳодирона ёшлиги ва ном кўтариши, жанговар отни танлаш ва унга эришиш билан боғлиқ қаҳрамонлик эпоси учун гоят характерли мотивлар табиий равишда «Якка Аҳмад»да ривожлантирилмайди. Бунда «Алпомиш»да бўлмаган бир деталга дуч келамиз, яъни болалар ўн ёшигача мактабда ўқигач, онаси «тикиш, жом-жумни ўрган»,—деб Оқбилакни мактабдан чиқариб олади. Аҳмад билан ҳар куни учрашишдан маҳрум бўлган Оқбилак олти ойда унга атаб бир рўмол тикади ва уни канизи орқали бериб юборади. Аҳмад рўмолни белига боғлаб олади. Сарихон кўчгандан кейин рўмол ёрни эшлашда, Оқбилак уни Бобайёр қўлида кўргач, ёрнинг бошига тушган кулфат ва «қуда»нинг кимлигини билишда бадий восита — муҳим

² В. М. Жирмунский, Вопросы генезиса и истории эпического сказания об Алпамыше, сб. «Об эпосе «Алпамыш», Ташкент, 1959, стр. 27; Он же, Сказание об Алпамыше и богатырская сказка, М., 1960, стр. 114.

³ Ҳ. Т. Зарифовнинг айтишича, дostonнинг бир қисми Самарқандда, бир қисми Булунғур район Холсейи кентининг Қирқшоди қишлоғида 1926 йилда қаламга олинган. Асарнинг асл нусхаси йўқолган. Дostonни асл нусхасидан ўша вақтларда кўчирилган қўлёзма асосида Ҳ. Т. Зарифов нашрга тайёрлаган. Биз шу нусхадан фойдаландик. Дostonга бизнинг диққатимизни ҳам Ҳ. Т. Зарифов жалб қилган эди. Бунинг учун миннатдорлик изҳор этамиз.

бир деталь вазифасини ўтайди. Севги изҳори сифатида рў-мол-қийиқ бериш ҳаётда ҳам мавжуд бўлганидек, «Якка Аҳмад» учун ҳам характерлидир.

Қудалардан бирининг бошқа юртга кўчиши эпос учун характерли мотивлардандир. «Якка Аҳмад»да ҳам ўн минг уйли дўрман⁴ Сарихон бошчилигида Эронга кўчади. Бунда ака-ука ўртасидаги келишмовчиликка қурғоқчилик йили иккаласига тобе элнинг сув талашиши сабаб бўлади. Бунинг устига, Қорахон одамлари Сарихон қизини таъна қиладилар: «Сен менинг билан қачон баробар бўласан, сенинг хонингнинг бир қизи бор, уни ҳам бўлса Аҳмаджонга олиб берганмиз. Сенинг ниманг бор, моли байталмон бачағар?!» Шундай мотивировка «Алпомиш» достонида, жумладан, Эгамберди бахши вариантыда кўзга ташланади. Лекин бунда жанжал сув танқислигидан эмас, балки бир пайтда сувловга келган молларнинг қўшилиб кетишидан келиб чиқади. Кўчишдаги ҳолатлар, қаҳрамонларнинг руҳий изтироблари «Алпомиш» достонида кенг ва батафсил тасвирланади. Хусусан, Барчиннинг кўчишга муносабатига алоҳида эътибор берилди. «Якка Аҳмад»да эса бу воқеалар гирдобига Оқбиллак олиб кирилмайди.

Эронга кўчиб борган Сарихон билан Қубодшоҳ ўртасидаги келишмовчилик дастлаб унча бўртиб турмайди. Қубодшоҳ Сарихонникида меҳмон бўлиб қайтгач, совчи қўяди ва қиз бир йилга муҳлат олиб, Аҳмадбекка хат юборади. Қуръачилар орқали Аҳмаднинг келишини ва ёрини олиши мумкинлигини билгандан кейингина Қубодшоҳ Оқработга қирқ зангини ва Гулчорбоққа Бобойёр ва унинг қирқ шогирдини қўядики, энди унинг душманлик нияти очиқ намоён бўлади.

Кўринадики, асар воқеалари «Алпомиш»га ўхшаса-да, унинг йўналиши романик тус олган. Эргаш Жуманбулбул ўғли мансуб бўлган Қўрғон дostonчилик мактаби, хусусан, Пўлкан вариантыда Алпомиш рақиблари — унинг йўлида пойлоқчилик қилган тўқсон олти қалмоқ олпларнинг ўта фантастик бўёқларда берилиши эсланса, булар орасидаги боғланиш янада равшанлашади.

«Якка Аҳмад» достонидаги оригинал ҳолатлардан бири «Алпомиш» достонининг бирор вариантыда ҳам учрамаган Бахил пари образи ва унинг асардаги ўрни масаласидир. Бахил пари асарда икки йўналишда, бир томондан, бош қаҳрамон Аҳмад ва унинг оиласининг яқини, иккинчи томондан, унинг душмани сифатида намоён бўлади. Бундай қарама-қаршилиқ гўё асар мантиқига зиддек кўринади. Лекин детал-

⁴ Дўрман ҳам ўзбек халқи составидаги нисбатан йирик уруғлардан бўлиб, ўрта асрларда анча катта мавқега эга бўлган.

ларга диққат қилинса, бу ҳол шоир томонидан батамом бадий асосланади.

Достонда тасвирланишича, Милкар тоғда макон тутган⁵ Бахил пари Дўрманга келиб-кетиб туради, у Аҳмаднинг синглиси Қалдирғоч билан яқин. Аҳмад йўлига қўйилган ғовлар— зангилар ва Бобоайёр ҳақида ҳам шу пари хабар беради. Шунга қарамай, Қалдирғоч ўзининг акасига насихатида зангилар, Бобоайёр қатори паридан ҳам эҳтиёт бўлишни тайинлайди:

Хийлакордир, билагиндан тутмасин,
Жодугардир, сени жоду этмасин,
Алдов билан Қўйиқоф олиб кетмасин,
Ортингдан бизларни сарсон этмасин.

Демак, пари ҳам Аҳмадга ишқибоз. Ўрни келиб қолганда, Қўйиқофга олиб кетишга ҳам тайёр. Лекин бундан Қалдирғоч норози; Аҳмад эса Оқбилакка уйланиши керак. Эпос мантиқи шунини талаб қилади. Аҳмаднинг ўзига уйланмаслигини Бахил пари ҳам сезган бўлса керакки, ишқибозлиги туфайли ўзини ҳар кўйга солишга, ҳатто лозим бўлганда курашишга ҳам тайёр. Шунинг учун ҳам Оқбилак қиёфасида Аҳмад йўлига чиқади. Қалдирғочнинг сўзи эсидан чиққан қаҳрамон ёри ўйлаб унга майл ҳам қўяди:

Зор йиғлаб отам шўр бўзлаб қолди-ё,
Энамнинг кўз ёши дарё бўлди-ё,
Ярим йўлда суяр ёрим келди-ё,
Вафодорим, сендан кўнглим тўлди-ё,
Шукриллило, йўлим калта бўлди-ё.

Фурсатдан фойдаланган пари ҳам ўзини Оқбилакка ўхшатиб тузоқни узоқдан ташлай бошлайди:

Бир ёшингда юзларинг гулга ўхшаб,
Икки ёшда зулфинг сунбулга ўхшаб,
Уч ёшигада тилинг булбулга ўхшаб,
Тўрт ёшингда айқалашдим, бек ўғли.

Бироқ пари ўз монологида эҳтиётсизлик қилиб:

Олиб кетсам сени Қўйиқофига,
Боғи Ирамга даврон сургин, бек ўғли,—

дея мақсадини айтиб қўяди. Буни эшитган қаҳрамоннинг ёди-га синглисининг айтганлари келиб, йўлида давом этади. Энди пари «отдан тушиб нозик белидан қучишини», «тоза гулидан

⁵ Достон ва эртақларда парилар асосан Ирам боғида яшайдилар. Улар қаҳрамон йўлида турли жойларда дуч келсалар-да, доний яшаш жойлари Ирам боғи эканлиги айtilса-да, у Милкар тоғини макон тутган. Милкар тоғи билан Дўрман ораси қирқ кунлик йўл. Бу парилар учун ҳеч гап эмас. Бахилнинг бу тоғда яшаши Аҳмадга яқинлашиш учун бир уриниш эмасмикан?!

узиб, шакардай лабидан сўриши»ни, ҳеч бўлмаганда, «бир тун даврон суриб ўтиши»ни илтижо қилади, ялиниб-ёлборади:

Мен ошиқман, энди ташлаб кетмагин,
Йўлингда кўзимни ёшлаб кетмагин,
Оқбилак деб кўнглинг хушлаб кетмагин,
Бизга меҳмон бўлиб ўтинг, бек ўгли.

Қанчалик уринмасин, ниятига етолмаган Бахил пари Аҳмадни қарғаб қолади. Эпосда ва турмушда парининг қарғиши тутади, унинг дуоסי мустажоб бўлади, пари ўпганнинг умри узаяди, деган эътиқод мавжуд. Бу ҳол ўтмишдаги халқ оғни ва дунёқариши чегараси билан изоҳланадики, унинг дostonда тасвирланиши ўринли ва ёрқин чиққан.

Қалдирғоч ва унинг ота-онаси ўзларининг дунёқарашини, дostonда тасвирланган муҳит тақозосига кўра, Аҳмаднинг бошига тушган барча кулфатларга «Бахил қарғиши» сабаб, деб биладилар ва уни ёмон кўрадилар. Гарчи Аҳмад Гулчорбоғда банди бўлган бўлса-да, асар қаҳрамонлари буни «Бахил қарғишининг мустажоб бўлганлиги» деб биладилар ва Милкар тоғни унинг «ўққа учган жойи» ҳисоблайдилар:

Менинг акам Дўрман элга марқади[р],
Бўзтарлоқ бедови йўлга йўрғади[р],
Шу ерда ой Бахил йиғлаб қарғади,
Акам ўққа учган жойга етишдик.

Аҳмад биринчи тўсиқ — қирқ зангини ўлдириб, зангиларга банди бўлган Балх шаҳзодаси Эрназар ва унинг йигитларини озод этиб, омон-эсон ўтди-ку, нега қарғиш тутмади?,— деган савол туғилиши мумкин. Биринчидан, қаҳрамон ҳали бирор жасорат кўрсатмай, банди этилса, эпос мантиқига мос келмаган ва унинг ботирлиги шубҳа остида қолган бўларди. Иккинчидан, шунинг учун бўлса керак, дostonчи Бахил қарғишини берганда, зангиларни умуман эсламайди:

Киши қарамасми мендай парига,
Қулоқ ҳам солмасми оҳу зорига,
Илингайсан қирқ айёرنинг тўрига;
Дунёдан бетирноқ ўтгин, бек ўгли.

Бу, мақсадига етолмаган кимсанинг аламли нидосидир. Бахил Милкар тоғида Аҳмадни қарғаб қолган бўлса-да, бу ундан бутунлай юз ўғирди, уни қалбдан ёмон кўрди ва фақат ёмонлик истайди, деган сўз эмас. У ҳали умидларидан воз кечганича йўқ. Шунинг учун ҳам Аҳмаднинг Гулчорбоғда банди бўлганлик хабарини Дўрманга худди шу пари етказди, Оқработда дам олиб ётган қаҳрамоннинг дўсти Эрназар ва унинг қирқ йигитига фалокатдан хабар беради. Аҳмадни излаб йўлга чиқиб, Милкар тоғида ухлаб қолган отаси Қорахон, онаси, синглиси Қалдирғочларнинг отларини Бахил парининг ўғирлаб кетишига келсак, дostonчи бу деталь билан асардаги драматик ҳолатни янада кучайтирган, фарзанд ва

жигарини излашдаги қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатларини, узоқ муддатли сафарда тортган азоб-уқубатларини, ички туг-ёнларини батафсил тасвирлашга имконият яратган. Чиндан ҳам:

Етим бўтадай бўзласам,
Қешиб бағримни тузласам,
Жаҳонни тинмай изласам,
Кўрарманми, болам сени?! —

дея қирқ кунлик йўл машаққатини тортиб келаётган кишиларнинг ягона илинжи — отидан ажралиб қолиш ҳолатини тасаввур қилсак, шoir бу билан поё пиеда йўлга тушган қаҳрамонларнинг ички кечинмаларини беришда қанчалик кенг майдон яратганлигига қаноат ҳосил қиламиз. Умуман, Бахил пари барча эпизодларда асардаги ички коллизияларни кучайтириш, воқеаларнинг таранглаши ва жиддийлашиши учун хизмат қилади. Асардаги энг драматик ситуацияларда у пайдо бўлади ва сюжетнинг галдаги ривожига, қаҳрамонларнинг ички хатти-ҳаракатларини янада ёрқин тасвирлашга муҳим туртки беради. Асар финалида⁶ парининг пайдо бўлиши ва унинг дуоиси туфайли қаҳрамоннинг «тирилишини» ҳам шу билан изоҳлаш мумкин. Аммо Бахил пари билан боғлиқ баъзи ҳолатларнинг етарли асосланмаганлигини ҳам кўрсатиб ўтиш керак бўлади.

«Алпомиш» дostonида энг мукамал ишланган мотивлардан бири қаҳрамонона дўстликдир. Бу мотив ўзбек эпосининг бошқа бирор намунасида «Алпомиш» дostonидагидек мукамал ва гўзал ҳолатда учрамайди. «Якка Аҳмад» ҳам бундан мустасно эмас. Тўғри, дostonда Аҳмадбек билан Балх шахзодаси Эрназар ва қирқ айёрнинг бири Алмуҳаммад дўстлиги берилади. Бироқ бу қаҳрамонона дўстлик бўлмай, эпос тараққиётининг кейинги босқичига хос дўст тутинишдир.

Эрназар қирқ йигити билан овга чиқади. Зангилар тутиб олиб, банд этадилар. Аҳмад зангиларни ўлдириб, уларни озод қилади. Эрназар ва Аҳмад дўстлигига шу сабаб бўлади:

⁶ Дўрмандан ўғлини излаб чиққан Қорахон, унинг хотини, қизининг; Оқработдан дўстини истаб йўлга тушган Эрназар ва қирқ йигитининг; айёрларни ўлдириб етиб келган Сарихон, Оқбилак ва Алмуҳаммадларнинг Гулчорбоғда Аҳмад билан учрашишлари ва Оқбилакнинг Аҳмадга, Қалдирғочнинг Алмуҳаммадга, Бахил парининг Эрназарга, Оқбилак канизларининг қирқ йигитга никоҳланишидан кейин ҳам воқеа давом этади, яъни Аҳмаднинг Қубодшоҳ билан жанги, Эронга Алмуҳаммаднинг подшо бўлиб, Сарихоннинг вазир бўлганлиги берилади. Лекин бу етарли асосланмайди. Аслида Гулчорбоғдаги учрашув ва қаҳрамонларнинг юртига қайтиши билан асар тугаши керак эди. Мантиқ шунини талаб қилади. Тўғри, Оқбилакка Қубодшоҳнинг ошиқлиги ва шунинг учун йўлга зангилар ва айёрларни қўйганлиги айтилади, лекин Қубодшоҳ воқеалар давомида иккинчи планга суриб қўйилган. «Алпомиш»да Тойчихон эса актив ҳаракат қилади.

Омон бўлсин доим, жон дўстим, жонинг,
Эрназар бўлса-чи сенинг қурбонинг;
Агар бўлса сенинг ғаним-душманинг,
Сен ўтирсанг, бизлар санчсак не бўлди?!

Қаҳрамоннинг қирқ айёрнинг бири Алмуҳаммад билан дўстлашувида эса, сўз кучи, психологик таъсир муҳим роль ўйнайди. Шоир бунда айёрларга банди бўлган Аҳмад тилидан унинг шаъну шавкати ва армонини ифодаловчи бадий гўзал учта лирик монолог⁷ берадики, санъаткорона тасвирланган бу ички кечинмалар асносида душман Алмуҳаммад дўстга айланади ва ўзини қаҳрамон устига ташлайди, уни ҳимоя қилишга уринади:

Айёрлар, айтайин сенга бир сўзни,
Аҳмад деб тарк этдинг кеча-кундузни,
Эсиз, дўстим ёлғиз экан энадан,
Мерганлар ирим қип отмас ёлғизни.

Бобойёр ва қирқ шогирдининг Аҳмадни Гулчорбоғда банди қилгач, юртига қайтишда элибойларнинг овули устидан келиб қолиши ва йигирмаси Алмуҳаммад, Тарлон отни ушлаб туриб, йигирмасининг Сарихонни «аҳмоқ» англаб, «зиёфатини» еб келиш учун «қуда» сифатида уникига бориши: моҳият эътибори билан Сурхайилнинг сир билиш мақсадида Бойсариникига боришига ўхшаб кетади. Агар бойбичча Сурхайилни итларга талатиб калака қилган бўлса, Сарихон Бобойёрни ялонғочлаб корсондаги шўр сувга босиб масхаралайди. Ҳар икки ўринда ҳам нияти бузуқ кишини шармандали аҳволга тушириб қўйиш тенденцияси мавжуд. Бу нарса «Якка Аҳмад»да бир ситуациянинг ўзида охиригача олиб борилади ва айёрларнинг — ғараз ниятли кишиларнинг шармандаларча ҳалокати билан якунланади.

«Якка Аҳмад» достонида туркий халқлар эпосининг бирорта намунасида ҳам учрамаган ажойиб бир мотив бор. Бу банди бўлган қаҳрамонни Дўрмандан отаси, синглиси ва онасининг излаб чиқиши, йўлда уларга Эрназар ва қирқ йигитнинг қўшилиши, душман элдан севиклиси Оқбилак ва канизлари, Сарихон ва Алмуҳаммаднинг Аҳмадни топиш учун елиб-югуриши, уларнинг барчасининг Гулчорбоғда учрашуви ва шу ерда паҳлавон билан топишиши мотивидир. Уч кишининг сафарга чиқиши ва учаласининг ҳам руҳий ҳолатини, кечинмаларини бир пайтда тасвирлаб бериш бахшидан катта санъаткорлик талаб қилади. Эргаш шоир Қорахон, унинг хотини, қизи Қалдирғочларнинг ички ва ташқи хатти-ҳаракатларини, ҳаяжон ва изтиробларини тасвирлаш орқали муваффақиятли равишда бунинг уддасидан чиққан. Дикқат-

⁷ Бундай монологларнинг гўзал намуналари Эргаш отанинг «Кунтуғмиш», «Равшан» ва бошқа достонларида ҳам учрайди.

га сазовор бундай мотивнинг «Якка Аҳмад» достонида юксак санъаткорона тасвирланиши Эргаш шоир ва у мансуб Қўрғон қишлоқ дostonчилик мактабининг муҳим янгилигидир.

«Якка Аҳмад» бадий жиҳатдан гўзал асардир. Унда Эргаш шоир услубига хос барча нозикликлар ўзининг ёрқин ифодасини топган. Бунинг исботи учун Эргаш шоирга хос бир-икки хусусиятни қайд этиб ўтиш етарлидир. Шундай ажойиб хусусиятлардан бири монолог ва диалогларнинг дастлабки бандларидаги айни сатрларни кейинги бандларда моҳирлик билан такрорлашдир⁸. Эргаш шоир дostonларида бадий такрор (такрир) турли-тумандир. Масалан, биринчи банднинг охириги мисраи иккинчи банднинг учинчи сатри бўлиб келади:

Сабил бўлиб қолди манзил, маконим,
Баданда эманар тандаги жоним,
Аввал маҳкам бойла икки кўзимни,
Қиличингни кўрса кўрқар баданим.

Энди шундай бўлди ҳоли аҳволим,
Сўзимга қулоқ сол, айёри золим,
Қиличингни кўрса кўрқар баданим,
Киссамда бор ёрим тиккан рўмолим.

Эшитгин, айёрлар, айтган сўзимни,
Ғофил қолдим, бойлаб олдинг ўзимни,
Киссамда бор ёрим тиккан рўмолим,
Шу рўмолман маҳкам бойла кўзимни.

Энди чиқар бўлди танимдан жоним,
Ширин жоним эди танда меҳмоним,
Шу рўмолман маҳкам бойла кўзимни,
Қиличингга сесканмасин имоним.

Ёки, биринчи банднинг охириги мисраи иккинчи банднинг учинчи сатри, учинчи мисра охириги сатри (бунда қофияларга ҳам эътибор қилинг) бўлиб келади:

Қирқ йигитим бари жаррор ичинда,
Майдонни излаган сардор ичинда,
Маконимга йўлбарс келган эканди,
Армонда қолибман бу ғор ичинда.

Майдон-майдон отин елган эканди,
Душман излаб жонин бўлган эканди,
Армонда қолибман ғорнинг ичинда,
Маконимга йўлбарс келган эканди.

Эргаш шоир дostonларида қофия ва рафидлар жуда пухта ишланган. Айни шундай ҳолни «Якка Аҳмад»да ҳам кўрамиз:

⁸ Эргаш шоир ижодидаги такрирнинг хилма-хиллигини биринчи марта муҳтарам олим Ҳодӣ Зарифов ёзган ва диққатимизни жалб қилган эди.

Палвон тўрам, харидорим сен эдинг,
 Қизиқ савдоли бозорим сен эдинг,
 Боғимда олма, анорим сен эдинг,
 Қаторда чирпинган норим сен эдинг,
 Соғинсам, кўрсам хуморим сен эдинг,
 Бўйнима таққан туморим сен эдинг,
 Олдимда ўсган чинорим сен эдинг,
 Кеча-кундуз ихтиёрим сен эдинг,
 Қўнглимдан олган ғуборим сен эдинг,
 Элимдаги эътиборим сен эдинг,
 Боғда очилган лолазорим сен эдинг,
 Манглайимда йўқу борим сен эдинг,
 Очилган тоза баҳорим сен эдинг,
 Суйдигим ҳам суяр ёрим сен эдинг,
 Энди сениз мен турмасман дунёда,
 Дунёга менинг турарим сен эдинг.

Юқоридаги парчада сўзларнинг (харидор, бозор, анор, нор, хумор, тумор, чинор, ихтиёр, ғубор, эътибор, лолазор, бор, баҳор, ёр, турар) кетма-кет қофияланиб келиши ва уларнинг бирортасининг ҳам такрорланмаслиги шоирнинг юксак санъаткорлигига кафилдир. *Сен эдинг* радифи эса, Оқбилакнинг Аҳмадга муносабатини, унинг ички ҳис-ҳаяжонини янада ёрқин кўрсатиб турибди.

«Якка Аҳмад» фақат Эргаш шоир вариантыдагина мавжуд. Бошқа бахшиларнинг куйлаб келганлиги ҳақида кам маълумот сақланган. Ҳозир ҳаёт бахшилар бу асарни билмайдилар. Мавжуд оғзаки маълумотларга кўра, «Якка Аҳмад» достонини Жуманбулбул, унинг акаси Жасоқ бахши, Жасоқ бахшининг шогирди Пўлкан, ўғли Жолғош бахшилар ҳам кўп айтган. Бу достонни Эргаш Жуманбулбул ўғли ўз укаси ва шогирдларига ҳам ўргатган. Бу ўринда Эргаш шоирнинг яна бир маълумоти характерлидир. У ўз укаси Абдухалилнинг Мурдошда достон куйлаганини «Таржимаи ҳол» достонида ёзар экан, шундай дейди:

«Якка Аҳмад» достонини шў куни айтган,
 Оғзига ҳаммани, дўстлар, қаратган,
 Маст бўп айтиб бораётар қўшиқни,
 Гоҳ ерда кулдирган, гоҳда йиғлатган.

Фактик материалнинг бундай чекланганлиги достоннинг яратилиш тарихи ва тарқалиш районларини белгилашда анча қийинчилик туғдиради. Достоннинг мазмунига асосланиб, уни «Алпомиш»дан кейин, «Юсуф Аҳмад»дан олдин яратилган, тарқалиши Қўрғон достончилик мактаби чегарасида, деб тахмин қилиш мумкин. «Алпомиш», «Ёдгор», «Якка Аҳмад», «Юсуф-Аҳмад» ва бошқа достонларни қиёсий ўрганиш бу масалани янада ойдинлаштиради. Лекин достоннинг яратилишида репертуарнинг бойиши ва хилма-хиллиги учун ҳаммиша қайғуриб келган Қўрғон достончилик мактаби устоз бахшиларининг, айниқса, Жуманбулбул ва Эргашларнинг ижодий ҳиссаси баракали бўлган.

ХОДИ ЗАРИФ

«РАВШАН» ДОСТОНИ ҲАҚИДА

Ўтмишда ўзбеклар ўртасида кенг тарқалган ва бизгача етиб келган дostonларнинг йирик қисмини «Гўрўғли» дostonлари ташкил этади. «Гўрўғли» қозoқ, қоракалпоқ, татар ва тожикларда Гўрўғли; туркман, озарбайжон, арман, грузин ва бошқаларда Кўрўғли номи билан машҳурдир. «Осиёда бирор бурчак йўқки, у ерда Кўрўғлининг номи айтилмасин. Ҳатто Бессарабия ва Молдавияда унинг отини эшитасиз»,— дейди бир англиз олими. Шарқда кўп саёҳат қилиб Гўрўғли ҳақида талай оғзаки материал тўплаган ва нашр этган (1842) бу текширувчи — Ходзько ўз қўлидаги материалларга суяниб, «Гўрўғли»нинг шуҳрати ҳақида шундай ёзади: «Адибларнинг шуҳрати ва машҳурлиги агар уларнинг ўқувчиларининг сони билан ҳисобланса, унда Фирдавсий Кўрўғлидан бир оз ортиқ бўлади». Ходзьконинг Гўрўғлига берган бу баҳо ҳақиқатан ҳам асосли ва ўринли эди.

Ўзбек, қоракалпоқ, туркман, қозоқ, озарбайжон, арман ва бошқа халқлар Гўрўғлини халқ қаҳрамони сифатида таниганлар ва севганлар, бу халқ қаҳрамони ҳақида кўп бадиий асарлар яратиб, юз йиллардан бери куйлаб келганлар ва ҳозир ҳам завқ билан куйлайдилар, тинглайдилар.

Социалистик революцияга қадар ўзбеклар ўртасида кенг тарқалган Гўрўғли номи билан боғланган ўзбек дostonларининг сони қирққа боради. Дoston куйлашда ва дoston билишликда халқ ўртасида ном чиқарган шоирларимиз «Гўрўғли» қирқ дoston» дейдилар. Булар бир-бири билан боғланган айрим-айрим асарлардир. Ҳажм эътибори билан жуда катта, ҳар бири икки минг сатрдан тортиб ўн минг, ўн беш минг сатр шеърга эга бўлганлари ҳам бор. Булар ҳаммаси «Гўрўғли»

достонлари силсиласини ташкил этадилар ва айрим-айрим номга эгадирлар¹.

Достонларнинг кўпи Гўрўглининг қаҳрамонликларини куйлайди, қолганлари эса унинг ўғиллари — Аваз, Ҳасан, набиралари — Нурали, Равшанлар ҳақидадир. Улар ҳам Гўрўгли ташиган халқчил идеяларни илгари сурадилар ва Гўрўгли достонининг айрим эпизодларини ташкил этадилар. Бу асарлар бир даврда бир-икки киши томонидан яратилмаган. Уларнинг баъзилари узоқ тарихда, Ўрта Осиёда исломнинг тарқалишидан бурунги даврларда майдонга келган. Баъзилари бундан уч-тўрт аср илгари яратилган ва замонамизга қадар жуда кўп халқ шоирлари томонидан ҳар қайсисининг ўз замони талабларига кўра қайта-қайта ишланиб, кўп вариантларда бизгача етиб келганлар. Ҳатто қайтадан ишлаш процесси ҳозир ҳам давом этади. Фозил жиров, Абдулла шоир, Пўлкан, Саидмурод Паноев, Усмон, Бола бахшилардан айни достонни ёзиб олсак, бир-биридан оз-кўп фарқли олти асарни қўлга киритамиз.

Бир даврда, бир республикада, бир халқ достончилари ўртасида шу факт кўз олдимизда бўлганини назарга олсак, асрлар бўйи турли халқлар ўртасида минглаб халқ шоирлари куйлаб келган «Гўрўгли» достонларининг вариантларининг қанчалик кўп ва мураккаб эканлигини тасаввур эта оламиз. Лекин шуниси характерлики, шу халқларнинг ҳаммасида энг уста халқ шоирлари куйлаган «Гўрўгли» достонлари тарихий воқеалар, реал ҳаёт билан зич боғланган. Улар реал,

¹ ЎзССР ФА Тил ва адабиёт илмий текшириш институтининг Фольклор секторида бор достонлар ва ўзбек достончиларидан Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан ва бошқаларнинг маълумотларига кўра, Гўрўгли номи билан боғланган достонлар: 1. Гўрўгли (туғилиши ва болалиги), 2. Зайдиной, 3. Райхон араб, 4. Юнус пари, 5. Ҳасанхон, 6. Темирхон подшо, 7. Мисқол пари, 8. Гулнор пари, 9. Авазхон, 10. Бўтақўз (Оқбилак ойим ёки Оқчиш бойнинг қизи), 11. Авазнинг қочиши, 12. Далли ойим, 13. Авазнинг уйланиши, 14. Холдор ойим, 15. Хушкелди, 16. Қундуз билан Юлдуз, 17. Равшанхон, 18. Холдорхон, 19. Маликаи айёр, 20. Зулфизар, 21. Нурали, 22. Жаҳонгир (Хиромон), 23. Тўрт подшонинг Чамбилга ҳужуми, 24. Интизор, 25. Эрназархон, 26. Хиломон, 27. Бердиёр оталиқ, 28. Дониёрхўжа*, 29. Замонбек, 30. Шодмонбек*, 31. Авазнинг ўлимга ҳукм бўлиши, 32. Хидирали Элбеги, 33. Балоғардон, 34. Машриқа, 35. Қирқ минг, 36. Хирмон Дали, 37. Шоҳдорхон, 38. Ойдиной*, 39. Эрўгли*. Достончилар маълумотларига қараганда, «Эрўгли» достони қирқинчи ва охириг достондирки, бу достон Гўрўглининг кексайдан даврига оид бўлиб, қаҳрамон Гўрўглининг ўлиши ҳам шу достондадир. Лекин бу достонни билладиган шоирни топа олганимиз йўқ. Шундайин яна бир достоннинг исмини аниқлаш ҳам керак бўлади. Юқорида санаганимиз 39 достондан * қўйилмаганларнинг ҳаммаси ўзбек достончиларининг оғзидан ёзиб олинган, қолган беш достон эса, ёзиб олинishi керак бўлган ва ҳозирча номи бизга маълум бўлмаган достонлар.

илгор идеяларни ташийдилар, уларда халқчиллик, ватанпарварлик изчиллик билан илгари сурилади.

Гўрўғли ҳақида кўпгина асарлар яратган ўзбек дostonчилари қаҳрамоннинг аслан туркман эканлигини ўз асарларида қайд этсалар ҳам, уни ўзларининг қаҳрамонлари қилиб олганлар. Гўрўғли номи билан ўзбек халқининг тарихий, ижтимоий курашларида меҳнаткаш халқ манфаатини илгари сурувчи ўзбек халқ қаҳрамонининг образларини яратганлар. Мана шунинг учун ўзбеклар яратган «Гўрўғли» дostonларининг ҳаммаси ўзбек халқининг ўзиники. Шунингдек, бошқа бир неча халқлардаги «Гўрўғли» дostonлари ҳеч шубҳасиз, ўша асарни яратган халқиники ҳисобланади.

Бизнинг «Гўрўғли» дostonларимизда асосан эзилган халқнинг эзувчиларга қарши нафрати, ғазаби, қўзғолон ва курашлари акс этади. Шу билан бирга халққа ўз жабр-зулмини ўтказган эрон ва араб феодал аристократиясига қарши курашлари ҳам кўрсатилади. Буни характерлайдиган фактлар кўп. Масалан:

Кўйиқофга қўл узатган,
Маҳмудни филдан қўлатган,
Шоҳ Аббоснинг қалъасини
Қопқора қилиб нуратган.

Шоҳ Аббосни дорга тортган,
Маҳмудни филдан ағнатган;
Бир зўр ўтди Чамбилбелдан,
Тўрт ярим лак туркман элдан.

Қанча подшолар, валломатлар Гўрўғлибекнинг сиёсатидан қўрқар эдилар. Алалхусус, қизилбош² эронлилар билан бош тараф (душман) эди. Араблар билан жуда қаттиқ душман эди. Буларнинг уруши ҳафта қарар, тайин урушар эдилар³.

Даҳ деганда доим майдонда дўниб,
Неча бадзод меннинг қўлимда ўлиб,
Исфиҳон хонини тахтиман бўлиб,
Ҳақиқат қиличин чопган кулларим.

«Гўрўғли» дostonларининг бизгача етиб келган ва қўлимизга тушган вариантларида асосан XVI ва XVII асрларда юз берган тарихий воқеалар кўпроқ акс этган. Дostonларимизда Гўрўғлининг Эрон феодалларига қарши курашувчи, ўз ватанини душмандан қўриқлашга тиришган қаҳрамон сифатида кўрамиз. Гўрўғли бир отбоқар синчининг ўғли бўлиб, ёшли-

² Қизилбош — XVI асрда Исмоил Сафавий бошлиқ Ўрта Осиёга ҳужум қилган эрон қўшинининг бир қисми қизил қалпоқ кийган эди. Ўзбек ва туркманлар бу қўшинни бошларидаги қизил қалпоққа қараб «қизилбош» деб атаганлар, кейин бу лақабни умумлаштириб ҳар бир эрон қўшинини ва баъзан умуман эронлиларни «қизилбош» деб атаганлар.

³ Эргаш Жуманбулбул ўғли, «Хушкелди» дostonи, 1-бет.

гидан хонларга қарши тарбияланган, кўнглида хонларга қарши душманлик сақлаган ботирдир.

Гўрўғли қарши курашган душманининг феодаллар, сарой аристократияси экани воқеанинг боришида жуда равшан кўриниб туради. Унинг душманлари зебу зийнатли саройлар ичида айшу ишрат билан яшайдилар, саройнинг ҳамма мансабларига ва мунтазам бир қўшинга ҳам эга. Лекин Гўрўғлида буларнинг ҳеч бири йўқ. У ботир ва халқни севган бир мард. Ўз теварагига уюштирган қирқ йигит билан бир қўрғонда яшайди. Бу қўрғон Чамбил, Чортоқли Чамбил, Чамбилбел деб аталади. Доим саройга, подшоёларга ва савдо-карвон эгаларига қарши курашган Гўрўғлини ва унинг йигитларини феодаллар, савдогарлар ўғри дер эдилар. «Зулфизар» дostonида Аштархон подшоси Зебитқул Овшар Гўрўғлига шундай дейди:

Сен ҳам беклик даҳмасин тутибсан,
Қирқта ўғри бир раוותда ётибсан,
Бизнинг элдан моллар қувиб сотибсан!

Лекин Гўрўғли уларга жуда маъноли жавоб беради:

Чамбилбелда беклик даврон сурганман,
Неча юрт хонини торож қилганман,
Мард йигитлар йиғиб суҳбат қурганман.

Гўрўғлининг ҳаракатига чидай олмаган феодал аристократияси уни «ўғри» деб ҳақорат қилиши табиий эди. Ўзбек дostonчилари Гўрўғлини халқпарвар ботир сифатида куйлайдилар:

Оч қоп ётган туркманни
Пуфлагандай тўйдирган,
Пиёда юрган туркманга
Сатта бедов миндирган.

Шунқор каби тоғлар тепасини маскан ва марказ қилиб олган бу қаҳрамоннинг ўз юртини обод этиш учун кўп тиришгани ҳар вақт бўрттириб кўрсатилади:

Тепадан ўчоқ ўйдирган,
Тўбол бияни сўйдирган,
Мари, қипчоқнинг сувини,
Қийиб Чамбилга эндирган.

Ўрта Осиёни истило этган араб босқинчиларига қарши халқ кўзғолонлари ва курашларини тасвир этган эпизодлар «Гўрўғли» дostonларида кўп учрайди.

Бу дostonларнинг бош қаҳрамони Гўрўғлининг ишлари, олиб борган курашлари, ўйнаган ижтимоий роли меҳнаткаш халқ манфаати учундир. Шунинг учун феодаллар, беклар, руҳонийлар бу дostonларда ўз манфаатларига қарши душманлик кўрдилар. «Гўрўғли» дostonларини гўзал, чуқур мазмун-

да айтишда донг чиқарган Султонмурод шоирнинг Ургут беги томонидан жазоланиши, ҳали ёш бўлган Жўра шоирнинг Уратепа беги томонидан ўлим жазосига ҳукм этилиши шунинг натижаси эди.

* *
*

Турли даврларда турли-турли ўзгаришлар билан бизгача етиб келган «Гўрўғли» дostonлари ичида тарихий ва бадий қимматга эга гўзал дostonлардан бири қаҳрамон Гўрўғлининг набираси номи билан аталган «Равшанхон» дostonидир. «Равшан» даставвал қачон ва ким томонидан яратилганлиги аниқ маълум бўлмаган, лекин Октябрь социалистик революциясига қадар жуда кенг тарқалган ва севилиб куйланиб, тингланиб келган дostonлардан биридир. Бу дoston ўзбеклар ўртасида кенг тарқалган бўлишига қарамай, то 1928 йилгача ҳеч ким томонидан ёзиб олинмаган. Умуман, дostonларимиз ҳақида шу чоққача кенг текшириш матбуот майдонида кўринмаганидек, «Равшан» дostonи тўғрисида ҳам ҳеч нарса ёзилмаган. Биз ҳозирча бу дoston ҳақида қисқача фикр юритиш билан кифояланамиз.

«Равшан» дostonининг қўлимиздаги шу вариантини бизга айтиб берувчи Эргаш Жуманбулбул ўғли. Эргаш «Равшан» дostonини отаси Жуманбулбулдан ўрганган, Жуманбулбул ўзининг устози Кичик Бўрондан ўрганган.

«Равшан» дostonи устида кўпроқ ишлаган Жуман Холмурод ўғлидир. Эргашнинг отаси Жуман шоир ҳозирги Нурота район Жўш қишлоқ Советига қарашли Қўрғон қишлоғида яшаган ва 1886 йилда ўлган. Жуман Холмурод ўғли камбағал деҳқонлардан. Унинг ота-онаси шоир, акалари Жассоқ ва Ёрлақаб ҳам ўз замонининг катта дostonчиларидан, буви-си Тилла кампир ҳам ўткир шоира ўтган.

Жуман сўз санъатида бийронлиги, асарларининг бадий гўзал ва чуқур мазмулиги билан ўз замонида донг чиқарган дostonчи шоир бўлган. Шунинг учун Жуман шоирнинг санъатига баҳо берган халқ унга «булбул» лақабини тақиб Жуманбулбул деб атаган.

Собиқ Каттақўрғон ва Самарқанд тумани қишлоқларида кўпчилик халқ ўртасида Жуманбулбулнинг ҳурмати жуда баланд бўлган, севилган. Чунки Жуманбулбул шу меҳнаткаш халқдан чиққан ва шу муҳитда тарбияланган, оманининг умид ва тилакларини бадий равишда ифодаланган, халқнинг дард-ҳасратларига қўшилиб, эксплуататорларга қарши халқнинг ғазабини куйлаган шоир эди... Шунинг учун Жуманбулбулни халқ жуда севиб, ҳар вақт унинг номини юқори кўтарарди. «Жуманбулбулнинг турли-турли нағмаларда дўмбира черти-

шига тикилиб, кетма-кет ёпишиб турган сўзларига қулоқ бериб, тонг отганини билмай қолар эдик»,— дейишади қариялар.

Жуманбулбул билган дostonлари ичида «Равшан»ни жуда кўп ва севиб айтар экан. Шунинг натижасида қайта-қайта ишлаб лишиқ бир дostonга айлантирган. Жуманбулбул ҳақида қариялар ўртасида сўз борар экан, дарҳол унинг «Равшан» дostonини эслайдилар. Жуманбулбул ишлаган «Равшан» дostonи бошқа дostonчиларникидан анча устунлигини дostonни билган дostonчилар тан берадилар (Фозил, Пўлкан ва бошқалар), «Равшан» дostonи Жуманбулбулнинг уч ҳайдаган шудгори»,— деган гап ҳозир ҳам шоирлар ва халқ ўртасида тарқалганки, бу XIX асрда Жуманнинг «Равшан» дostonига берилган баҳо эди.

Эргаш шу талантли шоирнинг ўғли ва талантли шоғирдидир. Биз билган ўзбек халқ дostonчилари ичида ҳофизада кучлиликда, сўзда чечанликда, совет воқелигини куйлаб бадий устун асарлар яратишдаги маҳорати билан олдинги сафда турган халқ дostonчиларидан бири эди. Эргаш ёшлигидан бадий адабиётга қизиқди. Порлоқ қобилият, кучли ҳофиза эгаси бўлган ёш Эргаш отаси Жуманбулбул, амакиси Жасоқ бахши ва бошқаларнинг дoston ва термаларини завқ билан тинглади. Кўп асарларни бошдан-оёқ ўрганиб олди ва кейин уларни қайта ишлаб чиқди.

«Равшан» дostonи Эргашнинг бадий жиҳатдан энг яхши ишланган дostonларидан бири. «Равшан» дostonи мардлик, ботирликни илгари сурган, чинакам самимий муҳаббат тўлқинларини куйлаган ва меҳнаткашларнинг эксплуататорларга қарши нафрат ва ғазабини акс эттирган бир асардир.

Дoston қаҳрамонлари Равшан ва унинг отаси Ҳасан Равшанбек, Ҳасанхон дейилсалар ҳам, бу хон, бек сўзлари мансабларига тааллуқли эмасдир. Ҳасан юқорида айтганимиз Чамбилбелда, тоғлар тепасида макон қуриб, тош билан ўралган бир қўрғонда яшаган, ўз элини подшоларнинг ҳужумидан қўриқлаш учун чегарани маҳкам сақлаб ётган ва атрофидаги ботир йигитлар билан подшоларга, хонларга қарши курашиб, уларнинг додини бериб юрган Гўрўғлининг ботир йигити, асранди ўғли. Агар қўшни халқлардаги, масалан, озарбайжонлардаги «Кўрўғли» дostonларига қарасак, Ҳасан бир темирчи (тақачи)нинг ўғли, ботирликда Гўрўғлидан кучли, лекин Гўрўғлининг эрлигига қойил қолиб, унга содиқ йигит, дўст бўлганини кўраимиз. Ҳасаннинг характери бошқа дostonларда яхши очилади. «Равшан» дostonида ҳам унинг характери ни очадиган нуқталар кўп. Ўғли Равшан ёр излаб сафарга кетаётган вақтда унга қилган насиҳатида айтади:

Болам, айтган насиҳатим унутма,
Бир ғарибни кўрсанг зинҳор оғритма,

Кулоқ солгин, бир-бир айтай, Равшанжон,
Зинҳор манманликнинг йўлини тутма!

Кўнгли бузук бўлса, болам, шод айла,
Йиқилганини, болам, сен тепиб ўтма,
Кўлингдан келганча ёмонга кетма,
Зинҳор-зинҳор бир мискинни йиғлатма!

Ҳасан — жабру зулмни кўп чеккан, машаққатлар остида қадди букилган, камбағал ва бечораларга ачинган ва шу эзилганларнинг дардига малҳам бўлишни истаган бир мард. Эксплуататорларга хос бўлган манманлик, фирибгарлик, зулм, адолатсизлик сингари сифатлар Ҳасанга бутунлай ёт. У одамзоднинг энг яхши хислатларини ўзида гавдалантирган ҳақиқий инсон боласи. Достон қаҳрамони Равшан ва Ҳасанлар форсчадан таржима этилган ёки ўзбек феодал аристократиясининг закали билан халқ достонлари услубида ёзилган жангномалардаги қаҳрамонларга ҳеч ўхшамайдилар. Инсон қонини дарё каби оқизиб, отини қон ичида суздиршни мақсад қилиб олган тошюрак махлуқлар билан бизнинг достон қаҳрамонларини ҳеч тенглаштириб бўлмайди. «Муҳаммад Ҳанафия», «Иброҳим Адҳам» достонларидагидек йиғлоқи, умидсиз, мистик ҳам эмас. Равшан ва Ҳасан серфаҳм, адолатни севган, зулмга қарши курашган қаҳрамонлар. Шунинг билан бирга ўз орзусига эришиш йўлида учраган ҳар қандай тўсқинликка қарши дадиллик билан курашувчи, мардлик билан душманни енгувчи, подшо ва унинг қўшини қаршисида ўзини йўқотмай, унга қарши зарб билан жавоб беришга ҳозир, кучли иродали, тетик, довюрак кишилардандир.

Еш йигит Равшан икки ойлик узоқ йўлга, душман элига якка ўзи қўрқмай отланади, ҳеч ҳадиксиз у элга кириб боради. Сарой аҳлларидан қилич-яроқли бир кўса Равшанни танигандан кейин қўрқитиб дўқ урган пайтда ёнида бир пичоқ-часи ҳам бўлмаган Равшан:

Тарзимга қарасанг нодон боламан,
Қасд қилган ғанимини ўтга соламан,
Кўлингдан келганини қилгин, аяма,
Чамбилбелда йўлбарслардан бўламан!—

деб мардлар жавобини беради. Кўсанинг жазосини бериб, подшо қизининг саройига чўчимай кириб боради. Жаллодлар банди қилиб дор остига ҳайдаганларида Равшан ўзини тетик тутади. Дорга осаётган пайтларида унга: «Қорахон подшога бўйсунсанг, подшо қизини оласан ва подшога ўғил бўласан»,— деган таклифни қиладилар. Лекин Равшан подшо таклифига қарши қуйидагича дадил жавоб беради:

Йўқчилик жумарднинг кўзин ўяма,
Кўлингдан келганини қилгин, аяма!

Равшан жаллодларга ялинмайди, ялинишни ҳам истамайди. Севгилиси Зулхумор Равшан учун жаллодларга ялинганда:

Жаллодларга ялинмагин бўйингдан,
Сен йиғласанг, менинг кетар дармоним,—

деб ялинмасликни илтимос қилади. У жаллодлардан ҳазар қилади. Равшан соф муҳаббат эгаси. У ўлим учун ғам емайди.

Ҳасан — ўғли Равшанни ўлимдан қутқазиб ҳаракатида икки ойлик йўлни йигирма кунда кеча-кундуз от қувиб йўл бошига чидаган азамат. У:

Урни, пасти билмайди,
Йўлни кўзга илмайди,

Яккаман деб ўйламас,
Евни кўзга илмайди.
Қушдай учар Ғироти,
Юрганига кўнмайди.

Равшан осиладиган кун дор остига етиб борган Ҳасан Қорахон подшога мардлар майдонини очиб, подшо ва унинг қўшин, амалдорларига қарши урушга киришади ҳамда ботирлар ҳунарини кўрсатади. Лекин «Равшан» достонидаги қаҳрамонлар қилич ўйнатишда майдонда ким бўлмасин, унинг бошини кесиб, завқланишни мақсад қилиб олган эмаслар. Уларнинг бу уруши Қорахонга қаратилган. Қаҳрамонлар хонни ўлдириш билан урушни тўхтатадилар.

Ҳасан эвг қийин машаққатлар қаршида ҳам тетиклик билан уни енггиш учун курашувчи ботир. У ҳеч умидсизликка тушмайди, пессимистлик Ҳасанга ёт. Сувсиз дашту биёбонлардан кеча-кундуз от қувиб йўл тортган Ҳасан йўлда қудуқ келганида ҳам сув ичмай, эл учраганда қўнмай, сабрсизлик билан боласини излаган бир ота. Ҳасанда болага нисбатан самимий муҳаббат бор.

Достонда диққатни жалб этган типлардан бир қисми Айноқ, Жайноқ, Эрсак, Терсак номлари билан берилган каллардир. Булар ижобий типлар. Ўзбек достон, эртақ ва бошқаларида кал кўпинча ижобий тип қилиб берилади. Кал бизнинг фольклорда жуда эзилган, камбағал, қашшоқ образи. Ўтмиш ҳоким синфда қанча кал бўлмасин, уларни кал дейиш мумкин эмас эди, лекин бирор меҳнаткашда камчилик бўлса, унинг исми ёнига шу кал сўзини мутлақо лақаб қилиб тақар, ҳатто ўз исмини айтмасдан кал деб чақирар эдилар. Халқ ижодчилари эзилганлар ичидан чиққан меҳнаткаш ботирларни кўпинча кал образи билан берганлар ва ҳоким синфлар адабиётидаги образларга қарши қўйганлар. Масалан, «Кундуз билан Юлдуз» достонида Жанжалкал ҳам шундай: Жан-

жалкалнинг ҳатто бир шаҳарда муштдек кесаги ҳам йўқ, умрида пулни кўрмаган, ўғирликни, хиёнатни билмаган, бировнинг ҳақидан кўрқадиган бир қашоқ.

Айноқ, Жайноқ, Эрсак ва Терсақлар бир феодал қўлида хизмат қилган, феодал ўлгандан кейин ундан қутулган кишилар. Булар подшонинг зулмидан Равшанни қутқазиб олиш учун чинакам бел боғлаган қаҳрамонлар. «У, кампир! У бир подшо бўлса, кўру кўрхона, тўпу тўпхона, лашкар, оломон, аскарни кўп бўлса, мен бир калман-да, менда нима бор»,— деган Айноқ укаларини ҳам ўз қанотига олиб, Равшанни қутқазиб учун таёқ билан урушга чиқади.

«Каллар ботир эди» деган сўзни шоир ишлатмайди-да, уларнинг баҳодирликларини подшо ва унинг амалдорларига қарши бўлган урушда бажарган ишлари билан кўрсатади. Урушда душманга Ҳасандан кўра ортиқ зарба берадилар. Қорахоннинг аскарлари Ҳасанга:

Калинг қурсин кўп ёмон,
Борманглар каллар томон,—

деб Айноқ ва Жайноқлардан кўрққанларига иқроп бўладилар, уларнинг ботирлигига тан берадилар.

Достонда подшо ва унинг амалдорлари салбий берилгандек, умуман эксплуататорлар салбий равишда тасвир этилади. Бу салбий типлардан бири Кўса. Кўса подшо вакили, подшо саройида хизмат қилувчи киши. Бу типни характерлаганда шоир унинг устки кўринишини ҳам салбий қилиб тасвирлайди. «Равшанхон қараса, бир кўса, жуда кўхна бўп кетган пир кўса, уч юздан ошган, тўрт юзга янашган, ё баччағар йилдан адашган, балки беш юзга кирган, Дақиюнус кўрган, жамий элу халққа фириб берган. Баччағар доим жувонбозлик, беданобозлик билан умрини ўтказган, уйинг куйгур. Чаккасидан тарлон очган, иягининг гўшти қочган, қошлари ўсган, кўзини босган. Иягининг ўртасида битта туки бор экан, у ҳам бир қарич бўлиб ўсган, ёлғиз соқолга қимматбаҳо яхши тошлардан тешиб осган. Бурнининг суви шўрғалаб, минган оти йўрғалаб, Равшанбекнинг олдидан чиқа келди».

Кўрамызки, энг ярамас одатлардан баччабозликни, жувонбозликни ҳам шунга тақади ва ифлос одатнинг ҳоким синфга хослигини айтади. Кўса Равшанга ҳужум қилиб, уни ўлдиришга қасд қилган вақтда Равшан мардлик билан Кўсанинг калласини кесиб осмонга отади.

Иккинчи характерли тип Равшанни ўзига асранди ўғил қилиб олган кампир. Бу кампир Равшанга ҳар вақт меҳрибончилик кўрсатади. Ўзининг ўғлидек кўриб доим ғамхўрлик қилади. Ҳамма давлатини Равшан ихтиёрига беради. Равшан зиндонга тушиб қолганда уни подшо зулмидан қутқариб олиш учун калларга ялиниб, уларни Қорахонга қарши отлан-

тиради. Шу билан бирга кампирнинг кенг боғлари, зийнатли уйлари бор. Бу уйлар олтин-кумушга, яроқ-аслаҳага тўла. Йлгари бу кампирнинг олти ўғли бўлиб, уларнинг ҳаммаси феодал аристократиясидан бўлганлар. Қорахонга қўшни бўлсалар ҳам, унга тобе бўлмаганлар. Ўз мустақилликларини сақлаш учун Қорахон фармониغا итоат этмаганларидан Қорахон уларнинг калласини кестирган, бештасининг ерини, қўл остидаги халқнинг маълум мулкини ўзига олиб, каттасининг давлатини кампирга қолдирган. Кампир бунга, албатта, норози эди. Шунинг учун у ўзига кўмакчи излар эди. Бола доғида куйган кампир Равшанни тарбиялаш, катта қилиб, шу Равшаннинг кўмаги билан Қорахонга қарши курашмоқчи, ундан ўч олмоқчи.

Достонда хон ва феодаллар билан бирга халқни эзган савдогар ҳам қораланади. Савдогарларнинг доим элни айланиб талаб юришлари, ҳар ерда бошқага зиён етказиб, ўзларига шундан манфаат чиқариб кун кўришлари яхши кўрсатилган.

Достонда ота-онанинг болага муҳаббати жуда самимий ифодаланган. Шоир воқеанинг боришида Ҳасаннинг ўғлига бўлган муҳаббатини, унинг кечинмаларини нутқи орқали ифода эта билган: «Ҳасанхон полвон Жийронқушнинг жиловидан ушлаб, кўзини ёшлаб, банди-бўғинини бўшлаб, ҳай аттанг, деб бармоғини тишлаб, ёлғиз фарзандига қараб бир сўз деди:

Умримга баҳорим, сенга йўл бўлсин,
Талпинган шунқорим, сенга йўл бўлсин,
Бир кўзи, кўчқорим, сенга йўл бўлсин,
Соғинсам хуморим, сенга йўл бўлсин?

Сен бўлмасанг, отанг ҳоли не кечар,
Сенсиз менга фалак кафан тўн бичар,
Дунёнинг болини заҳар деб ичар,
Қандай кунни кечар шўр энанг ночор,
Ҳарна — йўғу борим, сенга йўл бўлсин?

Ҳасанхон ўғлининг жамолига, навда ўсган камолига кўзи тўймай Жийронқушнинг жиловини қўймай, қадди ёйдай букилиб, икки кўзидан ёш тўкилиб, ичи ғамга тўлиб, ранги гулдай сўлиб, ёлғиз бир боласидан айрилиб қололмай бир оҳ тортиб... асли мард эмасми, «кел, таваккал-да»,— деб боласига жавоб бермоқчи бўлади».

Равшан дараксиз кетганидан онаси Далли ойим ўғлини йўқлаб йиғлайди. Ёш Равшанга узоқ сафарга, душман элга боришга рухсат бериб юборгани учун эридан аразлаб, гап-лашмай ҳам юради. Саҳар чоғлари уйқунинг энг ширин пайтларида Далли боласини қумсаб ўрнидан туриб, ташқарига чиқиб кетади. Шундай саҳарларнинг бирида Равшандан Чам-

билга хабар келтирган майна қуш Ҳасаннинг томига қўниб сайраган пайтда Даллиойим:

Қуймасин ҳеч кимнинг кулбахонаси,
Сарғаймасин ғамдан гулдай танаси,
Емон хабар опкелгандай сайрайсан,
Мен бўламан бек Равшаннинг энаси,—

деб қушдан ўглини сўрайди:

Жонвор, Равшанни ўзинг кўрдингми,
Бек Равшандан менга хабар бердингми,
Жонвор майна, Равшан борми саломат,
Бек Равшанман гаплашдингми, юрдингми?..

Кишининг юртида қолдинг Равшанжон,
Қани сенга хон Даллидай меҳрибон?!
Энанг ўлсин, не қиларин билмайди,
Равшанжон дер, Равшанжон дер, Равшанжон!

Мана бу каби бадий гўзал лирик ифодалар ҳақиқий она муҳаббатини гавдалантирган ва дostonнинг қимматини яна оширган нуқталардандир.

Дostonда табиат тасвирлари ҳам яхши ишланган. Кампир ва Зулхумор боғининг тасвирини ўқиганда жуда обод, чиройлик бир боғ кишининг қаршисида гавдаланади. Равшан севгилиси Зулхуморни излаб уни қалпоқ бозорида деб эшитгандан кейин қалпоқ бозорини одамлардан сўраб боради. «Қалпоқ бозори қайсиди» нақароти билан ишланган 145 йўлдан иборат бу шеърда шоир қаҳрамонга бозорни бошдан оёқ кездиради ва шунинг билан бозорни жуда характерли тасвирлаб чиқади. Бозордаги нарсалар ва кишиларни санабгина чиқмайди, балки кўп жойларда ҳар қайсисига мувофиқ кичик бир характеристика ҳам берилади. Бу ўқувчининг диққатини ўзига жалб этади, уни зериктирмайди.

Дostonнинг поэтика қисми яна бой. Шу чоққача «фольклорда поэтика камбағал, анча примитив, қофиялар ҳам ҳар вақт феъллар билан ясалади»,— каби хато фикрлар юрар эди. «Равшан» дostonи у фикрларга қатъий жавоб бера олади. Дostonда феъллар билангина эмас, балки исмлар, олмошлар ва сифатлар билан чиройли ва усталик билан тузилган қофиялар кўдир. Масалан,

Ариқ тубида андиз,
Дарё тубинда қундуз,
Қистаб кетиб боради,
Кеча демайди кундуз...

Тизмаларда сатрларнинг бошида ҳам товушларнинг оҳангдошлиғи таъмин этилган ўринлар оз эмас:

Қулон юрмас ерлардан
Қувиб ўтиб боради.
Булон юрмас ерлардан
Бўғиб ўтиб боради.

Тулки юрмас сойлардан,
Туяда кетиб боради.
Йўлбарс юрмас йўллардан
Йўртиб ўтиб боради.

Насрда қофия — саж масаласида «Равшан» дostonидаги парчалар гўзал намуна бўла олади. Ўзбек ёзма адабиётида шу чоққача қўлимиздаги дostonдек содда ва чиройли ишланган саж кўрилган эмас. Ўзбек адабиётининг кўп шоирлари саж устида кўп уринган бўлсалар ҳам, улар бизнинг дostonчиларимиз қадар муваффақият қозона олмаганлар. Умархондан бир мисол: «Тааддий аҳлида фуқаро ва масакин хотирлари жамъ муҳофазатин таҳқиқидан шом то субҳроста ва дўконларда шамъ ҳимматим саҳобининг рашаҳотидан муфлислар ганий ва кафий, кифоятим қаторатидин муҳтожлар мустағонй бўлдилар».

Бу мисолда сажнинг сунъий экани изоҳсиз англашилади. Маъноси кўпчилик учун топар чўпчак. «Равшан» дostonидаги сажлар мана қандай: «Авазхон билан Ҳасанхон шер ҳайбатли, йўлбарс келбатли, қоплон юракли, арслон билакли йигитлар бўлди. Гўрўғлибекнинг ўғилларидан кўнгли тўлди».

Иккинчи мисол: «Равшанхон бу боғ деворларига қараса, тик паҳсасини ишлаган, деворнинг тагини ғиштлаган, жуда маҳкам қилиб ташлаган, деворларни ганчлаган, тўғрига кетган расталар, деворларга гул дасталар жуда ўхшатибди устalar. Кўрган хаста, кўрмаган ҳавасда, гул экилган баландпастда, гулни десаг даста-даста, тевараги ёнғоқ-писта, қилган ҳам жуда уста».

Дostonнинг вазни ҳам характерли. Эргаш шоир ўзининг ҳамма асарларида шаклни мазмунга боғлаш ва шунга эргаштириш учун тиришади. «Равшан»даги вазн 7, 8 ва 11 бўғинли бармоқ вазни бўлиб, булар ҳам туроқларни ўзгартириш йўли билан ранг-барангликлар ҳосил этганлар. Масалан, 8 бўғинли вазн билан ишланганларидан бир неча мисол келтирайлик:

Суялдим қора кўзидан,
Тирилдим ширин сўзидан,
Сўрасам шунинг ўзидан,
Билмам қай шоҳнинг қизидан,
Бизнинг ёрдан кўрган борми,
Ёр дарагин берган борми?—

деб келади-да, туроқларни ўзгартириб бошқа бир вазн ясайди:

Ёримни кўрсам деб келдим,
Бир дам ўлтирсам деб келдим,
Лаъли шақар лабларидан
Сўр деса, сўрсам деб келдим.

Бундан кейин қалпоқ бозорини тасвир этган шеърда яна бошқача ўзгариш кўрамиз:

Дардига топмай даволар,
Ғамман меҳнат ҳаволар,
Эшак ҳайдаган боболар,
Қалава сотган момолар,
Қалпоқ бозори қайсиди?

Саккизликни ишлаганда вазндан четга чиқиш ҳам йўқ эмас. Масалан:

Узоқдан келаётибман,
Ғамнинг лойига ботибман,
Эй ёронлар, биродарлар, биродарлар!
Мен ёримни йўқотибман.
Эй ёронлар, биродарлар, халойиқ!
Мен ёримдан адашибман.

Бу ҳол вазни бузиш эмас. Учинчи ва бешинчи йўллар бошқа тизмадан олиниб бу ерга кўчирилган ҳам эмас. «Биродарлар» ҳам «халойиқ» сўзлари умумий вазндан ортиқ бўлса ҳам, буни шоир атайин киритган. Равшан Ширвон бозорида одамлардан ўз ёрини сўраб турганда, кўпчиликнинг диққатини ўзига жалб этиш учун унинг «биродарлар», «халойиқ» деб бақариши жуда ўринли ишлатилган.

Еттилик тезлик талаб этилган ерда ишлатилади. Ботирнинг от билан сафари ҳар вақт еттилик билан берилади:

От боради ариллаб,
Отган ўқдай шариллаб,
От алқими тонг шамол,
Мис қарнайдай зариллаб,
Сувсиз чўлда Ғиркўк от,
Бораётир лариллаб.

Агар шу сафар тасвирини дўмбира билан куйлаганини тинглар экансиз, тез чопиб кетаётган отнинг туёғидан чиққан товушни эшитаётгандай бўласиз.

Асар чиройли муболағаларга ҳам бой:

Оти тўшнинг ўқидай,
Сувсиз чўлда отилиб,
Совиб тортиб буйрини,
Тоғнинг бошини кўзлайди.

«Равшан» достони этнографик материалларга бой бўлиш билан бирга лингвистик жиҳатидан ҳам характерлидир. Айниқса унинг лугат ва термин бойлиги диққатни жалб этади. Турли-турли ҳайвонлар, қушлар, ранг-баранг кийим-кечак ва безаклар, хил-хил овқатлар, ҳар хил асбоб, яроқларнинг терминлари жуда кўп. Булар бизга терминология масалаларида катта ёрдам беради.

Асарнинг тили пишиқ ишланган. Ифодалар силлиқ, равон, ҳар ерда мазмунни очиқ ва тўлиқ ифода этадиган сўзларни

ишлатишга тиришилган. Достон гўзал ва чуқур мазмунга эга бўлган афоризмларга бой:

Зинҳор манманликнинг йўлини тутма!

*

Зинҳор душман билан сирдош бўлмагин!

*

Қўлингдан келганча ёмонга кетма!

*

Зинҳор-зинҳор бир мискинни йиғдатма!

*

Мардлар очар оғир кунда йўлини.

*

Кечсанг ёмон бўлар ота-энадан.

Бундай афоризмлар достонда кўп бўлиб, уларнинг тарбиявий аҳамияти каттадир.

«Равшан» достони биз учун тарихий, бадий ва ижтимоий жиҳатдан қимматга эга бўлган гўзал бир асар. Ўзбек халқи тарихида юз берган воқеалар, меҳнаткаш халқнинг феодалларга қарши нафрат ва ғазабларини, орзуларини ифода этган бу гўзал асар халқ томонидан ҳар вақт севилиб айтилган ва тингланган. Асарда мардлик, ботирлик, ҳар қандай душмандан, қийинчиликдан қўрқмаслик, чин дўстлик илгари сурилади. Изчил самимий муҳаббат, ватанни севиш, ота-онанинг болага, боланинг ота-онага бўлган меҳр-муҳаббати куйланади.

Меҳнаткаш халқнинг асрлар бўйи эзувчилар, золимларга қарши курашда вояга етказгани — бу ғоялар, кишилар орзу қилган бу юқори хислатлар бахтли турмушини гуллатаётган буюк совет халқига жуда яқиндир. Кишининг энг олий хислатлари, энг яхши фазилатларининг ўсиши ва юксалиши учун бутун имкониятлар мавжуд бўлган гўзал социалистик ватанимизда кишилик орзу қилган мардлар, қаҳрамонлар, бутун фаолиятини, ҳаётини улуғ совет халқининг бахт-саодатига бағишлаган буюк азаматлар туғилмоқдалар. Шунинг учун бу улуғ хислатларни орзулаб куйлаган достоннинг биз учун қиммати жуда катта⁴.

⁴ Бу мақола бундан ўттиз йил илгари «Равшан» достонига сўз боши сифатида ёзилган. Қаранг: Эргаш Жуманбулбул ўғли, Равшан (ёзиб олувчи ва нашрга тайёрловчи Ҳоди Зарифов), Тошкент, 1941. 5—24-бетлар. Мақола тўпламга баъзи қисқартишлар билан айнан киритилди.

МАЛИҚ МУРОДОВ, МУРОД ЗУФАРОВ

«ДАЛЛИ» ДОСТОНИНИНГ БАДИИЙ ХУСУСИЯТЛАРИГА ДОИР

«Халқ санъати — ҳаёт зийнати»,— дейди донолар. Ўзбек халқининг «ҳаёт зийнат»ларидан энг гўзали, ота-боболаримиз донолигининг улкан мажмуаси — оғзаки бадийй ижодиётдир. Бу нафис ва жозибадор санъат кўҳна тарих давомида халқимизнинг кўп йиллик тарбиясини кўриб, қадим даврларнинг оғир синовларидан муваффақиятли ўтиб, бизга етиб келди. Ижодкор халқимизнинг яратувчилик қобилиятини қайнар булоққа ўхшатсак, ўтмиш ҳукмдорларнинг ҳаддан ортиқ зулм ва истибдоди ҳам, «азиз авлиё»ларнинг таҳқиру таъқиблиари ҳам унинг кўзини беркита олмади. Чунки «халқ доим яратган: меҳнат ва меҳнаткашлар ҳақида, баҳодирлар тўғрисида, узоқни яқин, мушкулни осон қилувчилар ҳақида куйлаган»¹.

Табиатан шоир ва санъатсевар халқимиз бу бебаҳо хазинани асру асрлар мобайнида фотиҳларнинг қиличидан, зоҳирларнинг найрангидан ўз қалб тўрида сақлаб, шунингдек, янгидан-янгиларини яратиб, бизнинг замонамизгача омон-эсон етказиб келди, бунда айниқса, бадийй сўз санъаткорлари — бахши ва шоирларнинг хизматлари ниҳоятда катта бўлди. Шундайлардан бири, етти ота-бобосигача «жами сўзга сойиб» бўлган Эргаш Жуманбулбул ўғлидир. Бу забардаст санъаткорни ёнаётган шамга қиёс қилгинг келади. Ҳа, Эргаш шоир ҳаётининг сўнгги дамларигача шамдай ёниб-тошиб ижод қилди, эл-юрт хизматида бўлди, совет халқи қалбини қадимий маданиятимиз дурдоналарининг ёғдуси билан ёритди. Шундай дурдоналардан «Далли» достонидир. Бу достон ҳақида, гарчи йўл-йўлакай бўлса-да, илмий ва оммавий манбаларда

¹ Сарвар Азимов, Ҳамид Олимжон абадияти, Тошкент, 1967, 10-бет.

баъзи бир фикрлар айтилган². «Далли» достони шу кунга қадар махсус илмий-текшириш объекти бўлган эмас³. Шуни ҳисобга олиб, мазкур дostonнинг айрим томонларига тўхталиб ўтмоқчимиз.

Шоир репертуаридан мустаҳкам ўрин олган «Далли» дostonида қаҳрамонлик ва ишқ-муҳаббат йўналиши бир хилда, уларнинг ҳар иккаласи ҳам асар асосини ташкил этади, десак хато қилмаймиз. «Далли» «Гўрўғли» дostonларининг қаҳрамонлик-романик гуруҳига мансуб бўлиб, «Ҳасанхон» кичик биографик туркумига киради.

Дарҳақиқат, дostonда марказий образлардан бири Гўрўғлининг асранди фарзанди Ҳасанхон бўлиб, унинг Даллини ахтариб бошидан кечирган саргузаштлари: узоқ юртга бориши, Даллини қўлга киритишдаги жасорати, матонати, элчиллиги ва қаҳрамонликлари тараннум этилади. Шунингдек, Даллининг Ҳасанга муносабати, вафодорлиги ва уларнинг мурод-мақсадларига етишлари тасвирланади.

«Далли» ўзбек эпоси, жумладан, «Гўрўғли» туркумидаги бошқа дostonлар сингари насрий муқаддима — зачин билан бошланади. Бунда шоир «Урганч элдан тўбанда, ўзи қилба томонда, Чамбилнинг белида, Така-ёвмит элида, гурлаб бек бўлиб, овоза кўтариб ўтган Гўрўғли»ни ўқувчига таништиради. Дастлабки таништирувнинг гўзал саж орқали берилишининг ўзиёқ, шоирнинг ажойиб саж устаси эканлигини намойиш қилади. «Далли»да шоир анъанавий қўшалоқлаштириш усули орқали қизиқтирувчанликни таъминлайди ва тингловчи диққатини жалб этади. Бу усулнинг энг содда кўриниши умуман ўзбек дostonларида Гўрўғлининг «хизмат коса»ни тутишидир. Бу усул билан шоир қаҳрамонни ўқувчига таништиради ва ўқувчи диққат-эътиборини унга жалб этади. Гўрўғлининг сўзига «қирқ йигит ерга қараб, қимирламай ўтириб қолди. Ердан садо чиқди, аммо қирқ йигитдан садо чиқмади». Бу парчадаги «Ердан садо чиқди» жумласига эътибор қилинг. Шоир ерни жонлантириш орқали бир кесак билан икки қарғани уради. Биринчидан, баҳодир олдига қўйилган вазифа ниҳоятда мушкул эканлигини ифодаласа, иккинчидан, ана шу вазифани бажарадиган қаҳрамоннинг мардлиги ва ботирлигини кўрсатишга замин тайёрлайди. Шу гапнинг ўзи

² Қаранг: Эргаш Жуманбулбул ўғли, Далли, Тошкент, 1942, У. Исмоилов сўз бошиси, 3—11-бетлар; В. М. Жирмунский, Х. Т. Зарифов, Узбекский народный героический эпос, М., 1947, стр. 227—228; Э. Каримова, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Тошкент, 1954, 19-бет.

³ Эргаш Жуманбулбул ўғли «Далли» дostonини 1926 йилда ўз қўли билан ёзиб топширган. Қўлёзма ЎзССР ФА А. С. Пушкин номидаги Тел ва адабиёт институти Фольклор секторининг қўлёзмалар фондида I-сон инвентарь билан сақланмоқда. Биз текшириш объекти қилиб Муза йана Алавия тайёрлаган нашрни (1962) танладик.

билан шоир ўқувчи қалбига дастлабки қизиқтирувчи чўғни ташлайди, ўқувчи энди фақат биргина нарсани ўйлайди. Ким «хизмат косаси»ни оларкин? Мана шу савол унинг қалбини тугёнга солади. Шоир энди бу чўғни янада алангалатишга кўчади. «Хизмат косаси»даги майни ичгандан кейин бажариладиган ишнинг қандай эканлиги айтилмаган, у ҳали сир, бунинг устига-устак Гўрўғли яна бир бор сўрайдики, бу ўқувчини тўлиқ ўзига жалб қилиб олади. Шу вақтда ёш Ҳасаннинг «косани менга беринг, мен ичаман, хизматингизга мени лойиқ кўрсангиз, мен бораман!»— дейиши ўқувчи кўзи олдида уни жуда ҳам мард, ғайратли, шижоатли, жасур, ботир қилиб юборади. Бу ўринда «хизмат косаси»ни йигитлардан бири ҳам олиши мумкин-ку?» деган ҳақли савол турғилиши мумкин. Тўғри, қирқ йигит Гўрўғли хизматида экан, улардан бири ўз йўлбошчиларининг қўлидан «хизмат косаси»ни олиши турган гап (бунга Гўрўғлининг ўзи буюриши ҳам мумкин). Аммо бундай бўлмайди, чунки айтганимиздек, «хизмат косаси»нинг шарти жуда оғир:

Сен бу ишни унча-мунча билмагин,
Ёш боласан, ўйин хаёл қилмагин,
Ўтиргин жойингга, полвон, мард Ҳасан,
Меҳнати қаттиқдир, талаб қилмагин.

Мард йигитнинг танда омонат жони бор,
Адо бўлмас кўнглида армони бор,
Бу косани текин коса демагин,
Тиздан ёғи бўлса, белдан қони бор!

Бундай меҳнати қаттиқ, «tizдан ёғи бўлиб, белдан қони бўлган» юмуш учун отланишга унча-мунча баҳодирнинг юраги дов бермаслиги аниқ. Бунинг учун етук баҳодир бўлиши шарт. Бу Ҳасан эди. Худди шу эпизодда ёш Ҳасан синовдан ўтибгина қолмай, фарзандлик бурчини ҳам оқлаши зарур. Дарвоқе, Гўрўғлининг меҳрибон, оталарча:

Тоза гулсан офтоб тегиб сўлмагин,
Мавж уриб дарёдай тошиб-тўлмагин,
Йигитларга айтдим, сенга айтмадим,
Ўтиргин, мард Ҳасан, талаб қилмагин,—

дея ўз фарзандини хатарли йўлдан қайтармоқчи бўлиши ва Ҳасаннинг унга қараб:

Мард йигит номардга сирин айтарма,
«Сен ёшсан»,— деб ота, кўнглим қайтарма!
Шул хизматни талаб қилдим, валлажат,
Мард йигит ҳам, ота, йўлдан қайтарма?!—

деб хизматни бажаришга интилиши баҳодирнинг ота сўзини ҳаммадан аъло кўришини исботлайди.

Эргаш Жуманбулбул ўғли Гўрўғли билан Ҳасан ўртасидаги бу суҳбатни шеърӣй диалог орқали беради, диалог эса қаҳрамон дунёсини, характерини намоён қилади. Гўрўғли ва

Ҳасан ўртасидаги тўртликлардан иборат бўлган бу назмий диалог қаҳрамоннинг ички дунёсини, унинг характерини очишга хизмат қилади. Тасаввур қилинг, Ҳасан мардлик кўрсатиб, «хизмат косаси»ни қўлига олса-ю, ўзи бўшашиб, ҳар бир сўзи оғзидан тушиб кетаётгандай, лоқайд гапирса, нима бўларди? У аҳволда Ҳасаннинг мардлиги, ботирлиги қаёқда қоларди? Ахир, ҳар қандай қийинчиликларни назар-писанд қилмайдиган мард одам «шартта-шартта», дадил гапириши керак. Ҳасанда мавжуд бу хусусиятлар кескин, ҳозиржавоблик билан айтилган диалог ёрдамида моҳирона очилади. Шоир диалог қилмай, анъана бўйича аввал Гўрўғлининг сўзини, сўнгра эса Ҳасаннинг сўзини бериши ҳам мумкин эди, бироқ у ҳолда ота ва бола ўртасидаги суҳбат оддий суҳбатлардан фарқ қилмай, ҳаракатда эса активлик ўрнини пассивлик, шижоат ўрнини лоқайдлик эгаллаган бўлар, ботирга хос ҳаракатдан из ҳам қолмаган бўларди. Ҳақиқатан ҳам бу диалог дoston воқеасининг ривожига бир туртки бўлади. Бунини биз Ҳасан отаси Гўрўғлининг эътирозини инобатга олмай:

Хизматинг ўлим ҳам бўлса, бораман,
Жавоб бергин, қайтармагин райимни,
Хизматга муносиб кўрсанг бўлади,
Отажон, айтсанг-чи, қийин ишингни,—

деб қистай бергач, Гўрўғлининг:

... Қийин ишим Арзрумда, Ҳасанжон,
Далижон бор, Бол Авазга муносиб,—

сингари жавобидан билиб оламиз. Демак, «хизмат косаси»ни қўлга олган кишининг бажарадиган вазифаси энди маълум. Ҳасан узоқ Доғистон ўлкасидаги Арзрумдек шаҳри азимдан қандай бўлмасин Даллини олиб келиши керак. Ана шу вазифанинг маълум бўлиши дoston сюжетигадики воқеаларга бир туртки беради, шундан кейин воқеалар ана шу йўналишда ривожланиб кетаверади.

Бу диалогдан яна асар қаҳрамонларининг воқеа-ҳодиса ва кишиларга бўлган муносабатини ҳам билиш мумкин. Гўрўғли:

Сен бораман дейсан, кўзим қиймайди,
Бу хизматим, Ҳасан, сенга тегмайди,
Жоним болам, сен ўлтиргин жойингда,
Хизматимга сени юборгим келмайди,—

дея Ҳасаннинг ёшлиги, тажрибасизлигидан хавотирланиб, унга ўз оталик меҳри ва ғамхўрлигини баён қилса, Ҳасанхон:

Мард йигитга даврон икки келмасми,
Мард ўлса, ҳақини душман емасми,
Мард бўлиб, косани олдим қўлингдан,
Қайтиб берсам, ота, ўлим эмасми?!—

дегани ҳолда «хизмат косаси»нинг ор-номус билан боғлиқлигини очиқ айтади.

Шуниси муҳимки, дostonчи ўқувчида ҳосил бўлган қизиқувчанликни усталик билан аста-секин ривожлантириб, асар охиригача сақлаб боришга ҳаракат қилади. Агар шоир етарли тажрибага эга бўлмай, тингловчида ҳосил бўлган қизиқувчанликни сусайтириб қўйса ёки йўқотиб қўйса, табиийки бундай бахшининг сўзига ҳеч ким қулоқ солмай қўяди.

Уста санъаткорлар ўқувчиларда зўр қизиқиш уйғотиш, кутиш хавотирлари билан уларни ҳаяжонга солиш, ҳайрон қолдириш завқи ва ғолиб қаҳрамоннинг зафарли ғалабаси билан уларни бутунлай мафтун қилиб қўйиш маҳоратига эга бўладилар. «Далли»да шундай бир эпизод бор: «...Ана энди Ҳасанхон полвон бу сўзни эшитиб: «Бу хизмат Хон Даллини олиб келиш хизмати экан. Жуда ноқулай қаттиқ иш экан-ку. Бир одамнинг ҳовлисига бориб, деворини тешиб, бир байтални ўғирлаб олиб бўлмайди. Бу бир подшонинг қизи бўлса, олдида қанча хизматкор канизи бўлса, қанча маҳрам, хизматкор, ошхўр, нонхўрлари бўлса, ўзи ғайри юрт, душман эли бўлса, отаси подшоҳ, қанча лашкар, тўп-тўпхона, асбоб-анжомли кишининг қизини мен бир ўзим қандай қилиб олиб келаман?! Отамнинг «қўй!» деягани ҳам яхши гап экан... Ҳали бу ишни отам Гўрўғлибек қирқ йигити билан борса ҳам, қўлга келтирмаги қийин-ку!» — деб Ҳасанхон ўйлаб-ўйлаб кунглига шу келди: «Кел-е, энди бу гапни қўйсам, мардлик қўлдан кетади. Ҳали ҳам бўлса, отамнинг Фирқўк отини тилайман. Отам отни бермайди.. Эса, сиз отни бермасангиз, биз ҳам бормаймиз...», — деб Ҳасанхон шу ўйни топди».

Борди-ю, ушбу парчага юзаки қаралса, шоир ботирнинг аввалги диалогини насрда такрорлаётгандек, Ҳасанхон эса қўрқоқлик қилаётгандек туюлади. Аслида шундайми? Асло! Бу ғоятда нафис психологик парчадан шоирнинг ниҳоятда узоқни кўзлаши ва асосий мақсад — ўқувчида қизиқиш уйғотишни кўриш мумкин. Шунингдек, қаҳрамоннинг айни пайтдаги руҳий ҳолати, кечинмалари очиқ берилади. Яна худди шу эпизодда биз воқеалар ривожида, қаҳрамонлар тақдирини эпик от Фирқўк қанчалик ҳал қилувчи роль ўйнашлигини ҳам билиб оламиз. Асардаги воқеаларнинг бундан кейинги ривожи Фирот билан боғлиқ бўлиб қолади. Борди-ю, Гўрўғли Фиротни бермаганда, Ҳасан узоқ сафарга боролмас эди, демак, асар воқеаси ҳам ривожлана олмасди.

Энди «хизмат косаси»ни ким олгани маълум, косани олгандан кейин қилинадиган иш ҳам қисман аниқланди. Бу ўзга ўлкадан гўзални олиб келиш! Худди шу ўринда асар экспозициясида ўқувчини қизиқтириш учун унинг қалбига ташланган аввалги чўғ сўна бошлагандек бўлади. Аксинча шоир киши қалбига бошқа бир чўғни ташлайди. Энди Ҳасан Дал-

лини қандай қилиб олиб келаркин?— деган ташвишга туриб қоласиз, асардаги ана шу эпизоднинг оқибатини орзиқиб кутасиз.

Шундай қилиб, асар сюжетидаги бош йўналиш йўлга солинади. Мана, Ҳасан Даллини олиб келиш учун жўнаб кетмоқчи. Шоирдан эса, яна эҳтиётлик талаб қилинади. Бу асар сюжетидаги воқеаларни мантиқан боғланмаган ҳолда тез ривожланиб кетишига йўл қўймасликдир. Шундай қилинганда, асарнинг бадиийлиги нисбатан сусайиб қолган бўлар эди. Бунинг учун шоир воқеалар ривожини бироз секинлатиш мақсадида айрим эпизодларни эринмай, батафсил тасвирлашга киришади, бундан кўзланган мақсад ўқувчини асар мазмунига бўлган қизиқишини узоқ вақт сақлаб қолишдир. Фирқўннинг эгарланишини эслайлик. Халқ ҳаётини, турмушини жуда яхши билган шоир уни икир-чикирларигача қолдирмай, ниҳоятда аниқ, тўғри ва ёрқин бўёқларда тасвирлайди. Бу ерда яна бир моментга эътибор бериш керак. Қаҳрамон, масалан, Ҳасан гарчи ёш бўлса-да, куч-қувват ва кийим-бошда беками-кўст. Чунки у Даллини олиб келишга журъат этган бирдан-бир қаҳрамон. Бу йўлда барча қийинчиликларга бардош беришга тайёр. Бундай оғир юмушни бажаришда фақат синалган, тобланган от унга ҳамроҳ бўла олади, ёрдам бера олади. От кўринишда ҳам, ғайрат-шижоатда ҳам ботирга муносиб бўлиши шарт. Бу Фиротдир, зеро Фиротдан бошқа от бундай оғир сафар машаққатига чидай олмайди.

Бу ерда шуни ҳам айтиш зарурки, шоир ва бахшилар халқ оmmasига жуда яқин турадилар. Улар дostonни ижро этар эканлар, доимо ўз тингловчиларининг кузатувида бўладилар. Аудитория дostonчининг биринчи тингловчиси, аини чоғда биринчи танқидчиси ҳамдир, чунки одат бўйича, тингловчиларнинг аксарияти ижро этилаётган асарни жуда яхши билиш билан бирга, баъзи ўринларда ўзлари ҳам дostonда тасвирланаётган воқеа-ҳодисаларни ўз бошларидан кечирганлар. От билан доимий ҳамкорлик, уй хўжалигида ниҳоятда зарур ишчи кучи ҳисобланган отга қарамлик, тўйда ҳам, йўлда ҳам унга бўлган эҳтиёжни кўз олдингизга келтиринг.

Борди-ю, бахши отни яхши биладиган кишилар орасида дoston айта туриб, от чопиш, от эгарлаш ёки унинг хатти-ҳаракати тасвирида арзимаган кичик бир хатога йўл қўйса, тингловчиларнинг ҳақли эътирозига йўлиқади, кулгига қолади, натижада бахшининг обрўйи кетиб, сўзларининг таъсири бўлмайди. Буни яхши англаган Эргаш Жуманбулбул ўгли дoston анъаналари талабига кўра, ҳаётдаги майда-чуйда нарсаларгача қамраб олишга, уларни батафсилроқ тасвирлашга ҳаракат қилади.

Ўқувчи диққат-эътиборини тўлиқроқ қозонишнинг яна бир муҳим томони бор. Шоир асар қаҳрамонини сюжет бўйича

ҳаракатлантириб қўйиб, ўзи асосий йўналишдан бироз четга ҳам чиқа олади. Бунинг учун ўзбек дostonларида кенг тарқалган насихат картинасини олиш мумкин. Айтайлик, Гўрўгли Ҳасан, Аваз ёки қуролдош йигитларидан бирига панду насихатлар қилапти. Худди шундай ўринларда бахши ҳам, гарчи чекинишлар билан бўлса-да, ўз дилидаги яхши сўзи — насихатини ўқувчига етказишга ҳаракат қилади:

Ўзингдан пастларман ҳар йўлга кетма,
Олдингдан ким чиқса, бесалом ўтма.
Бир ғарибни кўрсанг, зинҳор оғритма...
Зинҳор манманликнинг йўлини тутма.

Мақол тусидаги бу мисралар халқ онгига шундай сингиб кетадики, ўз навбатида асарнинг таъсирчанлигига таъсирчанлик қўшади. Бунда шоирнинг мавқеи, истеъдоди, маҳорати ва эл ўртасидаги обрўси ҳам ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Халқ ривоятлари ва айрим тарихий манбаларга кўра, Эргаш Жуманбулбул ўғлидай шоирларнинг обрўси халқ ўртасида анча юксак бўлган, шундай экан, бундай дostonчиларнинг насихатлари кишиларни, айниқса, ёшларни тарбиялашда аҳамияти каттадир. Шуниси муҳимки, халқ оғзаки ижодиёти асарлари қаҳрамонларининг ҳеч бири замон талабига зид бўлган ахлоқий нопокликларни қилмайдилар. Аксинча, ҳар қандай шароитда ҳам ўз одобларини сақлаб, бу борада ҳам рақибларидан устун турадилар. Бу ҳол дostonнинг халқчил ғояларини халқ орасига янада кенгроқ кириб боришида, одамийлик хислатларини тарғиб қилишда муҳим роль ўйнаган.

Эргаш Жуманбулбул ўғли кишини ҳайратда қолдирадиган фавқулодда маҳорат эгасидир. Бунинг учун Ҳасанхоннинг отда сафари картинасини эслаш кифоядир. Шоир уста мўйқалам соҳибидай чўл манзарасини кўз олдингизга келтиради-қўяди. Чўл тасвирида мисраларгина эмас, айрим сўзлар, сўзларгина эмас, ҳарфлар-товушлар ҳам тобора жилолана боради, бу асл мақсад—қаҳрамон руҳий ҳолатини очиш ва бепоён чўл манзарасини жонли тасвирлашга хизмат қилади. Шоирнинг сўзга бойлиги ҳам, назмдаги салобати ҳам, инсон психологияси, табиатнинг ўзига хос манзараларини билишдаги салоҳияти ҳам ана шунда!

Ўзбек халқ дostonлари учун хос хусусиятлардан яна бири қаҳрамоннинг ҳар қандай қийинчиликларга бардош бериши ва уларни енгиб чиқишининг ишонарли тасвирланишидир. Бундай ўринлар қаҳрамон характерини атрофлича очишда хизмат қилади, асар воқеасининг ривожланишида ва драматизм ҳолатларини юзага келтиришда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Бу билан шоир қаҳрамоннинг матонати, сабр-чидами ва мақсад йўлида қийинчиликларни енга боришини оча боради:

Булбул ошно бўлар боғнинг гулига,
Қарамайди Ҳасан ўнгман сўлига,
Раббано деб бораётир Ҳасанхон
Якка-танҳо эр Хизрнинг чўлига.

Чўлда Ҳасан куйиб-пишиб боради,
Жазира чўлларга тушиб боради,
Остидаги Ғиркўк отдай тулпори,
Бир интилса қирдан ошиб боради.

Бу парчада ўқувчи кўзи ўнгида чўл машаққатларига мардонатор бардош бериб, уларни писанд қилмай мақсад сари «ғайрат қилиб йўл тортиб...» кетаётган жасур баҳодирнинг қиёфаси, ҳолати, шунингдек, унинг йўлдоши Ғиротнинг чопқирлиги, учқирлиги намоён бўлади. Ботир қанчалик кўп қийинчиликка учраса, ўқувчи ҳиссида унинг мардлиги шунчалик баланд туюлади.

Хон Далли деб шундай мард,
Ширин жонин бўлади.
Сувсиз чўлда Ҳасанхон
«Хув» деб кетиб боради,—

экан, ўқувчида мана шундай баҳодир кўзлаган манзилига етгач, албатта, бирор катта ишни, буюк қаҳрамонликни амалга оширади, деган ишонч табиий ҳосил бўлади.

Эргаш Жуманбулбул айтган дostonлар учун қаҳрамонларни доимо ҳаракатда кўрсатиш ҳам диққатга сазовордир. Соқи чолдан тортиб, даллол савдогаргача, Ҳасанхондан хон Даллигача — ҳамма-ҳаммаси ҳаракатда, курашда, мақсад сари интилишда. Бу ҳам майли, шоир ҳаракатнинг ўзига ҳам кенг ўрин бериб, ўқувчи тасавурида тез ҳаракатнинг аниқ тасвирини ҳосил қила олади:

Чу деб Ғирни уради,
Ен-ёнига қаради,
Сувсиз чўлда мард Ҳасан,
«Хув» деб кетиб боради.

Бу мисолдаги хув ундалмасига аҳамият берсак, отнинг ва қаҳрамоннинг товушдек тез кетаётганидаги ҳолати кўз олдимизда гавдаланади.

Ғиркўк асл тулпорди,
Мард Ҳасан ҳам шунқорди,
Чўлда қувиб олади,
Дучор келса олқорди.

Чикса агар олдидан
Қувиб олар кийикди,

каби мисраларда отнинг чопиши жуда ҳам югурдак кийик, ҳатто ўша чопқир олқорнинг тезлигига солиштириладики, ҳаракатнинг қай даражада тез эканлигини ўқувчи аниқ тасаввур эта олади.

Шоир воқеалар тасвирида давом этар экан, тингловчиларни зериктириб қўймасликка ҳам ҳаракат қилади. Уста бахшилар ўз тингловчиларининг кайфиятларини, қизиқишларини яхши англаб, уни асло эътибордан четда қолдирмайдилар. Шунинг учун дostonчи вақти-вақти билан тингловчиларини кулдириб, уларга дам беради. Бунинг учун кулдиришининг турли-туман усулларидан фойдаланадилар. Бунда яна образ ёрдамга келади. Шунини айтиш лозимки, эпосда қатор ижобий ҳамда салбий образлар билан бир қаторда кўплаб кулгили ҳажвий персонажлар ҳам учрайдики, гарчи улар эпизодик бўлсалар-да, иштирок этган дostonларида маълум функцияларни бажарадилар. Дастлаб уларнинг ҳар бири дostonчи антипатиясини ташкил этган ёмонлик ва жоҳиллик, қўрқоқлик ва юраксизлик, қаллоблик ва саботсизликни қоралаш принципини кенгроқ планда айтишга кўмаклашсалар, иккинчидан, салбий типларни ҳар томонлама очишга, улар образини бўртиришга, янада типиклаштиришга хизмат қиладилар, учинчидан, уларнинг беқиёс кулгили қиёфалари ва хатти-ҳаракатлари билан кулдириб, аудиторияга «жон» киритадилар. Шунлардан бири, «Далли» дostonидаги Арзрум шаҳрининг мифологик дарвозабонидир. Бу дарвозабон образи халқ юмори билан суғорилган. Унинг ҳар бир сўзи ўқувчида кулги қўзғайди.

«... Дақюнусни кўрган, Фиръавн билан ўтирган...» бу дарвозабон ўзи ҳақида мана қандай фикрда: «...Ҳали ёш бошим бор, уйланган бўлмасам, хотин олмасам, ўн гулимдан бир гулим очилмаган бўлсам, худо уриб шу сўзнинг шумлигига қолиб кетмай...», «Уч юз ўттизга кирган» дарвозабоннинг бу сўзлари кимни кулдирмайди, кимда ширин кайфият туғдирмайди дейсиз.

Дostonчи ҳажвий қаҳрамонларнинг ўта кулгили портретларини эринмай чизади, уларнинг ҳолатларини баён қилиш учун бисотидаги бор бўёқларини ишлатади: «Бўлмаса, шу бованг бир бурди кетган, қулоғи тескари битган, курра танглай, ит манглай, кўк тирноқ, чочи ўсган, баччағарнинг бориб тургани эди». Бу парчада дарвозабоннинг «бованг» деб кесатиқ билан айтилишининг ўзиёқ, ўқувчида дарвозабонга нисбатан кулги уйғотади. Демак, унинг устидан бемалол кула бериш мумкин. Шоирнинг мақсади ҳам худди шу! Бундан ташқари, мазкур парчани ўқиган ҳар қандай кишининг кўзи олдида дарвозабоннинг аниқ бўёқларда чизилган кулгили тасвири намоён бўлади. Бунинг исботи учун биргина «кўк тирноқ» иборасини олиш kifоя. Киши кўзи олдида даврлар ўтиши билан қалинлашиб, қотиб, буришиб кетган тирноқ намоён бўладикки, бунини шоир биргина иборада бера олган. Дostonда бундай ўхшатишлар жуда кўп. Шоир дарвозабоннинг кулгили ҳолатини унинг ҳаракатларида ҳам кўрсатади. «Ана

энди бованг калитини топа олмай, далбанглаб, юраман деб энкайиб турган эмасми унгурини босиб, душтаман бир йиқилиб олди. Ана энди бованг уёққа-буёққа ўзини ураяпти, дарвозанинг калитини қараяпти... Бованг йиқилиб-сурилиб, уйтиб-буйтиб дарвозани очиб юборди. Ана энди Ҳасанхон дарвозадан Ғиротни «чу» деб киргизди. Дарвозабон бованг дарвозани қайтариб ёпаман дегунча, Ҳасанхоннинг авзойи ўтиб кетадигандай... Бованг отнинг қуйруғини биллагига ўраб олди. Ҳасанхон полвон жўрасини авзойини ёмон билиб, назаркарда Ғиротнинг жилловини қимтиб бир қамчи урди. Жонивор Ғирот сакраб ўйноқлаб кетди. Бованг тўхтатаман, деб илкисдан юлқиб қаттиқ тортди, бованг қуйруғидан биллагига ўраган эди. Ғиротнинг зарби билан ўн одимча ерга бориб тушиб, душтаман бўлиб, бир катта мармар тошнинг устига йиқилди. Эт-бети билан қаттиқ тушган экан, бурнининг суяги пачоқ-пачоқ бўлиб, бети билан теп-текис бўлди».

Бу жойда «мармар тош» ибораси шунчаки тасодифан ишлатилмаган. Одатда мармар тош силлиқ бўлиб, унга урилган башара ҳам силлиқлашиб теп-текис бўлиб кетиши турган гап. Шунинг назарда тутиб, шоир бу жойда «мармар тош» иборасини ишлатади ва дарвозабоннинг айни пайтдаги кўринишига эътиборни тартади.

Эргаш шоир дostonларида, жумладан, «Далли»да кишини ҳайратга соладиган ҳаётий лавҳаларни кўплаб учратиш мумкин. Ана шундай лавҳалардан бири Қўса билан Ҳасан ўртасидаги от савдоси эпизодидир. Шоир шеърини диалог воситасида персонажлар суҳбатида тераклик ва жонлилиikka эришадикки, уни тинглаган ҳар қандай киши савдо-сотик дунёсида, аниқроғи, от бозорида Ҳасан билан Қўсаннинг ёнида тургандек, улар ўртасидаги савдода иштирок этаётгандек бўлади. Бир-бирини кесатишлар ва пичинглар («Манов ўзбек ўзи нодон болама?», «Қўса сен нодонсан, отни билмадинг» каби), от баҳосининг аста-секин ошиб бориши («Минг тиллага ололмайсан изини», «Икки мингга ололмайсан қилини», «Барака қил, уч минг тилла бўлама?», «Тўрт минг тилла қозоқининг баҳоси», «Отинг тулпор бўлса, беш минг тилла ол» каби) ва ҳар гал Қўсаннинг қўйган баҳосидан кейин Ҳасанхоннинг кесатиб жавоб бериши ҳақиқий бозор манзарасини беради. Бундай ҳаётий лавҳаларни чизишда шоир бадий-тасвирий воситаларни қўллаш билан бирга, бозорда учрайдиган айрим деталь ва эпизодлардан ҳам ўз ўрнида фойдаланади:

«Эрган йилқи бозорига бориб, Ғиркўк отнинг думини туғиб бозорга солайин...». Бу гапдаги «отнинг думини туғиб» жумласига аҳамият беринг. Одатда отни харидорга чиройлироқ қилиб кўрсатиш учун уни безаб, сафарга тайёрлаш ёки улоққа чопиш олдидан, шунингдек, бозорга солишда яхшилаб ювиб, тараб, думини туғиб қўядилар. Харидорларнинг

кўзини ўйнатиш, отининг қимматини янада ошириш мақсадида Ҳасан шундай қилиши зарур эди.

Шоирнинг усталиги шундаки, у худди шу детални тасвирга олиб қиради ва баёнда жонли, аниқ ҳаётийликка эришади. Уқувчи қизиқувчанлигини бўшаштирмаслик, забт этилган қалб ҳароратини совутмаслик санъаткор маҳоратининг мезонларидан бири бўлиб, бахши учун муҳим аҳамиятга эга эканлигини айтиб ўтган эдик. Эргаш шоир қизиқувчанликни янада ошириш учун Ҳасан билан савдолашган Кўсани: «Ана энди бу ерда билинмай қолмасин, бу Кўса ким эди? Бу кўса Даллининг баковулбошиси эди»,— деб таништиради-да, ҳар иккови — Ҳасан билан Кўсанинг ўй-фикрлари, ички кечинмаларини ошкор қилишга ўтади. Шундай қилиб, қаҳрамонларнинг ички дунёсига кириб боради, уларнинг психологиясини ташқи қиёфалари—портретларига монанд ҳолда мантиқан боғлаб тасвирлашга киришади. Бунинг учун сўзни уларнинг ўзига беради. Кўсанинг туришидан, хатти-ҳаракатларидан келиб чиқиб Ҳасан: «Бу Кўса менинг оёғим остига тариқ тўкиб, бир қиллани қилмоқчи, қулай келса, фириб билан менинг отимни оламан дейди-да, отсиз қолдирмоқчи»,— деб ўйласа, Кўса ҳам ўзича: «Баракалла, ўзбек, энди сенинг ҳолингни икки кундан кейин кўрса бўлади. «Отим қаёқда?»— деб кўчаларда сандираб, ҳар кимга кулги бўлиб юрасан, шунда сен ўзбекнинг уйқунг очилиб қолмаса, ҳали сен ҳеч нимани билмайсан!»— дейди ва уни тузоққа «илинтирганидан» мамнун бўлади. Рақиблар ўртасидаги бундай психологик ўйин ўқувчи диққат-эътиборини бир ерга йиғиб, уни асардаги энг муҳим, кульминацион воқеага тайёрлайди, йўналтиради. Ана шундай психологик тайёргарчиликдан кейин достоннинг кульминацион нуқтаси — Даллини кўпчилик ўртасидан олиб қочишга етиб келинади. Натижада бу эпизод ўқувчини ҳаяжонга солади, тўлқинлантиради ва бир умрга унинг хотирида қолади. Маълумки, ҳақиқий бадий асар кульминациясида, ўқувчининг диққат-эътибори тор ипидек таранг тортилган бўлади. Аммо моҳир достончи бу билан ҳам қаноатланиб қолмай, асар таъсирчанлигини янада ошириш мақсадида кульминацион воқеаларнинг такроридан яна ва яна фойдаланади. «Далли»да шундай бир кўриниш бор. Ҳасан Фиротини роса мақтаб бўлгач, аста-секин асл мақсадга кўча бошлайди.

«Ана энди сен менинг отимни олмоқчи бўлсанг, мен отимни сотаман, харидорларимнинг сони йўқ. Энди сен бир подшоҳнинг ёлғиз қизи ҳам ўғли экансан, сотмайман десам яхши бўлмас, кел энди, бир от экан-да, берсам берайин, кўп ҳам демайин, нима берсанг, ўз қўлинг билан бер, берайин»,— дейди. Лекин Даллининг нотаниш йигитга қўл бермаслиги ўз-ўзидан аён. Шу жойда аввалги Кўса ва Ҳасан тўқнашувига жуда ўхшаш яна бир психологик ҳолат келиб чиқади. Ҳо-

лат бир, аммо қаҳрамонларнинг вазияти, руҳий кечинмалари ранго-ранг. Даллининг шу пайтдаги руҳий кечинмалари, фикр-мулоҳазаларига қулоқ солайлик. «Қўй, қўлимни бермайман...— дейди у ўзига ўзи,— билагимдан ушлаб, отининг сағрисига ташлаб, кўнмасам муштлаб кетса, нима қиламан». Бу фириб иш бермагач, Ҳасан кўнглида «Оббо, баччағар, тузоққа илинмади, бу баччағарнинг қизи шум экан»,— дейди. Ниҳоят, Ҳасан ақл-идроки, эпчиллиги ва уддабуронлигини ишга солади:

Оқ билакдан ушлаб олди,
Бир кўтариб силкиб ташлаб,
Сағрисига ташлаб олди...
Ҳасан вақтин хушлаб олди.

Табийки, бу ишни баҳодирнинг танҳо ўзи бажара олмайди. Унга албатта ёрдамчи керак. Қаҳрамон бундай ёрдамни ён-атрофда қараб турганлардан кута олмайди, чунки у ҳали бу ерлардан дўст-биродар орттиришга улгуролмаган. Ким ёрдам бериши мумкин? Буни тингловчи орзиқиб кутади, ёрдам шундай бўлиши керакки, Далли қўлдан чиқмаслиги, қаҳрамон мақсадига етиши, кишилар олдида шармандаи шармисор бўлмаслиги лозим. Шоир яна қаҳрамоннинг ҳамроҳи отга мурожаат қилади. Зотан, Ҳасанни айни чоғдаги ниҳоятда мушкул аҳволдан бу гал ҳам Фирот қутқазади. Шунинг учун шоир зўр қониқиш ҳиссиёти билан:

Томоша қинг назаркарда Фиротти,
Ўзини буқлади, фалакка отди.
Маҳкамлаб ташлаган баланд қалъадан,
Қайруғин теккизмай, Фир ирғиб ўтди,—

деб куйлайди. Демак, улуг рус ёзувчиси А. П. Чехов таъбирдан фойдаланадиган бўлсак, дoston экспозициясида Гўрўғли томонидан

Қийин ишим Арзрумда, Ҳасанжон,
Даллихон бор, Бол Авазга муносиб,—

деб «ўқланган милтиқ» ботирнинг чаққонлиги, Фиротнинг ҳуш-ёрлиги, сезгирлиги қўшилгач, отилади, шунда ҳам бағоят муваффақиятли отилади! Энди тингловчи бироз енгил тортгандай бўлади. Аммо «отилган ўқ»нинг натижаси бўлиши керак. Ўқувчи ана шу натижани билишга ошиқади. Шундай қилиб, бахши воқеама-воқеа, эпизодма-эпизод тингловчини гоҳ ҳаяжонга, гоҳ ташвишга, гоҳ изтиробга ва қайғуга солиб туради.

Достонда бундан кейинги воқеалар асарнинг ечими сари қаратилади. Бу эса бири иккинчисини келтириб чиқарадиган воқеалар орқали амалга оширила боради. Ҳасанхон Даллини кўпчилик ўртасидан юлиб олиб қочиши билан Қубодшоҳ ўртасида ўз-ўзидан тўқнашувни келтириб чиқаради. Ҳасан-

нинг яраланиши Даллини жанг қилишга мажбур қилади ва ҳоказо. Ниҳоят, бу воқеалар якунга, яъни Гўрўғли томонидан Ҳасанни қутқариб олиншига олиб келади. Сюжетдаги бундай мантикий кетма-кетлик қаҳрамонлар характеридаги ижобий ва салбий кўринишларни, фазилатларни оча боради. Бундай ҳол ўқувчи диққатини асар якунига қадар бир меъёрда сақлаб боришга имкон беради.

Эпосда халқ ўзининг орзу-умидлари, хоҳиш-истаклари йўлида мардонавор курашувчи қаҳрамонлар галереясини яратган. «Далли» дostonида ҳам ботирлар улуғланади, зoлим подшо, қўрқoқ, субутсиз кишилар қораланади. Буни ёрқинроқ кўрсатиш учун шоир қатор бадий-тасвирий воситалар қўллайди, психологик лавҳалар яратади. Шундайлардан бири қаҳрамон портретидир. Дostonларда қаҳрамон портрети бир ерда яхлит берилмайди, балки воқеалар давомида қаҳрамонларнинг турли шарoит ва муҳитдаги хусусиятларини очиш жараёнида кўрсатила боради. Демак, портрет тасвири сочилган бўлиб, бу ҳол эпос учун ниҳоятда характерлидир. Портретларда аёл персонажларнинг ўзига хос аёллик хусусиятлари белгиларининг («...чин барноси...», «... кўзи сузик», «...юзи ёруғ тўлган ойдан...», «...қўша холли...», «...нозик белли...» ва ҳ. к.) тасвирига алоҳида аҳамият берилса, эр қаҳрамонларнинг тасвирида эса, кўпроқ йигитларга хос бўлган («... яғрини ёзиқ...», «... шер ҳайбатли...», «... йўлбарс билакли...», «...қоплон юракли...» ва ҳ. к.) томонларга эътибор қилинади. Шундай бўлиши ҳам табиий, чунки реал ҳаётда ҳам кўпинча аёлларнинг куч-қудратларини камситмаган ҳолда уларнинг ҳусну жамолига ва қадди-қоматига, эр йигитларнинг эса кучу қуввати ва баҳодирона салобатига аҳамият берилади. Истеъдодли бахшилар, жумладан, Эргаш Жуманбулбул ўғли ўз дostonларида бундай ҳолатга зийраклик билан эътибор беришлари қаҳрамонлар тасвирининг ҳаётий чиқишига олиб келган. Халқ ўз баҳодирини ниҳоятда келишган, кучли ва ботир бўлишини, танҳо ўзи даҳшатли махлуқларни даф қилишини, беҳисоб душманларни маҳв этиш хусусиятига эга бўлишини истайди ва ўз тасавурида, фантазиясида шунақа қаҳрамонлар образини гавдалантиради. Ҳасан ҳам бошқа дostonларининг қаҳрамонлари каби халқнинг истак ва хоҳишларини ўзида мужассамлаштирган образдир. Унинг душман билан қилган жангини ўқувчи ҳиссида тўлароқ ойдинлаштириш мақсадида шоир:

Шердай бўлиб иш қилади Ҳасанхон,
Асли шер ганимни тўлғаб отади.
Полвон Ҳасан бўтадай бўп бўзлайди,
Кўп қўшинга лочиндай бўп хезлайди.
Йўлбарсдай чангаллаб Ҳасан отади,
Отгани ўликдай бориб ётади,

жаби ўхшатишларни ўринли қўллайди. Натижада Ҳасаннинг жанг майдонидаги кўриниши, важоҳати, шиддати ўқувчи кўзи олдида мукамал намоён бўлади. Аммо Ҳасан қанчалик жасур, кучли бўлмасин, ғайрат-шижоати билан душманга даҳшат солмасин, у оддий инсон. Шунинг учун Ҳасанда инсонга хос аломатлар — заифлик, баъзан ваҳимага тушишлик, қайғуриш, қийинчиликлар олдида саросимага тушиб эсанкираб қолишлик, ҳаётдан нолишлар ҳам учрайди. Қаҳрамон образини бундай серқирра ва кенг планда кўрсатиш унинг типик ва сервиқор бўлиб чиқишига олиб келади. Бунда тағин ўша Эргаш шоирнинг инсон психологиясини чуқур билувчи санъаткор эканлиги қўл келган. Мана Ҳасанхон душман қуршовида:

Хай аттанг-а, ёмон бўлди аҳволим,
Олд-ортимни олди кўп ғаним, золим.
Илоҳи, пастига кетмагай иқболим.
Элим, халқим, кўз кўрганим бўлмади.

Кўриниб турибдики, у ваҳимага тушаяпти, руҳан афсусланаяпти. Демак, эпос қаҳрамони, жумладан, Ҳасан учун ҳам изтиробга тушиш, оғир руҳий кечинмалар кечириш, афсус-надоматлар қозонида қоврилиш ҳолатлари ёт эмас. Зотан халқ эпик қаҳрамонлари ҳаётий, жонли кишилардир, улар одамлар дили ва қалбидаги етук инсонларнинг умумлашма образидирлар.

Достонда Далли ҳуснда баркамол, чиройда тенгсиз, қалби пок, кенг мулоҳазали, ифбатли ва мард аёлдир. У мустақил фикрга эга бўлган аёлларнинг типик вакилидир. У ўзининг желгуси ҳаёти ва тақдири ҳақида шундай дейди: «Мен ҳар вақт давлатда бўлсам ҳам... шундай бир йигитнинг хотиниман-да. Бу йигит ҳеч кимдан кам эмас... Йигитнинг борми?— деса дегундай... Мени шунча йиғин-тўдадан эрлик-зўрлик билан кўрқмай, биқмай, шошмай, уринмай танҳо бир ўзи олиб келиб ўтирипти, баракалла шунга! Шундай йигитни изласам тополмайман. Шунга хотин бўлмай, кимга хотин бўламан?!» Даллининг ўз-ўзига фикран қилган бу монологининг ўзиёқ уни ўйлаб, ақл-идрок билан иш юритувчи, вафоли, сабр-матонатли, оила қуришга жиддий қаровчи аёл эканлигини кўрсатади. Шоир Даллидаги бу фазилатларни дoston хотимасига қадар у аралашган воқеалар ва кишилар билан бўлган муносабатларда унинг сўзлари орқали оча боради.

Ҳусн, ақл ва идрокда ҳар томонлама етук деб таърифланган ва ҳақиқатда шундай бўлган Далли ота-онаси ва эл-юртини «ташлаб» бирданига Ҳасанни деб кетиши унинг образига соя солмайдими?— деган эътироз туғилиши мумкин. Қизнинг ўз юртини тарк этиб, бошқа юртдан келган ботир, кейинча эса, ўз севгилиси ёки қариндошига айланган кишига қўшилиб бегона юртга кетиб қолиши халқнинг эстетик тушунчаларига асосланган бўлиб, эпоснинг халқчил кўриниш-

ларидан биридир. Буни қиз юртидаги, шунингдек, йигит мамлакатидagi халқ оммаси қонуний ҳисоблайди.

Достонларнинг гўзал ва таъсирли чиқишида бадий-тасвирий воситаларнинг аҳамияти беқиёсдир. Буни яхши тушунган шоир бошқа халқ шоирлари куйлаган достонлар учун ҳам умумий бўлган ва ўзбек эпосида мустақкам ўрин олган бадий-тасвирий воситаларни мумкин қадар тўлароқ қамраб олишга ҳаракат қилади, ўзи ҳам янгидан-янгиларини яратади. Шуниси эътиборлики, шоир фольклорнинг гўзал бадий-тасвирий воситаларини куйлаётган достонининг дуч келган жойида бемақсад ишлата бермайди, аксинча, мазмунни янада очадиган ва сюжет воқеаларини тобора ривожлантирадиган, қаҳрамон образини типиклаштиришга ёрдам берадиган жойлардагина ўринли қўллайди. Масалан, чўлга нисбатан *сувсиз* эпитети шундай ўринли татбиқ қилинадики, худди шу ўринга айна шу эпитет зарур эди, чунки бошқа эпитет Ҳасан босиб ўтаётган чўлнинг эсда қоларли картинасини ярата олмасди. Чўлнинг асосий даҳшатларидан энг муҳими сувсизликдир. Демак, баҳодир чўлу биёбонда ютиниб борар экан, ташналикдан келиб чиқадиган кўп азоб-уқубатларни ҳам бошидан кечиради деган сўздир. Шоир бу ўринда ботир кўрган-кечирган қийинчиликларни бирма-бир баён қилиб ўтирмайди, балки қисқа сатрларда бир-икки характерли эпитетларни қўллаш орқали чўл азобини шундоққина кўз олдингизга келтирадиган қўяди. Бундай чўлдан фақат довьорак баҳодир ўта олади. Ана энди қаҳрамонга нисбатан ишлатиладиган эпитетга эҳтиёт бўлинади. Шундай эпитет қўллаш керакки, у сувсиз чўл қийинчиликларига ботирнинг бардош бера олишини, азоб-уқубатлар олдида чекинмай, ўз мақсадидан қайтмаслигини ифода қилай олсин:

Қиличлар қотилиб, найзалар синиб,
Сувсаган ер шу кун қон минан қониб

мисраларидаги ернинг сувсаган эпитети шоир баёни учун муҳим аҳамиятга эга, чунки сувсаган ерни қондириш учун жуда кўп сув талаб қилинади. Шоир шундай ерга душман қони тўкилганини бир эпитет орқали ифодалар экан, майдонда кўп қурбонлар берилганини кўрсатиш билан бирга, даҳшатли бу манзаранинг аниқ кўринишини бера олади.

Достонда қўшма ёки мураккаб эпитетлар ҳам кўп учрайди. Воқеа-ҳодисаларнинг моҳиятини ёки қаҳрамонлар характерини атрофлича кўрсатиш мақсадида достончи қўшма ёки мураккаб эпитетлардан ҳам ўз ўрнида фойдаланади:

Дутор бўйин араби отлар,
Қутулди майдон ичинда...

Дутор бўйин араби эпитети мураккаб бўлиб, бир йўла отларнинг икки хусусиятини кўрсатиб келмоқда.

Барисининг қўлда олмос қиличи,
Не бир улар ўқдай отидан учди.

Олмос эпитети билан қиличнинг ниҳоятда ўткир, кескирлиги таъкидланади. Баъзан текстда аниқланмиш тушиб қолиб «кескир», «олмос», «шамшир» каби аниқловчиларнинг ўзигина келиши ҳам мумкин, лекин барибир текстдан гап қаҳрамон қиличи ҳақида кетаётгани англашилади:

Хасаннинг қўлида кескир олмоси,
Кимга етса, полвон икки бўлади.

Иккинчи мисрада қаҳрамон қиличининг ўткирлиги, аввалги мисрадагига қараганда янада бўрттирилади. Ботир қиличи шундайки, теккан рақибини қоқ иккига бўла олади.

Эргаш шоир «Далли» достонида бадий-тасвирий воситалардан яна ўхшатишларни ўринли ва кўп қўллайди, чунки ўхшатишлар ёрдамида воқеа ёки кишиларни ёрқин, аниқ ифода-далаб бериш мумкин.

Сони йўқ ўликни кўрсанг сомондай,
Ўлим ёрди кўкламдаги бўрондай,
Бек Гўрўғли қирқ йигитман оралаб,
Бари юра чқадагилар илондай.

Шу парчанинг ўзидаёқ, жанг майдонининг ниҳоятда аниқ, эсда қоларли манзарасининг тасвири кўз ўнгимизда гавдаланади. Ўхшатилиши лозим бўлган нарсалар учун достонда қандай ўхшатишлар танлаб олинганига аҳамият беринг. «Сони йўқ ўликни кўрсанг сомондай» жумласида бир йўла икки нарсанинг тасвири берилган. Биринчидан, майдонда беҳисоб душман қолганлиги ифодаланса, иккинчидан, улар худди сомондай бетартиб, саргайиб, бир-бирига қалашиб, айқаш-уйқаш бўлиб ётибди. Шоир жанг вақтида ўлимнинг ёғишини кўкламдаги бўронга ўхшатиш билан рўй бераётган воқеалар кескинлиги, ҳаракатдаги шиддат ва тезликнинг поэтик ифодасини бера олган. Тўртинчи мисранинг маъзини чақайлик. Гўрўғли ва унинг йигитлари майдон ичида чақадиган илондай ҳаракат қилишмоқда. Чақишга ҳозирланган илонни бир нафас кўз олдингизга келтиринг. Илон рақибини аввал яхшилаб кузатади, сўнгра бор кучини ишга солиб, унга ташланади. Энди ундан қочиш қутилишнинг иложи йўқ.

Эргаш шоир достонда айрим сўзларни маъно жиҳатдан ажратиш кўрсатиш учун поэтик синтаксис элементларидан бири — инверсиядан ҳам фойдаланади:

Отангиз қошида бир йигит тождор,
Ўзи соҳибқирон, турқи аждаҳор.

Аслида «тождор йигит» бўлиши керак эди, лекин шоир икки сўзни ўрнини алмаштириш, яъни инверсия йўли билан ўқувчи эътиборини йигитнинг тожига эмас, унинг ўзига қаратади.

Кейинги қаторлар учун эса ҳамоҳанг товушларни ўрни-ўрнига қўйиш орқали чиройли қофиядошликни вужудга келтиради.

Достон мазмунига мазмун қўшиш, унинг ғоявий мазмуни янада тушунарлироқ бўлиши учун шоир кўплаб мақолларни ишлатади, чунки мақоллар халқнинг ҳаёт тажрибаларининг бадий ифодасидир. Шунинг учун ҳам Эргаш шоир асарни безаш мақсадида мақолларни достоннинг дуч келган жойига тўқна бермайди, балки унинг ғоявий мазмунини очиб бериш, таъсирчанлигини ошириш учун ўз ўрни-ўрнида ишлатади:

Дам-бадам Ҳасанни ўртага олади,
Қўйма, деб бариси шовқин солади,
Кўп бўлган сўнг илож борми, ёронлар,
Эссиз Ҳасан ёлғизликдан толади.

Шу ўринда Эргаш шоир баёни давом эттириб кета бериши мумкин эди, лекин шоир қисқагина лирик чекиниш қилиб, ушбу мақолни қўллайди:

Ёлғиз отнинг чанги чиқмас, ёронлар,
Чанги чиқса, донги чиқмас, ёронлар.

Мазкур достонда маъно кучайтириш ва таъсирни янада орттириш учун такрорларга ҳам кенг ўрин берилади. Кичик бир парчада Ҳасаннинг

Уйнагин, ўзбекнинг оти,
Асли туркман хоназоти,—

деб отга қарата қилган илтижоси ўндан ортиқ мартаба такрорланади. Бундай мақсадли такрорлар достонларда лирик бўёқлар вужудга келтириш ва қаҳрамонларнинг нутқларида оҳанг яратиш учун муҳим аҳамиятга эгадир. Шулардан бири ботирларнинг жангга кириш олдидан ўз душманларига қарата айтган монолоғларидир. Масалан, Ҳасан ўз рақибига қарата айтган: «Ким талабгор бўлса келсин майдона», ёки «Кел-ҳо, кел-ҳо Қубодшоҳнинг лашкари» каби такрорларнинг психологик мазмуни бор. Қаҳрамон рақибларини қўрқитиш, уларга ўзининг ким эканлигини кўрсатиб қўйиш учун юқорида келтирилган мисраларни қайта-қайта такрорлайди.

Булардан ташқари шоир турли ўринларда таъсирчан лирик чекинишлар ҳам қилади:

Ҳасанхон оҳ тортди, бўлди ярадор,
Якка таңҳо кўп душманга бояжбор.
Ҳасан полвон умид узди ўзидан,
Тақдирга, ёронлар, қандай чора бор!

Лирик чекинишлар айрим мисралардан иборат бўлиши мумкин, ammo улар орқали катта ижтимоий мавзулар, фикрлар баён этилади.

«Далли» достони ҳозиргача Эргаш шоир ва Жанубий Тожикистоннинг лақай-ўзбекларидан бўлган Сайид бахшидан ёзиб олинган. Бир қатор етакчи бахшилар уни мароқ билан куйлаганлар, айримлар ҳозир ҳам билади. Унинг вариантларини мумкин қадар тез ёзиб олиш, кенг планда қиёсий-тарихий текширишларни бошлаб юбориш керак бўлади. Бундай тадқиқотлар Эргаш шоир варианты салобатини янада баланд кўтаради.

Юқорида келтирилган мисоллар Эргаш шоирнинг «Далли»си ҳам бошқа дostonлари каби ўзига хос, ранг-баранг бадий-тасвирий воситаларга бой, бадий жиҳатдан пухта эканлигини кўрсатади. «Шоирнинг ҳаёт талабларини чуқур пайқай олиши, инсоннинг маънавий бойлигига хизмат қиладиган фикрларни бадий тафаккур эта билиши, уларни кишига таъсирчан қилиб етказа олиши»⁴ суханварлар учун ибрат мактаби бўлиб қолгусидир.

⁴ Ҳоди Зариф, Эргаш шоирнинг тажнисли тўртликлари, «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1969, 1-сон, 26-бет.

МУАЗЗАМ МИРЗАЕВА

«ДАЛЛИ» ВА «РАВШАН» ДОСТОНЛАРИ НАСЛИЙ ТУРКУМЛИК НАМУНАСИ СИФАТИДА

Илмий адабиётда, жумладан, В. М. Жирмунский ва Ҳ. Т. Зарифовларнинг «Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси» номи капитал асаарида қаҳрамонлик романик мавзунини ўзида муҳасамлаштирган Гўрўғли ҳақидаги ўзбек достонлари катта бир туркумни ташкил этишлиги, Гўрўғлининг асранди фарзандлари Авазхон ва Ҳасанхонларнинг эпик биографияси билан боғлиқ бўлган достонлар ҳам ўз навбатида муайян туркум эканлиги кўрсатилган. Чиндан ҳам ўзбек достончилигида туркумлик, унинг кўринишлари, достонларни туркумга бирлаштириб турувчи омиллар ва бошқа бир қатор муаммолар борки, улар махсус текширишни тақозо қилади. Чунки «достонларда туркумлик масаласи жуда мураккаб, лекин ҳал қилиниши зарур бўлган муҳим масала. Бу бутун тўлалиги билан халқ оғзаки бадий ижодиётининг ўзига хос бўлган томонларидандир»¹. Ҳақиқатан ҳам туркумлаштириш, муайян ғоя ва воқеликка асосланган эпик сюжет негизда ҳар қайсиси ўзича мустақил ва айни вақтда бир-бирига боғлиқ бўлган бир неча асар яратиш умуман халқ оғзаки ижодига, хусусан, достончиликка хос хусусият бўлиб, бундай ҳол деярли барча халқлар фольклорига ҳам мавжуд². Туркумликнинг кўринишларидан бири наслий туркумлик бўлиб «Далли», «Равшан» достонлари бунинг ажойиб намунаси ҳисобланади. Чунки мазкур достонлар наслий туркумлик принципи асосида яратилган бўлиб, Ҳасанхон кичик биографик туркумига киради. Достонларни насл принципи асосида туркумлаштириш натижасида наслий туркумлик вужудга келади.

¹ М. Саидов, Ўзбек достончилигида бадий маҳорат, Тошкент, 1969, 178-бет.

² Қаранг: С. Садырбаев, Вопросы циклизации казахского эпоса, автореф. канд. дисс., Алма-Ата, 1965; Э. Абдилдаев, Об эволюционном развитии эпоса «Манас», автореф. канд. дисс., Фрунзе, 1967; Р. Амонов, Сарсухан, Гўрўғли, Достони баҳодирони Чамбули мастон, чилди I, Душанбе, 1962.

Маълумки, ҳар бири минг сатрдан тортиб, ўн, ўн беш минг сатргача шеърдан ташкил топган қирқдан ортиқ дoston «Гўрўғли» туркуми дostonларини ташкил этади. Бу дostonларнинг кўпчилиги халқ қаҳрамони Гўрўғлининг элик биографиясини тасвирлашга бағишланган бўлиб, уларда қаҳрамоннинг ғайри табиий шароитда туғилиши, болалиги, баҳодирона сафарлари, уйланиши тўғрисида ҳикоя қилинади. Гўрўғли ҳақидаги бу дostonларни эшитган тингловчилар энди унинг бундан кейинги ҳаёти, тақдири, узоқ мамлакатлардан келтирилган асранди фарзандлари — Ҳасанхон билан Авазхоннинг қисмати, отаси Гўрўғлининг шон-шуҳратини улуғлаб, унинг адолатли ишини давом эттириши билан қизиқади. Мана шу ижтимоий аҳтиёж Гўрўғли ҳақидаги дostonларни давом эттириш, яъни иккинчи авлод—насл ҳисобланган Ҳасанхон билан Авазхон тўғрисида ҳам алоҳида-алоҳида дostonлар яратилишини тақозо қилади. Ниҳоят, Ҳасанхон билан Авазхон ҳақида ҳам бир қатор дostonлар ижод этилди. Ўзбек халқ шоирларидан фольклоршунос олимларимиз Авазхон номи билан боғланган бир неча афсонавий-фантастик характердаги, шунингдек, саргузаштли сюжетга эга бўлган дostonлар ёзиб олиб, уларнинг кўпчилигини босмага тайёрлашди. Улар кўп минг нусхада нашр этилди, баъзилари бир неча бор қайта босилди. Авазхон ҳақидаги дostonлар «Гўрўғли» туркумига кирса-да, бироқ ўз навбатида улар ҳам алоҳида кичик туркум ҳисобланади.

Худди шунингдек, Ҳасанхон ҳақида ҳам бир қатор дostonлар яратилди. Болалиги ва дастлабки жасоратларига бағишланган «Ҳасанхон», уйланиши ҳақида ҳикоя қилувчи «Далли» ва ўғли тўғрисидаги «Равшан» дostonлари ана шулар жумласидандир.

Бу дostonлар Гўрўғли ҳақидаги дostonларнинг давоми сифатида иккинчи авлод—Ҳасанхон номи билан боғланган мустақил асарлардир. «Ҳасанхон» кичик биографик туркуми мана шу дostonлардан таркиб топган. Ҳасанхон тўғрисидаги бу дostonлар ўз ғоявий мазмуни, мундарижаси билан Гўрўғли ҳақидаги дostonларга боғланиб, ўзбек халқ дostonчилигидаги муайян катта туркумга қўшилиб кетади.

«Ҳасанхон» кичик биографик туркумига кирувчи дostonларда меҳнаткаш омма манфаатларини ифода этувчи социал мотивлар кучли пафос билан куйланади. Шунинг учун ҳам улар узоқ вақтлар давомида авлоддан-авлодга, оғиздан-оғизга ўтиб, севилиб куйланиб ва тингланиб келмоқда. Хусусан, Эргаш шоир зўр маҳорат билан ижро этган «Далли», «Равшан» дostonларида халқ ҳаёти, ирф-одати, орзу-умиди, севгимухаббати, осойишта турмуш кечирishi йўлидаги ички ва ташқи душманларга қарши қаҳрамонона кураши каби муҳим масалалар бадий ифодаланган.

Ўзбек халқининг қаҳрамонлик, эл-юрт, ватанга хизмат қилиш, уни душмандан асрашдек олижаноб хислатлари мазкур кичик туркумнинг романик-қаҳрамонлик дostonлари турига мансуб бўлган биринчи дoston «Ҳасанхон»даёқ акс эттирилиб, Ҳасанхон образида мужассамлаштирилади.

Кичик туркумнинг иккинчи дostonи «Далли»да, шунингдек, насл принципи асосида яратилган «Равшан» дostonида Ҳасанхон образи том маънодаги тўлақонли халқ қаҳрамони даражасига кўтарилади. Гўрўғли Ҳасанхонни Чамбилга олиб келгач, у шу ерда ўсиб вояга етади, унинг бундан кейинги ҳаёти — «Ҳасанхон» дostonининг тадрижий давоми ҳисобланган «Далли» дostonида куйланади.

«Далли» дostonи ўзбек халқи орасида анча кенг тарқалган бўлиб, Эргаш Жуманбулбул, Фозил шоир, Пўлкан ва бошқалар репертуарида қайд этилган. Эргаш Жуманбулбул ўғли ва Саид бахшилардан ёзиб олинган вариантлари мавжуд.

Узоқ мамлакатдаги гўзал қизни Гўрўғлининг Фироти ёрдамида олиб келиш, бу йўлда учраган қийинчиликларни енгиб, қиз отасининг қўшинига қарши тоғда якка-ёлғиз жанг қилиб, оқибатда Гўрўғли ва қирқ йигит ёрдамида душман қуршовидан чиқиб, ўз мамлакатига қайтиш мотивлари умуман наслий туркум дostonларининг кўпчилигида бўлгани каби «Далли» дostonида ҳам у ёки бу тарзда такрорланади. Бундан қатъи назар «Далли» мустақил асар бўлиб, ўзига хос жиҳатлари билан шу мавзудаги бошқа дostonлардан тубдан ажралиб туради.

Иккинчи дoston — «Далли» Ҳасанхоннинг эпик биографиясини тўлдиради, унинг йигитлик даври, хусусан, ўзга мамлакат подшосининг қизини олиб келиши ва унга уйланиши, бу йўлдаги ҳар қандай тўсиқларни мардонавор енгиб, ўз мақсадига эришувини тасвирлайди. Ҳасанхон билан Далли фарзанд кўради. Гўрўғли отамнинг номи йўқолмасин, деб неварасининг номини Равшан қўяди.

Ҳасанхон кичик биографик туркумига кирган учинчи дoston Равшанга бағишланган бўлиб, шу ном билан юритилади. Бу дoston насл принципи асосида яратилиб, Ҳасанхон наслий туркумлигидагина эмас, умуман «Гўрўғли» катта туркуми дostonлари ичида бадий жиҳатдан юксак ажойиб дostonлардан биридир.

«Ҳасанхон», «Далли», «Равшан» дostonларини асосан Ҳасанхон образи муайян кичик туркумга бирлаштириб туради, бошқача қилиб айтганда, бу кичик наслий туркумликнинг бош қаҳрамони Ҳасандир. Бу дostonларда Ҳасанхон образи том маънодаги тўлақонли халқ қаҳрамони даражасига кўтарилади. Ҳасанхоннинг бир қатор хусусиятлари, чунончи, ботирлиги, мардлиги, соф муҳаббати, одамийлиги ва бошқа фа-

зилатлари Арзрум подшосининг қизи Даллихонни қидириб бориб, уни Чамбилга олиб келишда яққол намоён бўлади.

Достонда Далли кичик туркумнинг бош қаҳрамони Ҳасанхон образини маълум маънода тўлдиради. Даллихон вафодор, севимли ёр бўлиш билан бирга меҳрибон, жанговар дўст, ҳамкор, Ҳасанхон бошига оғир кулфат тушганда оғирини енгил қиладиган, лозим бўлганда ўрнини босадиган тadbиркор аёл образидир. Бу ҳол Ҳасанхон урушда ярадор бўлиб қолганда очиқ намоён бўлади. Далли «Ҳасанхонни бу аҳволда кўриб, дод деб йиғлаб, Фиркўкдан суяб ерга туширади, белбоғларини ечиб, яраларини боғлаб бир сояга ётқизиб қўяди» ва «Тўрам учун мен белимни боғларман», — деб ўрнидан даст туриб, Ҳасанхоннинг беҳоллигини душманга билдирмаслик учун унинг ёв-яроғини олиб, Фиркўк отини миниб, жангга юзланади. Душман Даллининг мард, ботир ҳамда қаҳрамонлигига қойил қолади.

Мазкур уч достонни кичик наслий туркумга бирлаштириб турувчи Ҳасанхон образи «Далли» достонида Гўрўғли сифат, тўлақонли халқ қаҳрамони тарзида намоён бўлади. Чунки «Ҳасанхон» кичик наслий туркуми достонларини яратган ўзбек халқининг энг ажайиб фазилатлари Ҳасанхон образида ўз ифодасини топгандир. Учинчи достон — «Равшан»да ҳам Ҳасанхон характерини очадиган, унинг янги-янги хислатлари, фазилатларини кўрсатадиган эпизодлар анча-мунча бор. «Далли» достонида Ҳасанхон Гўрўғлига содиқ фарзанд, соф муҳаббат эгаси, тоғ тепасида макон қуриб, сон-саноқсиз душманга қарши урушган, ҳарбий таълимни яхши эгаллаган ботир, қаҳрамон сифатида тасвирланса, «Равшан» достонида эса, у биринчи галда ғамхўр ва меҳрибон падар тарзида кўзга ташланади. Бу ўғли Равшан ёр излаб, сафарга кетаётган вақтида қилган насиҳатида ёрқин ифодаланади:

Болам, айтган насиҳатим унутма,
Бир ғарибни кўрсанг, зинҳор оғритма,
Қулоқ солгин бир-бир айтай, Равшанжон,
Зинҳор манманликнинг йўлини тутма!

«Равшанхон» достонида Ҳасанхоннинг ўз фарзандига бўлган самимий муҳаббати, меҳрибонлиги жуда усталик билан куйланган.

«Гўрўғли» туркуми достонларидаги аъъанага кўра, ёш қаҳрамонлар оғир аҳволда қолганда, ота ўз фарзандига ёрдамга бориб, душман қаршилигини енгиб, ўғлини қутқаради. Масалан, «Далли»да Ҳасанхон кўп сонли душман лашкарига қарши жанг қилиб, ярадор бўлиб, оқибатда мушкул аҳволга тушиб қолганда, уни отаси Гўрўғли қирқ йигити билан келиб қутқаради. Бундай эпизодларни Аваз кичик туркуми достонларида Гўрўғлининг Авазни, Авазнинг эса Нуралини қутқарганида ҳам кўрамыз. Худди шунингдек, «Равшан»да ҳам бу

ҳол мавжуд. Равшаннинг Ширвон элида банди бўлиб қолганлигидан хабар топган Ҳасанхон ташвишга тушади. Муддат жуда қисқа қолган. Бу муддатда бориб улгуриш учун Ғиротдек от бўлиши лозим эди. Ғирот эса Гўрўғлининг ихтиёрида. Уни сўраб борганда воқеадан хабар топган Гўрўғли невараси Равшанни ўзи бориб қутқариш учун шайланади. Шунда Мисқол пари Гўрўғлини шаштидан қайтаради, яхши-си, Ғиркўкни беринг, Ҳасанхоннинг ўзи боргани маъқул, дейди. Шунда «Бормоқ Ҳасанхоннинг ўз иши экан, мен билмаман», — деган Гўрўғли Ҳасанхон ўғлига Ғиркўк отини беради. Шу тариқа, Эргаш шоир анъанага кўра, Равшанни қутқариб олиб келиш учун отаси Ҳасанхоннинг ўзини жўнатади. Кези келганда шуни қайд қилиш керакки, «Гўрўғли» дostonларини бир бутун яхлит туркумга бирлаштириб турувчи омиллар қаторида Ғирот ҳам туради. Сабаби у ёки бу дostonда куйланган воқеанинг қай тарзда кетишига қараб халқ шоирлари Гўрўғли қатнашганда Ғиротни, Ғирот иштирок этганда Гўрўғлини қатнаштирмайди. Равшанни қутқариб олиб келиш учун Ҳасанхонга Ғиротнинг берилиши воқеаларга Гўрўғлининг иштирок этишига эҳтиёж қолдирмайди. Чунки узоқ йўлни яқин қилиб, Равшаннинг дор остидан қутқарилиб, Зулхумор билан бирга Чамбилга олиб келинишида Ғирот муҳим роль ўйнайди.

Эргаш Жуманбулбул ўғли дostonнинг мана шу ўринларида Ҳасанхоннинг ўғли Равшан учун ҳар қандай машаққат, қийинчиликларни мардонавор енгувчи отаси Гўрўғли сингари меҳрибон падар эканлигини ниҳоятда моҳирлик билан куйлаб, унинг ботирлар ботири эканлигини ишонарли мисраларда кўрсатади. Бинобарин, Ҳасанхон кичик наслий туркуми дostonларининг сўнгги асари «Равшан»да Ҳасанхон тўлақонли ижобий қаҳрамон даражасига кўтарилган.

Мазкур туркум дostonлари наслий туркумлик принципи асосида яратилган бўлиб, Эргаш Жуманбулбулнинг «Далли» ва «Равшан» дostonлари бу туркумликнинг ажойиб намунаси ҳисобланади. Бу дostonлар Ҳасанхон образи орқали муайян туркумга бирлашгани ҳолда Гўрўғли, Аваз, Ғиркўк, қирқ йигит, Чамбил орқали «Гўрўғли» ва «Авазхон» кичик биографик туркумларига боғланади.

ТИЛОВҚУЛ АШУРОВ

ЮМОР ЯРАТИШ ВОСИТАЛАРИГА ДОИР

Атоқли халқ шоирларидан бири Эргаш Жуманбулбул ўғлидан ёзиб олинган дostonлар ўзининг мазмуни ва ғоявий йўналиши, бадиияти билан кишини ўзига беихтиёр мафтун этади. Эргаш ота ўз дostonларини халққа тез етиб борадиган қилишда барча имкониятлардан, жумладан, юмордан ҳам усталик билан фойдаланган.

Юмор кишиларда энгил-елпи кулги туғдиради. Бу кулги эса рўй бераётган камчиликларни бартараф этишга қаратилган бўлади. Бундай кулги бирор фойдали нарсага қаратилган тақдирдагина аҳамиятлидир. Шунинг учун ҳам Эргаш Жуманбулбул ўғли дostonларидаги ҳар бир юмористик эпизод, ҳар бир юмористик образ маълум вазифани бажаради, халқ шоири илгари сурмоқчи бўлган фикр, ғоя, мазмунни тўлдиради. Шу билан бирга тингловчини ўша воқеа ичига бевосита етаклаб киради ва ҳаётдаги маълум бир камчиликни кўрсатиб, уни йўқотишга ундайди.

Эргаш шоирнинг дostonларда юмористик лавҳа, юмористик эпизод ё образ яратиш учун бадиий тасвир воситаларидан усталик билан фойдаланганлигини кўрамиз. Шулардан бири муболағали портрет чизишдир. Муболаға дostonларда у ёки бу персонаж характерини, портретини яратишда маълум роль ўйнайди. Баъзан бундай қаҳрамон портрети, тасвири юмористик тус олиб ё ғазаб-нафрат уйғотади, ё беғараз, соғлом кулишга мажбур қилади. Бу ҳол ўша тасвир объектининг ижобий ё салбий хусусиятларига қараб ижрочи томонидан белгиланади. Масалан, «Хушкелди» дostonидан қуйидаги парчага эътибор берайлик: «Қалдирғоч мастон юз ўн еттига кириб эди, алпинчоқ, салпинчоқ, таққани эшак мунчоқ, ўйнагани кўғирчоқ, учгани ҳалпинчоқ. Манглайдан тарлон очган, икки чаккасининг гўшти қочган, оғзи буришган, эгни-боши қуришган, ким дуч келса уришган, ҳамсоёлари билан кунда юлишган, чочи кўқиган; калласи савзи ювадиган гав саватдай кам-

пир эди»¹. Бунда тасвирланаётган мастон портрети ўзининг кўриниши билан тингловчида салбий руҳ уйғотади. Бу ҳол эса муболаға ёрдами билан яна кучайтирилган ва халқ шоирининг айтмоқчи бўлган фикрини мустаҳкамлайди. Бу муболағали образ шундай нозик ўринда ишлатилганки, унда Гўрўғлининг, айтиш мумкин, тақдири ҳал қилинаётган пайт эди. Чунки Гўрўғлининг кимлигини билиш, унинг ҳийлаларини тушуниш учун мастон ҳам камида унинг даражасида бўлиши керак, шундагина у аниқ бир фикр айтиши мумкин. Достон композициясининг ечими ҳал бўлаётган айни бир пайтда мастон образининг бундай кулгили, лекин айёрлиги кўриниб турган тасвири Гўрўғлининг кейинги муваффақиятлари билан узвий боғлиқ ҳолда берилади. Мастонлар қанчалик ҳаракат қилишмасин, барибир ҳақиқат Гўрўғли томонида эди. Эргаш Жуманбулбул халқнинг ғалабага бўлган оптимистик руҳини ифодалашда баъзи эпизодларни юмористик талқин этиб, унинг таъсирчанлигини оширади, халққа тез етказишга ҳаракат қилади.

Эргаш ота достонларида муболағали образ тасвири салбий тусда берилса, албатта, асосий қаҳрамоннинг душман устидан ғалаба қозониши яқинлашган бўлади ёки салбий қаҳрамоннинг ўз рақибидан қолишмаслигини кўрсатиш учун ишлатилади. Баъзан ижобий қаҳрамон образи ҳам кулгили тарзда муболағали берилади. «Равшан» достонидаги Оққиз портретини кўрайлик: «Оққиз... ўзи тўлган соғ қиз, ўрта бўйли чоғ қиз, ўйнагани боғ қиз, уйқучи эмас соғ қиз, эри йўқ тоқ қиз, кўп калондимоқ қиз, ўйинга қулайроқ қиз, тўғри ишга булайроқ қиз, қора кўз, бодом қовоқ қиз, синли-сиёқ қиз, танаси гўшт қўйган кенг қиз, уришқоқ эмас жўн қиз, эт кўтарган гўштдор қиз, биқини тор тўшдор қиз, качкил бет, паст бурун, ўрта бўйли, қизил чиройли, кенг манглайли, қулоғи юқа, ияги сергўшт, қоши кўпроқ, бир-бирига туташ, кўзи қисқанамо қиз, бойбичча монанд, оғир кўчган қиз...»².

Бу тасвир тингловчида соғлом, беғараз кулги уйғотади, бунда ижрочининг ҳазил-мутойибаси ҳам қўшилиб кетган. Натижада яхлит юмористик ҳолат вужудга келган. Эргаш шоирнинг усталиги ҳам шундаки, тасвирлаётган объектининг характериға қараб сўз танлайди. Бу сўзлар баъзан салбий маънони кучайтирса, баъзан шўх, ўйноқи ва ҳазиломуз бўлади. Бунини мастон кампир билан Оққиз портретининг тасвирида кўрдик. Бу ҳол халқ шоирининг импровизаторлигига ҳам боғлиқ. Чунки баъзан тингловчиларнинг талаби билан, баъзан уларнинг диққат-эътиборини жалб этиш мақсадида ижрочи

¹ Хушқелди, нашрга тайёрловчи М. А ф з а л о в, 1962, 124-бет.

² Равшан, нашрга тайёрловчи Ҳ о д и З а р и ф, Тошкент, 1963, 46-бет.

юмористик ҳолатлар вужудга келтириб, уни дoston композицияси билан узвий боғлаб юборади.

Эргаш Жуманбулбул ўғлининг худди шу йўл билан ҳажвий эпизодлар яратганлигини «Қундуз билан Юлдуз» достонида кўрамиз. Бу ҳол Хисрав шоҳнинг қизи Қундузнинг ўз канизлари билан пойгада ғолиб чиққан Авазхоннинг ёнига шошилиб боришларини тасвирловчи эпизодда яққол кўринади. Айниқса, иссиқ ҳавода қизларнинг югуриши, уларнинг чарчаб ҳориши, терлаб-пишиши, бунинг устига бўйнига осган турли зебу зийнат буюмларининг шалдираши каби моментларни янада бўрттириб кўрсатишда, қизларнинг ўзига хос ноз билан юришини тасвирлашда халқ юмори қўл келади: қизларнинг айни шу фурсатдаги аҳволи тингловчи кўз олдида гавдаланади ва шўх кулги ҳосил қилади. Қундузой тез юриб чарчаганлигидан шикоят қилиб дейди:

Ҳаво қампас, иссиқ экан,
Астароқ юринг ўлгурлар,
Бошим айланиб кетади.
Ечиб олинг мунчоғимни,
Боғи бўйнима ботади.
Мунча қичаб юрмангизлар,
Мойларим эриб кетади³.

Худди шу эпизод катта бир монолог шаклида берилади. Халқ шоири бу монологни зўр кўтаринки руҳ билан, завқ-шавқ билан, қизларнинг табиатига мос ҳазил-мутойиба билан яратган. Натижада бу эпизод бошдан-охиригача юмористик тус олади ва дostonнинг бадий кучини оширади. Монологнинг давомида Эргаш ота Қундузойни роса таърифлаб:

Ярашганда қоши, кўзи,
Топилмайди босган изи,
Ўликни тиргизар нози,
Дим ками йўқ, бутун ўзи,
Шуйтиб куйдирган-да бизи⁴,—

деб яна беихтиёр кулги ҳосил қилади ва ўша тасвир вазиятига тамомила мосдир.

Эргаш Жуманбулбул ўғли ижро этган дostonларда персонажлар тилида ишлатиладиган киноя, пичинг ва шунга ўхшаш акс маъно берувчи сўз, ибора ва жумлалар ҳам юмористик ҳолат яратишда муҳим роль ўйнайди. Бунда қаҳрамон теваарак-атрофдаги воқеа-ҳодисаларга, кишиларга нисбатан ўз муносабатининг ё ижобий, ё салбий эканлигини билдиради. Бундай ҳолатни «Равшан» дostonида ҳам учратамиз. Душман қўлига тушиб қолган Равшанни ўлдириш учун хало-

³ Қундуз билан Юлдуз, нашрга тайёрловчи Ҳоди Зариф, Тошкент, 1963, 102-бет.

⁴ Ўша асар, 104-бет.

йиқ тўпланган майдонга — дор остига олиб келишади. Шунда Равшан атрофидаги душманни писанд қилмай, ўзининг кучига ишонган ҳолда уларни масхара қилиб қуйидаги сўзларни айтади:

Банди бўлдим бебошларга,
Меҳри йўқ, кўнгли тошларга,
Бойланиб қизилбошларга,
Қўлда ханжар, отим бўлса,
Бир тушмадим савашларга.
Мингига бас бўлар эдим
«Ботир» бўлган бебошларга...
Мени уйқуда банди қилдинг,
Сен ҳам энди «ботир» санда?!⁵

Бундаги мардлик, қаҳрамонлик ва зўр шижоаткорлик маъноларини ифодаловчи «ботир» сўзи тескари маънони — душманнинг ҳийла-найранг билан Равшанни қўлга тушириб, энг тубан йўлга кирганлигини акс эттирмоқда. Равшан кўрқмай буни душман юзига солади ва уни изза қилади. Лекин яккама-якка олишувда кучи етмаслигини билган душманнинг бундан бошқа иложи йўқ эди. Натижада Қорахон подшо бошлиқ барча душманлар устидан Равшанхон бемалол масхараомуз кулади ва уларни ҳажв остига олади. Биргина сўзга акс маъно юклатиш билан душманнинг салбий хусусиятларини бўрттириб кўрсатишга эришилган.

Киноя йўли билан юмористик ҳолат яратиш эпизоди «Хушкелди» дostonида Гўрўглининг сўзида учрайди. Бунда Хушкелди — Гўрўгли Фироти билан Авазни қўлга туширгач, Хунхоршоҳга қарата:

Хунхоршоҳ қолма армонда,
Шоҳ бўп мардлик борми сенда?!—

деб уни масхара қилади. Чунки Аҳмад Сардорнинг хоинлиги натижасида душман Фирот билан Авазни асир қилиб олади. Худди шу вазиятдан фойдаланиб Гўрўгли Хунхоршоҳни бутун лашкари билан қўрқоқликда айблади ва уларни киноя йўли билан кулги остига олади.

Шуни таъкидлаш лозимки, Эргаш ота ижобий қаҳрамонларнинг душман устидан ғолиблигини ифодалашда ва душманнинг салбий хусусиятларини кўрсатиш вазиятидагина юмористик ҳолат яратмай, балки тасвирлаётган воқеага қараб йўл-йўлакай ҳам кулгили ситуациялар яратади. Лекин бу дostonдаги воқеалар билан узвий боғланиб кетади ва дostonчининг айтмоқчи бўлган фикрини тасдиқлаш учун хизмат қилади. Гўрўгли ўзини Хушкелди эшон деб танитгач, одамлар унга назр-ниёз бериб дуо қилишни сўрайдилар. Шунда у: «Омин, омин, шанба куни шартоқ бўл, якшанба куни партоқ

⁵ Равшан, 58-бет.

бўл... Омин»⁶,— деб чиқиб кетади. Бу эпизодда халқ шоири кўр-кўрона дин пешволарининг ақидаларига эргашган, уларга ишониб тоат-ибодат қилган содда кишилар устидан кулади. Гўрўғлининг кейинги муваффақиятлари учун шундай эпизод яратиш зарур эди. Чунки унинг кимлигини билишса, ҳаёти хавф остида қолган бўларди. Шунинг назарда тутилган дostonчилар Гўрўғлини эшон қиёфасига киритиб юмористик лавҳа яратади.

«Қундуз билан Юлдуз» дostonида эса бошқача ҳолатни кўрамиз. Унда тасвирланишича, Қундузни олгач, Авазхон Юлдузни ҳам олиши керак эди. Аммо бу жуда машаққатли иш. Шунинг учун Қундуз пайт пойлаб Авазга Юлдузни ўптиради. Юлдузнинг эса «Мени ўпган одамодга тегаман» деган шarti бор. Юлдуз Қундуз ўртоғига «Аваз олти йилда ўлади, унга тегмагин»,— деб кетган эди. Фурсат етиб Аваз ўлгандир, деб Юлдуз қирқ пари канизлари билан Қундузни излаб келади. Аваз эса қалмоқлар билан бўлган жангда ярадор бўлган, лекин ўлмади, чунки пари ўпган ўлмас экан. Бу ҳолни кўрган Юлдуз ҳайрон бўлади. Қундуз эса энди вақти келди, деб вазиятдан фойдаланиб, Юлдузни юмор қамчиси остига олади ва унинг ҳолидан кулади:

Париман деб тоза гулни терасан,
Ўптирасан энди бундан кўрасан,
Қундузнинг олдида кунлаб тўрамни,
Овлоққа обориб муччи берасан!

Сулув бўлсанг қош-қовоғинг уй энди,
Қора зулфинг тоблаб-тоблаб туй энди,
Мард тўрамнинг сен қарамас хотини,
Ўлгин Юлдуз, сен ҳам келиб тий энди!⁷

Қундузнинг бу сўзлари Юлдуз учун аччиқ таъна бўлиб, уни изза қилади ва кулгили ҳолга тушириб қўяди. Қундуз эса ўз дўсти устидан беғараз, соғлом кулади, уни ўйламай катта гапиргани учун, ҳатто масхара қилади. Бу ерда ҳам халқ шоири воқеаларнинг кейинги ривожига замин ҳозирлаш мақсадида шундай вазият вужудга келтиради. Чунки Юлдуз ўз ўзидан келиб Авазга тегиши мумкин эмас эди. У Авазни бошда ҳам алдаган, ҳам ёмон кўради. Шунинг учун шундай бир вoсита керак эдики, у табиий келиб Авазга боғлансин. Бунинг Қундуз бажаради ва ўз ўртоғини бевосита келишга мажбур қилади. Натижада Юлдуз қилган ишига пушаймон бўлиб кулгили ҳолга тушиб қолади.

Эргаш Жуманбулбул ўғли юмористик вазият яратиш учун ҳар бир имкониятдан ўринли фойдаланади. «Равшан» дostonидаги тили дудуқ момонинг сўзлари беихтиёр тингловчини

⁶ Уша асар, 124-бет.

⁷ Қундуз билан Юлдуз, 227-бет.

кулишга мажбур қилади. Равшан қалпоқ бозорини қидириб кетаётиб бозордан келаётган момога учраб қолади ва ундан йўлни сўрайди. Момонинг дудуқланиб гапириши тингловчини кулдиради ва юмор вужудга келади. Бундай юмористик эпизодлар, ҳолатлар фақат ўқувчи ё тингловчини қуруқ кулдириш учунгина эмас, балки халқ шоирининг кузатган мақсадини аниқ ва таъсирлироқ ифодалашда маълум бир восита бўлиб хизмат қилади. Бундай эпизодлар, гарчанд дostonчиларнинг фантазияси натижаси ўлароқ вужудга келса-да, ҳаёт ҳақиқатига асосланган, реал воқелик билан узвий боғлиқ ҳолда берилади. Шунинг учун ҳам Н. Г. Чернишевский: «Шоирлар одамларни ҳаёт ҳақидаги олижаноб тушунча ва ҳисларга бошловчи кишилардир. Уларнинг асарларини ўқир эканмиз, биз ҳар қандай қабиҳ ва разил нарсадан нафратланишни, бутун эзгу ва гўзал нарсаларнинг мафтун этувчи кучини тушунишни, барча олижаноб нарсаларни севишни ўрганамиз, уларнинг асарларини ўқир эканмиз, ўзимиз яхшироқ, эзгуроқ, олижаноброқ бўлиб борамиз»⁸,— деб ёзганида ҳақли эди. Чунки дostonлардаги юмористик ҳолатлар баъзан ўша воқеа, ҳодиса ё шахсга нисбатан ғазаб-нафрат уйғотса, баъзан шўх ва майин кулдиради.

Эргаш Жуманбулбул ўғлидан ёзиб олинган дostonларда комик қаҳрамонлар ҳар томонлама, атрофлича тасвирланиб, тип даражасига кўтарилгандир. Бунга Тўлак ботир образи мисол бўла олади. «Далли» дostonида Тўлак ботирнинг иши билан сўзи ўртасидаги номувофиқликни кўрсатиш орқали унинг кўрқоқлиги фош этилган. Гўрўғли ва унинг қирқ йигити жанговар ҳолатига доим комик тус бериб турувчи бу образ Эргаш шоирда анча мукамал ишланган. Дostonларда юмор яратиш воситалари, уларда комизмнинг ўрни ва аҳамияти масалалари махсус текширишларни талаб қилади, албатта.

⁸ Н. Г. Чернишевский, Танланган асарлар, Тошкент, 1955, 217-бет.

КОМИЛ ИМОМОВ

КОМИК ҚАҲРАМОН

Талантли шоир Эргаш Жуманбулбул ўғлидан ёзиб олинган «Қундуз билан Юлдуз», «Равшан» дostonларида эртақ қаҳрамонлари, жодугар, дев, аждар, пари каби мифологик, шоҳ, вазир, «кўса», «кал» сингари ҳаётий-традицион образлар мавжудки, уларнинг жанрлараро муносабати, ҳолатини ўрганиш алоҳида аҳамият касб этади. Мазкур персонажлар у ёки бу асарда унинг жанрий хусусияти, яратувчилар ва айтувчилар ниятига кўра турлича талқин этилган. Биргина Алдаркўса номи билан боғланган сатирик эртақларда ақлли, тадбиркор, чаққон, бойларга нисбатан ғазаб-нафрат ҳисси билан тўлган, бироқ ўрни келганда барча синф вакилларини бараварига алдаш, доғда қолдириш, ўз манфаатини кўзлаб иш тутиш каби хусусиятлари билан комик қаҳрамон сифатида гавдаланган Алдаркўса дostonларда умумий салбий образ — сатирик қаҳрамон сифатида талқин этилган. Ана шу традицион персонаж «Қундуз билан Юлдуз» дostonида оддий халқ вакили сифатида эмас, балки сарой кишиси сифатида ифодаланган. Кўришиб турибдики, эртақ қаҳрамони дoston талаби, воқеалар муҳитига мос ҳолда куйланган.

Ўзбек халқ ижоди асарлари фақат ҳаёт камчиликларини фош этибгина қолмай, яхшилик, адолатни ҳам тасдиқлайди. Маъқулланган яхшилик, одамийлик, донишмандлик каби ижобий хислатлар эса, «кал», Насриддин афанди, Кенжа ўғил, богир, паҳлавонлар образига сингдирилган бўлиб, у ёки бу асарнинг ғоявий режалари асосида маълум бўла боради. «Қал» узоқ даврлар давомида меҳнаткаш халқнинг сеvimли комик қаҳрамони бўлиб келган, чунки оддий халқ жамият ҳодисалари, турмуш, ҳаётий муносабатлари, ҳис-туйғуларини ана шу «кал» образи орқали талқин этган. Бу персонаж халқ ижоди асарларида эл назари тушган, меҳнат аҳли томонидан юқори баҳоланган идеал, социал сифатларни ташувчи. Шунинг учун ҳам «кал» Эргаш Жуманбулбул ўғлининг ҳурмат,

эътиборини қозонган персонажлардан бири бўлган. Мазкур ишимизда ана шу комик қаҳрамон образи, унинг жанрлараро талқини, муштарак томонлари ва сабаб-мақсадлари устида тўхтаб ўтамиз.

Маълумки, «кал» лақаби билан машҳур бўлган комик қаҳрамон Ўрта Осиё халқлари оғзаки адабиётида кенг тарқалган. Унинг бадиий образ сифатида юзага келган вақти ёки тарихий шахс эканлиги номаълум бўлса-да, бироқ тарихий тараққиёт, мураккаб ижтимоий муносабатда етишган халқ қаҳрамонлари образнинг илк манбаини ташкил этади. Шунга айтиш керакки, фольклор асарларида у ёки бу даврга хос ҳажвий материаллар мавжуд бўлган. Ана шу ҳажвий материалларга нисбатан талабнинг кучайиш ҳодисаси маълум даражада социал мазмун тўла ғояларни ўзида жам этган комик қаҳрамоннинг шаклланишига имкон туғдирган. Тараққиёт босқичларини социал ғоялар тўла афсона, эртақларда бошлаган ана шу образ йирик эпик турда, дoston жанри талабига кўра, зўр куч-қудратга эга бўлган лиро-эпик персонаж сифатида талқин этилган. Мазкур комик қаҳрамон фантастик эртақларда ғайри табиий куч, сеҳр-жоду ёрдамида, ҳаётий-сатирик эртақларда ақл ва идрок билан ҳаракат қилувчи марказий образ. У шунчалик доноки, кишилар юзига қараб қалб кечинмаларини билиб олиш қобилиятига эга. Дostonларда эса у оддий паҳлавон, қаҳрамонларга хос ҳаракат қилади. «Нимагаки, бу кал жуда катта зўр кал»¹. У дostonларда асосий қаҳрамоннинг жанговар дўсти—иккинчи даражали персонаж сифатида намоён бўлиб, тўқнашувларда нисбатан темпераментли, тез ва кескин ҳаракат, куч, ғайрат, қаҳрамонлик намуналарини кўрсатиб ғалабага эришади.

У ёки бу жанр талқин этган «кал» мазмунида ғоявий бирлик мавжуд. Дostonларда Айноқ, Жайноқ, Эрсак, Терсак, Жанжалкаллар уй-жойларидан ажралиб халқ қасоскорларига айланган. Улар адолат истаб, замонасининг зулм ва босқинчилик сиёсатига қарши кураш очадилар. Бу жанговарлик дoston қаҳрамонини эртақ «кали»дан ажратиб турса-да, аслида социал аҳволи бир хил—подачи, камбағал қосиб ёки деҳқон, ҳаракатда якка шахс манфаати умумманфаатига уйғунлашиб кетган, она тупроқни ҳимоя қилиш, озодлик, бахт ҳақидаги орзу-умидлар ўз ифодасини топган қаҳрамондир. Бу хусусият асарда уларни камбағал, доно, мард, инсонпарвар, ватанпарвар каби ажойиб белгиларга ўраб куйланишида кўринади.

Эпос «кал»ларининг туғилган ва яшаб турган жойи аниқ, бироқ «кал» иштирок этган эртақларда эса жанр принципига

¹ Қундуз билан Юлдуз, нашрга тайёрловчи Ҳоди Зариф, Тошкент, 1963, 57-бет.

хос ноаниқ: «Бир бор экан, бир йўқ экан, бир кал бўлган экан». Айноқ, Жайноқ, Эрсак, Терсаклар эса Ширвон элидан-дир. Жанжалкал ўз мамлакатининг номини аниқ айтмаса ҳам, унинг луқмасидан туғилиб ўсган шаҳри борлиги маълум бўлади: «Бизга жавоб бер. Бизнинг элимиз бошқа, биз элга борайлик»².

Демак, комик қаҳрамон эртақларда доно, тадбиркор, демократик ғояларни ўзида мужассамлаштирган, ҳақиқат учун курашчи сифатида тасвирланса, Эргаш Жуманбулбул айтган дostonларда эса феодал тузумининг қонун-қоидаларига эътироз билдирувчи заҳматкаш халқ оммасининг исёнкорлик руҳини ўзида акс эттирган идеал халқ қаҳрамони сифатида ифодаланган³.

Образлар тасвирида бахшининг маҳорати унинг халқ оғзаки ижодига хос ранг-баранг бадий воситаларни танлай билишида кўзга ташланади. Бундай воситалар тингловчида эстетик завқ, қаҳрамонга нисбатан меҳр-муҳаббат уйғотади. У ёмонлик, ёвузлик, зулми атайлаб бўрттириб, баъзан комик ҳаракат-ҳолатда, баъзан эса кулгисиз ҳажв мазмунида кўрсатади. «Мен бир жанжалли кун бўлган эканман. Эрта билан тураман, одам кўп ўтадиган катта кўчани оламан, кўзимга ким кўринса, жимийиб бориб, ошириб бошига соламан; хурушим ҳам шу, юришим ҳам шу, туришим ҳам шу. Атанг бир ортиқ отинг бор экан-да, бўлмаса шу вақтга довур сени ҳам дабдала қилиб ташлардим,— деб жўрасига қараб ўқталиб-ўқталиб, чакчирайиб қўяётир»⁴. Икки шахс муносабатида қўлланган гипербола комик қаҳрамоннинг ижтимоий тўқнашувларда чиниққан, ҳаёт тажрибалари тўлиқ, исёнкор киши эканлигини ифодалайди. Шунинг учун ҳам у зулм, ёвузликка қарши кураш очишга, душмандан ўч олишга доим тайёр.

Характер ва хусусиятларни белгилашда образларни контраст қўйиш адабий жанрлараро муштарак ҳодиса. Комик қаҳрамон — кал образи золим ва босқинчи шоҳ, айёр, муғамбир, икки юзламачи, хасис сарой аҳли, қози, бой, мулла ва бошқаларга қарши қўйилади. Сатирик эртақлар қисқа ва сермазмун сюжет чизигига эга бўлиб, маънавий курашда контраст қўйилган образ, воқеалар конфликтини калнинг тўғри нишонига тегувчи ақлий ҳаракати — сўз ва жумласи ечади. Лиро-эпик характердаги кал иштирок этган дostonларда эса бу ҳодиса қаҳрамоннинг жисмоний ҳаракати, жасорати билан ечилади. Бунда комик қаҳрамон иштирок этган ихчам, пичинг тўла савол-жавоб, тасодифий ўхшатиш, кулги-

² Уша асар, 157-бет.

³ В. М. Жирмунский, Х. Т. Зарифов, Узбекский народный героический эпос, М., 1947, стр. 415.

⁴ Қундуз билан Юлдуз, Тошкент, 1963, 62—63-бетлар.

ли ситуациялар асосига қурилган эпизодик воқеалар ва бошқа комизм воситалари асарнинг умумий фабуласига мос келиб, асосий мақсадни ифодалашга қаратилган бўлади. «Мирзабоши: — Э арвоҳ урган тентак кал, сенинг бир қирқ таңгаллик хариш, ёмон чўбиринг борми, йўқми, тўққиз подшонинг тўққиз минг чўрра бедов отига таассиб қилиб, нима бало бўлиб юрибсан,— деди... Жанжалкалнинг аччиғи келди. Ўзи арпа ўғирлик қилиб, жанжалга қўли тегмай юриб эди. Мирзанинг бу сўзи ўтиб кетди. Жанжалкал қаҳрланиб жойидан тура келди. Ундай ёмон қарғама-е,— деди... Муншининг ёқасидан олди, ошириб бошига солди... Қараса иш каттарди, икки муштни ишга солди; бир пасда юз йиғирма мирзанинг саллаларини чуватиб ташлади»⁵. Худди шундай контраст ситуация эртақда афсонавий шаклда ҳикоя қилинади: «Қал Юзмұхаммад:— Мени ташлаган дарёнинг тагида қўй-эчкилар кони бор экан. Ўзим яккалик қилиб озгина ҳайдаб чиқдим,— деса, бирдан бир кам қирқ тиркишпуруш кал ўзини олдинма-кетин «қўй, эчки оламан» деб дарёга отибди. Ҳаммаси сувга ботиб кетибди»⁶. Бу ихчам комик ҳолатларнинг бирида қаҳрамоннинг мард, паҳлавон эканлиги, иккинчисид аса, доно, тадбиркор эканлиги чизилса, нутқидаги образли тил воситалари уларнинг ғоявий йўналишини кескин чизиқларда ифодалайди, ижтимоий тенгсизликлар очилади. Демак, комик қаҳрамон феодал давлатининг негизид а ташкил топган ярамас ахлоқ иллатларга қарши чиқади. Шунинг учун ҳам мазкур персонаж иштирок этган комик эпизод, ситуациялар чуқур социал мазмунни ифодалаб туради.

Комик нутқ турли хилдаги сўз ўйинлари — омоним, синоним, қарама-қарши тушунчаларни боғлаш приёми, сўз ва жумлалар такрори ёки ўрин алмашиши, метафоралар, сўзни атайлаб бузиш ҳодисалари асосига қурилган бўлиб, у ёки бу асарда фош этувчи сатира ва юмор вазифасини ўтайди: «Катта бит, майда битга кўринмай қолади. Йирик бит, очик бит, дўстимнинг телпагини ҳам бит»⁷. Шоир образ нутқидаги «ҳовли-жой, уй-том деганинг нима деганинг? Ундай жой тугул, шундай катта шаҳарда дўстингнинг мушндай кесаги ҳам йўқ», «мен бир жанжалли кун бўлган эканман», «борай деса, от тугул эшагим ҳам бўлмади» кабилар орқали комик характер, ҳаётгий демократик руҳни мажоз, киноя, қочирим, мутойиба шаклида талқин этади. Чунки икки жанрдаги комик қаҳрамон ҳаракатининг ўрни, муҳити, замони шуни талаб қилган.

Маълумки, эртақ, дoston, қўшиқларда тез-тез учраб турувчи традицион сифатлаш мавжуд. Кенжа ўғилга қўйилган

⁵ Уша асар, 65-бет.

⁶ Ўзбек халқ эртақлари, II китоб, Тошкент, 1959, 429-бет.

⁷ Қундуз билан Юлдуз, 66-бет.

новча, кўса, кал, полвон, мерган, синчи, масхарабоз кабилар шундай доимий турғун бадий воситалардан ҳисобланади. Айниқса, «кал» сифати лақаб маъносида ишлатилган бўлиб, сочи тўқилганликни билдиради. Жисмоний камчиликни ифодаловчи бу лақаб қаҳрамон руҳини туширмайди, балки унинг донишманд, жасурлигини ифодалаб активлигини оширади. Чунки синфий жамиятда «кал» лақаби икки хил мазмунни билдирган. Биринчидан, эксплуататор синф вакиллари томонидан айтилган «кал» сўзи эгасига нисбатан камситиш, таҳқирлаш маъносида айтилган бўлса, меҳнаткаш синф вакиллари томонидан айтилган «кал» сўзи шу сўз эгасининг синфий жамиятдаги идеологик курашида ғалабага эришишини истаб айтилгандир. Мазкур эпитетлар бошқа бадий воситалар, образ, характерлар сингари умумжамоа тушунчасини ёрқин ифодалайди. Чунки бундай доимий эпитетлар характер, хусусиятни ёки шахснинг халқ идеалига айланиб қолган донишмандлик сингари типик томонларини қуюқлаштиради. Шоир дostonда традицион кал, полвон синчи, масхарабоз лақабларини ўринли ишлатади. Жумладан, калга қадалган полвон, синчи, масхарабоз каби белгилар унга эпик тус беради. Шунинг учун ҳам шоир дostonда ҳаётий воқеа-ҳодисаларни умумлаштиришда традицион сифатлардан фойдаланган.

Комик қаҳрамон иштирок этган асар композицияси, эпизодлар, сюжет йўналиши, тасвир воситалари қаҳрамон образини типиклаштиришга ёрдам берган. Масалан: шоир кал талқинида драматик ҳолатни кучайтириш, таъсирчанликни ошириш, тингловчида ҳис-туйғу, ўй, мушоҳада уйғотишга хизмат қилувчи эртақ жанрига хос бадий такрорлар келтиради. Бироқ эртақ такрорлари қадимий эътиқодлар билан боғлиқ бўлса, дostonдагиси эса, характернинг у ёки бу томонини чизишга қаратилган бўлади. Биргина комик қаҳрамон билан боғлиқ жанжалли ҳодисалар воқеалар давомида бир неча марта такрорланади. Биринчиси, калнинг Аваз билан тўқнашуви, кейингиси, юз йигирма мирзо билан жанги, арпа ўғирлашдаги тўполон. Ўринли, мақсад билан ишлатилган бундай такрорлар қаҳрамоннинг хушчақчақ, исёнкорлик кайфиятини ёки жанжалкаш характерини чизишга ёрдам беради. Образдаги бу хусусиятлар унинг феодал тузумига қарши исёнкорлик ва ғалабага бўлган ишонч орзусидан келиб чиқади. Ижобий ва салбий персонажлар манфаати бир-бирига қарши қўйилгандек, салбий ва ижобий туйғулар ҳам воқеа ва эпизодлар давомида қарама-қарши келиб, тўқнашувда у ёки бу ҳис-туйғу ғолиб чиқади. Анъанавий персонажнинг мақсад, қаҳр-ғазаб, интилиши, ҳаракат, нуқтида берилгандек, ички кечинмалари психологик ҳолатида ҳам ифодаланади. «Уч ёлғонда қирқ ёлғон», «Қал», «Бахтли кал» эртақларида шох билан кал ўртасидаги психологик конфликт комик қаҳрамон-

нинг монологи ёки диалог билан ечилади. Достонда эса, кал ички кечинмаси жисмоний ҳаракатга боғлаб берилади. Шунинг учун ҳам зиддиятли ҳис-туйғуларда қаҳрамоннинг жисмоний куч ишлатиб устунликка эришиши якунловчи вазифани ўтайди. Айноқ, Жайноқ, Эрсак, Терсак калларнинг Равшанни қутқариш истаги жанг ҳаракатларидан кейин, Жанжалкалнинг Қундузой васлига етиш орзу-ўйи пойгадан сўнг ҳал этилади. Психологик ҳолат шоир талқинида ўзининг рангбаранг ифодасини топган бўлиб, образ характеридаги қўшимча белгилар — қатъийлик ва бошқаларни аниқлашга хизмат қилади. Қатъий кечинма эса ҳар қандай тўқнашувда ҳам ғалабага йўл очади. «От топмай юрган хунобахўр кал хез қилиб, сачраб келиб Бойчўммоқнинг устига ўзини олди. Девонани узангиси бўлмайти, шошиб икки оёғини хуржуннинг икки кўзига солиб олди. Отнинг жилови билан иши йўқ»⁸, — эпизодида юзага келган эмоция қаҳрамоннинг хушчақчақ табиати, мамнунлигини аниқлаб, комик ҳаракат ва кечинма характери куюқлаштиради, уни яна психологик ҳолатга олиб киради. Кал от устида шодлик, орзу-умид дарёсида сузади. Шоир комик психологик ҳолатни тўғридан-тўғри бермай, уни воқеалар кескин тус олганда вужудга келтиради. Бу ҳолат узоққа чўзилмай, тезлик билан эртақдагидек, қаҳрамон тилига ёки эпик ҳаракатига кўчади: «Ўғирликнинг тилини билмаган кал эди, ухлаб ётган одамларнинг арпасига иши йўқ, ухламай ҳангамалашиб ўтирган одамларнинг олдидан аста-секин писиб ўтиб, арпасидан чангаллаб қочади.— Ушла, ушла, кални,— деса бетига чангаллаб чочади». Кечинма юқори — кульминацияга кўтарилганда воқеа қайта такрорланади: «Тўққиз қўшни, ўн қўшни бирдан ирғиб кетади. Ўғри келди дегизиб, ўн минг қўшинни тонг отгунча ухлатмай чувлатиб чиқади»⁹.

Баъзан кал ҳақоратланувчи ҳолатга тушиб қолади: «Авазхон қараса, кал кўп чивин билан солишиб, гоҳ кал солиб, гоҳ чивин солиб, кал ўз калласига уриб, тирсагидан бу ёғи қон бўлибди... Мени мунча қийнама, дод!— деб йиғлаб келаётибди»¹⁰. Комик қаҳрамоннинг бундай ғайри муқаррарий ҳолатдаги кечинмалари асарда сатира ва юморни юзага келтириш манбаи бўлиб хизмат қилади. Демак, эпик турда типиклаштиришнинг у ёки бу приёми ҳукмрон. Бунда достонлардаги портрет чизиш услуби ҳам аҳамиятлидир. Портрет тасвиридаги ҳар бир деталь қаҳрамоннинг номаълум томонларини аниқлайди: «Шундай қараса, сойнинг соя бетини олиб бир кал келаётир. Авазхон қараса, бир катта кал, ранглари

⁸ Уша асар, 61-бет.

⁹ Уша асар, 64-бет

¹⁰ Уша асар, 55—56-бетлар.

Бир ҳол, йўлиқиб қолди бемаҳал. Қалнинг боши зўрлаб кетган, чеккалари шўрлаб кетган, қали елкасидан ўтиб яғринига қараб ўрлаб кетган, ҳеч бир очиладиган ери йўқ, тўрлаб кетган, қулоқларининг тўғараги ғўрлаб кетган, икки қошига довур кал, у ёғи ёнбошига довур кал»¹¹. Қулгили қиёфа тасвиридаги «катта кал», «зўрлаб кетган бош» каби деталлар гавданинг нисбатан катта, зўр куч-қудратга эга эканлигини ифодалайди. Қалнинг юз йигирма мирза билан олишуви, Қоратон лашкари билан жангдаги қаҳрамонлик намуналари дoston композициясининг марказий қисмини ташкил этиб, асосий конфликт ечимига йўл очади. Авазхон, Равшанхонларга лойиқ жанговар дўст, мард Ҷаҳлавон эканлигини ойдинлаштиради.

Демак, дostonларда комик қаҳрамон тақдири эпик традиция-куч синашда ҳал этилса, эртак қаҳрамонининг тақдири эса кўпроқ традицион синов-ақлий тортишувда яқунланади. Дostonларда сатирик эртакларга хос кал билан боғлиқ бўлган тасодифий ситуациялар ҳам учрайди. Бу хилдаги ситуациялар — арпа ўғирлаш, Бойчўмоққа эга бўлиш, қўққисдан ҳужум қилиш, мирзалар билан олишув ва бошқалар ҳажвий эртаклар сингари сатирик ва юмористик бўёқларда чизилдики, бу бўёқлар комик қаҳрамон табиатига мос келади.

Демак, Эргаш шоирдан ёзиб олинган дostonларда меҳнаткаш халқ куйлаб келган анъанавий комик қаҳрамон—кал образи дoston руҳи, сюжети, қола берса композициясига мослаштирилган, унга бўйсундирилган. Шунинг учун ҳам дoston сюжетига уйғунлашиб, мослашиб кетган анъанавий эртак мотивлари, ситуация, сатирик ва юмористик руҳ, психологик ҳолат, хушчақчақ оптимизм кабилар эпик характердаги традицион комик қаҳрамонни яна ҳам тўлдириб, ғоявий, бадий жиҳатдан мукамал, баркамол умумлашма образ даражасига кўтарган.

¹¹ Уша асар, 55-бет.

СОБИР СОДИҚОВ

«ҚУНДУЗ БИЛАН ЮЛДУЗ» ДОСТОНИДА МАҚОЛЛАР

Халқ мақол ва ибораларининг адабий асар мавзуи ва гоёсини очиш, унда акс этириладиган айрим ҳодисаларни умумлаштириш ва айниқса, тасвири бадий ихчамлик билан таъмин этишдаги аҳамияти бебаҳодир. «Мен,— деб ёзган эди А. М. Горький,— мақоллардан, бошқача қилиб айтганда, халқнинг ҳикматли сўзлар билан фикрлаш усулидан жуда кўп нарса ўргандим»¹. Жамият ҳаётининг барча томонларига оид воқеа-ҳодисаларни асрий тажрибаларнинг энг сиқик ва аниқ якуни сифатида кўз-кўз қилувчи бу ажойиб сарчашма фақат ёзув адабиёти вакиллариинигина эмас, оғзаки ижоднинг бошқа жанрларида қуйлаган ўз намояндаларини ҳам бағоят қизиқтириб келган. Ўзбек халқ достончилари шулар жумласидандир. Биз бу мақолада моҳир достончи Эргаш Жуманбулбул ўғли айтган «Қундуз билан Юлдуз»² асарида кўзга ташланган мақоллар ҳақида фикр юритамиз.

Достоннинг гоёси мардлик, қаҳрамонлик, инсоний қадр-қиммат, дўстлик ҳақидаги ўзбек халқининг асрий тушунчасини тараннум қилишдан иборат. Асарда талқин этилишича, йигитнинг мардлиги ўз инсоний қадр-қимматини ҳамма нарсадан юқори қўя билишликда, қуввати эса дўстликни эъзозлай билиши, самимийлиги ва инсоний фазилатларни улуғлай билишидадир. Бу фикр қаҳрамонларнинг ўзаро муносабатида, салбий ва ижобий персонажларнинг тўқнашувлари натижаларида ва айниқса, уларнинг муайян жараёнлардаги руҳий ҳолатларида яққол гавдаланиб туради. Бундай ҳолатларни беришда халқ мақоллари қўл келади. Масалан, Авазхон—Гўрўғлининг сеvimли ўғли, лекин асранди. Гўрўғлининг тоғаси Аҳмад Сардор ва унинг қизи Бўтакўз Авазни асли оқ-

¹ М. Горький, Адабиёт ҳақида, Тошкент, 1962, 98-бет.

² Қундуз билан Юлдуз, нашрга тайёрловчи Ҳоди Зарифов. Достондан олинган мисолларнинг бети қавсда кўрсатилади.

суяклар авлодидан бўлмагани учун ёқтирмайди, паст табақадан бўлганлигини эслатиб таҳқирлайди: «Авазхон... бир чилим чекиб кетайин, деб бир уйдан чилим сўраганда, бир оқ уйдан бир қиз жапсардан тилла чилимнинг найини чиқариб:— Эй тўрам, чилимни жойидан сўранг, ҳар ердан чилим сўрай берасизми; кимсиз, отингиз нима, қандай бекнинг ўғлисиз?— деди. Авазхон айтди:— Отим Авазхон, Гўрўғли валламатнинг ўғли бўламан. Бўтакўз ойим айтди:— Эй бадрак садқаи чилимдан айнал, эй бир байталлик қул!»³ (5-бет).

Аваз асранди бўлса ҳам иззат-нафсининг поймол этилишига қарши инсон ғурурини шону шавкатдан юқори қўювчи мағрур йигит. Шунинг учун Чамбилда таҳқирланиб юргандан кўра, ўз юртида подачиликни афзал кўради ва Гўрўғлига фарзандликдан воз кечишга аҳд қилади: «**Кишининг элида Бол Аваз атаниб юрганимдан ўз юртимда Аваз подачи атаниб юрганим яхши эмасми?**» (5-бет). Маълумки, халқда «**Кишининг элида подшо бўлгандан, ўз элингда пода боққанинг яхши**» деган ҳикмат бор. Достончи ана шу мақолга суянган ҳолда Авазнинг ички туғёнини жуда содда ва ёрқин акс эттира билган.

Аваз — ўз сўзида турадиган ниҳоятда номус-орли йигит. Унинг бу хусусияти Қундуз учун бўладиган пойгага кетаётган кўса бобога айтган гапида қуйидагича ифодаланган:

Чамбил деган ўсган элим бўлади,
Икки номус эрга ўлим бўлади,
Юлдузойини ёрим дема, бетовфик,
Авазга ёр, сизга келин бўлади (42-бет).

Қўришиб турибдики, бу ўринда ҳам шоир қаҳрамон руҳи биргина мақол орқали оча билган.

³ Аҳмад Сардор Гўрўғлининг асранди фарзандларини мардлар юртининг етакчи саркардалари сифатида шўҳрат қозонишини истамас эди. Шунинг учун ҳам бу ибора замирида Авазхонга ва у орқали Гўрўғлига жиддий тегажовғлиқ, тўғриси, кўролмаслик ётади. Чунки Аҳмад Сардор Така-Ёвмит элида меросхўр ҳукмдор бўлиш орзусида эди. Мард ва мардлик билан мамлакатни идора этишни севган Гўрўғли Аваз билан Ҳасанни кенг жамоат олиди илик бериб фарзанд қилиб олган, мол-мулкнинг ва тахтимнинг эгаси шу болалар, деб эълон қилган пайтдан бошлаб, ҳукмронлик ворислигини кутиб ва шунинг учун курашиб юрган Аҳмад Сардор Гўрўғлига, айни замонда икки асранди фарзандга адоват сақларди. Зотан, Гўрўғли дафъа-дафъа қабила бошлиқлари ўртасида Авазга бўлган меҳрини изҳор қилар, унинг ўринбосарлик маъқени мақтар, ворислик ҳуқуқини такрорлар эди. Бу феодаллик якка ирсий ҳокимлик даввосини қилиб юрган Аҳмад Сардорнинг ғазабини оширар эди. Унинг бу қарашини ўз оиласига ҳам кучли таъсир кўрсатади. Чамбилда донг қозона бошлаган Авазга ҳурматсизлик билан қул дейишнинг замини мана шунда. Урта Осиё шароитида, хусусан, Дашти Қипчоқда йилқиччилик жуда кенг авж олган эди. Йилқини пул, мол бараварига сотиш билан бирга асирларни, қулларни ҳам бир йилқиға сотиб олиш одати бўлган. Достонларда тез-тез учраб турадиган «Бир байталлик қул» ибораси шундан келиб чиққан.

Қундуз — дostonда ақлли, доно, ўз ота-онасига, ёрига меҳрибон, бурчига содиқ, ўта мулоҳазали аёл. Қундуз — реал инсоний сифатлар билан тасвирланган, мустаҳкам, баҳамжихат оила тарафдори. «Қайлиқ ўйин»да бир уйда қолган Аваз биринчи куни уни севиб эркаламайди. Бу ҳол уни ҳайрон қолдиради. Лекин Қундуз дарров аразламайди, балки ёрининг кўнглини, ички дардини билишга интилади ва ниҳоят ўзи биринчи бўлиб сўз очишга мажбур бўларкан, журъатини «Ётиб қолгунча, отиб қол» (114-бет) деган мақол билан изоҳлайди. Улар олти йил бирга яшайдилар. Ниҳоят, Аваз Гўрўглини ва икки пари онасини тушида кўриб, Чамбилга кетиш учун ҳаракат қила бошлайди. Қундузнинг ана шу пайтдаги руҳий ҳолатини шоир қуйидаги ҳикматли сўзлар орқали кўрсата билган:

*Мард ёридан айрилмайди,
Бошқа ёққа қайрилмайди.
Бош қовушган жўрасидан,
Улса изидан қолмайди (164-бет).*

Бу унинг Авазга илтижо тариқасида айтаётган сўзларидир. Кўриниб турибдики, мазкур ўринда «*Иигит сўзидан, арслон изидан қайтмас*» деган мақол Қундузнинг шахсий мулоҳазаларини ифодаловчи, ундаги доноликнинг бир белгисидан дарак берувчи восита сифатида намоён бўлаётир.

Энди Қундузнинг отаси Хисрав подшо ишлатган мақоллардан бир-икки намунасини кўздан кечирайлик. Хисравнинг Қундуздан бўлак на қизи, на ўгли бор, «кўрар кўзи, сўзлар сўзи ёлғиз шу Қундузнинг ўзи эди». Аваз билан қизи Қундузнинг Чамбилга отланганини эшитиб, қаттиқ бағри эзилган ота: «Бурунгилар айтган экан: *Куёвдан ўғил бўлмас, кулдан том бўлмас, ўзингдан бўлмай ўғил бўлмас, сотиб олмай қул бўлмас*»⁴ (166-бет),— дея афсусланади. Мазкур фикрлар ҳаётнинг анча-мунча аччиқ-чучугини бошдан кечириб, кўпни кўрган бир шахс тилидан берилиши жуда ўринли чиққан. Бу ҳол унинг ўз фалсафасини бир эмас, балки бир неча тим-соллар орқали исботлашга интилишидан ҳам кўриниб турибди.

Хисрав Авазга ёлғиз фарзандини ардоқлашни, жабр қилмасликни, оилага бевафо бўлмасликни тайинламоқчи экан:

*Чин мард бўлса, у қавлидан қайтарми?... (167-бет).
Яхшиларга бир гап басдир, фарзандим (168-бет), —*

⁴ *Куёвдан ўғил бўлмас* деганда фарзанд бўлмас маъноси англашилмайди, балки патриархал уруғчиликда, кейинчалик феодал тузумда ўғил ота даргоҳида бўлмоғи зарур эди. Жамият тузуми шуни талаб қилар эди. Шунинг учун қиз ўз ота-онаси ҳузурига эмас, балки куёвнинг хонадонига бўлмоғи зарур эди. Бу қонун ҳисобланар эди. *Ўзингдан бўлмай ўғил бўлмас* ҳукми ҳам шу тушунча асосида мустаҳкамланган. Бу иборалар аллақачон ўз мавқеи ва қимматини йўқотган бўлса ҳам, феодализм ҳукмрон бўлган давр учун характерлидир.

дея мурожаат қилади. Демак, мақоллар халқ оғзаки ижодининг эпик турларида персонаж характери, унинг руҳий ҳолати ва психологиясидан дарак бера олувчи ўзига хос восита (штрих)лар эканлигини англаш қийин эмас. Эргаш шоир уларнинг бу хусусиятларидан бирмунча яхши фойдалана олади⁵.

Ўзбек халқ дostonларида дostonчининг нутқи асосий ўрин эгаллайди. Шунинг учун бўлса керак, Эргаш Жуманбулбул ўғлининг «Қундуз билан Юлдуз» дostonида мақоллар шоир баёнида нисбатан кўпроқ учрайди. Унда кўпчилик мақоллар шоир фикрини ўрни-ўрнида халқ ҳукми билан тасдиқлаб кетади.

Авазхон Қундуз учун бўлган пойгада жуда кўп машаққатларни енгишга мажбур бўлади. У пойга бошида ухлаб қолиб пойгачилардан етти кун кейин йўлга тушади, тортишув ҳар қанча қийин бўлса-да, ютиши шарт эди. Шоир буни: «*Бошга солса, кўз тортади*» (72-бет),— деб изоҳлайди. Узоқ масофани оз фурсатда босиб, кўп азоб чекиб, ҳориб чарчаган Ғирот пойганинг олдида илгарилаб кетган Эрназарнинг Қора оти билан кўп йўл талашади, аслида очикқан, толиққанлигидан Қора отдан ўзолмайди. Худди шу ўринда тингловчида Аваз ва Ғиротга нисбатан ачиниш ва хайрихоҳлик ҳиссини уйғотмоқчи бўлган шоир: «*Мардлар қайтмас асло кирган йўлдан*» (76-бет) ҳикматини ишлатади. Шоирнинг ушбу сўзини эшитган тингловчи Аваз билан Ғирот яна бир шижоат кўрсатишига, рақибини енгишига умид боғлайди. Унинг воқеалар давомида бўлган қизиқиши кучаяди. Демак, тингловчи ёки ўқувчида қизиқиш уйғота билиш яққол кўриниб турибдики, бу санъаткорликнинг бош белгисидир.

Яна бир-икки мисол: Яраланган Авазни жанг майдонидан Ғирот олиб чиқиб келгач, Қундуз тасаввурида буни душман билиб бостириб келаётгандек туюлади. Қундузнинг ёри яраланганини билдирмаслик учун унинг қурол-яроғини олиб ёв устига шайланиши сабабини «*Қўрққан бурун мушт кўтарар*» дегандай ўйига шу келди» (216-бет),— деб изоҳлайди шоир. Натижада персонаж ҳаракатига туртки бўлган омилни аниқ ифодалашга эришади⁶.

⁵ Албатта ёзма адабиётда бўлгани сингари ўзбек халқ дostonларида персонаж нутқи ўз тадрижига эга бўлган индивидуал нутқ даражасига кўтарилма олмайди. Чунки уларда персонажларни индивидуаллаштириш ҳам ибтидоий даражададир.

⁶ Юқоридаги ҳикмат Қундузнинг қўрққоқлигини эмас, балки унинг дастлабки ҳолатини ифода этган. Қундуз душман қуршовида ҳам ўзини, ҳам ёрини мудофаа этмоғи керак. Жангчи сифатида бирор ерда иш кўрсатиши хаёлига ҳам келтириб кўрмаган бир келинчакнинг душманга ўзини эри Аваз қиёфасида кўрсатишга шошилиши, бир томондан, ундаги ўзига хос жасоратдан дарак берса, иккинчи томондан, сўнгги

Нуралибек отасини у қадар эсламас эди. Аҳмад Сардорнинг биргина сўзи — «бепадар» деб юбориши уни бутун тинчидан маҳрум этади ва отаси изидан кетишига туртки бўлади. Эргаш Жуманбулбул ўғли мазкур ҳолатни «*Сўз суякдан ўтар, таёқ этдан ўтар*» (233-бет) мақоли орқали айнан акс эттиришга имкон топа олган.

«Қундуз билан Юлдуз» дostonидаги мақол ва ҳикматларни халқ ўртасидаги мақоллар билан қиёс қилиш Эргаш Жуманбулбул ўғлининг ифода услубини, шунингдек, маҳорат сирларини очишга ёрдам беради. Эргаш шоир бу асариди халқ яратган ва қалбига жо қилган мақоллардан ижодий фойдаланишнинг яхши намуналарини кўрсатди, бунинг учун у турли усулларни қўллади.

Ўзбек халқининг асрий тушунча, қарашлари, ахлоқий принциплари билан дostonдаги куйланаётган воқеа, ҳодисалар мазмуни ҳамоҳанг ўринларда дostonчи халқ мақолларидан тўғридан-тўғри фойдаланади. Буни шоир кишилар ҳаёти ва турмушидаги кўпчилик қабул қилган тушунчаларни куйлаш, конкрет фактлар билан оммага бадий тарзда етказиш мақсадида қилган. Дostonда бу хил тилак билан фойдаланилган мақоллар оз эмас. Бироқ уларнинг кўпчилиги ё грамматик жиҳатдан, ё қўшимча сўзлар, ё инверсия воситасида ўзгартирилган. Масалан, халқнинг юқорида эслатганимиз «*Кишининг элида подшо бўлгандан, ўз элингда пода боққанинг⁷ яхши*» мақоли Аваз тилида «*Киши элида Бол Аваз атаниб юрганимдан, ўз юртимда Аваз подачи атаниб юрганим яхши эмасми*» (5-бет) шаклида келишига эътибор берайлик. Бу ерда халқ ҳикматининг мазмуни сақланиб, синтактик қурилиши ва лексик состави ўзгарган. Шунингдек, ўзбек халқ мақолларига хос иккинчи шахсга қарата айтилиш биринчи шахсга кўчган. Диққат билан қарасак, шоир тасодифан ёки билмасдан шундай қилган эмаслигига тушунамиз. Агар халқ ўртасида тарқалган шаклнинг ўзигина келтирилганда эди, ҳикмат Гўрўғлининг кўрар кўзи Аваздек марднинг «қул» деб ҳақоратланган вақтдаги руҳий кайфиятини эмас, балки у ҳақдаги баёнчи фикрини ифодалаган бўлур эди.

Мана бу мисолда ҳам шоир шу усулни қўллайди: Авазнинг бошқа бир ситуация таъсиридаги кечинмаларини бериш учун «*Ўғли борнинг ўрни бор, қизи борнинг қадри⁸ бор*» ҳикматидан санъаткорона фойдаланади. Душман қуршовида ётган ярадор Авазни излаб отаси эмас, Чамбил ботирларини

чорага ҳам жазм эта олувчи тadbиркорлигини билдиради. Унинг қаршидаги даҳшатга зарба бериш учун интилишларини тасвирлаш орқали Қундуз тимсолида оғир кунда ёрга ҳамдам бўлишнинг ажойиб намунасини кўрсатади.

⁷ Вариантлари: *подачи бўлганинг, янтоқчи бўлганинг.*

⁸ Вариант: *нози.*

эмас, ёш ўғли Нурали келади. Шунда у: «Дунёда мол ўғил экан, ёлғизнинг ҳоли шул экан... ўлсам ўрним бор экан» (254-бет), — деб хўрсинади. Бу конструкция Авазнинг бошқалардан гинасини, ёлғизлик ўкинчини ва айниқса, вақтинча унутиб қўяёзган оталик туйғусини бутун тўлалиги, ёрқин ҳарорати билан намойиш эта олади. Халқ ҳикматининг «Қизи борнинг қадри бор» қисми воқеага мос равишда тушириб қолдирилган. Чунки бу ерда гап ўғил ҳақида кетмоқда. Ҳикмат орасида келган «ёлғизнинг ҳоли шул экан» жумласи эса Авазнинг иккинчи ўкинч туйғусини акс эттиришга хизмат қилувчи воситадир. Бу мисолларимизда ҳикматнинг умумий мазмуни шахснинг бир воқеа ёки ҳодиса ҳақидаги хулосасига айланиб, индивидуал кўринишга эга бўлаётирки, айрим мақолларнинг барчага баробар ўғит бўла олиш хусусияти ҳам ана шунда.

Халқнинг «Ёлғиз йигит олп бўлар, олп бўлса ҳам қалп бўлар» ҳикмати ҳам бироз ўзгартириш билан воқеага мантиқан қўйилиб келади. Уни жанг эпизодини тасвирловчи шеърий парчада:

Бир масал бор: «Ёлғиз йигит олп бўлар,
Олп ҳам бўлса, ёлғиз бўлса, қалп бўлар» (211-бет), —

тарзида келтирилади. «Ёлғиз бўлса» сўзини қўшиш шоирга тенгсиз қаҳрамон Авазнинг яраланиши сабабини ва ёлғизлик оқибати ёмонлигини кучайтириб таъкидлаш учун зарур эди. Бу билан қалмоқ подшо қўшинига бас келиб, уни қийратган Авазнинг ботирлигидан ҳикоя қилаётган шоир унинг жанг охирида яраланиб майдондан чиқиб кетиши ва энди кучли таҳлика пайдо бўлиш сабабларини очиб беради.

Эргаш Жуманбулбул ўғлининг «Қундуз билан Юлдуз» достонида халқ мақолларининг маъносини иккинчи бир фактга кўчириш ҳодисаси мавжуд. Аваз Чамбилга отланганда, Қундузой ёрини ҳар доим бирга бўлишга, вафодорликка чақириб айтган:

Мард ёрини ташлаб кетмас,
Ўз вақтини хушлаб кетмас (163-бет)

ва юқорида тилга олиб ўтганимиз:

Мард ёридан айрилмайди,
Бошқа ёққа қайрилмайди,
Бош қовушган жўрасидан,
Ўлса изидан қолмайди (164-бет)

мисралари ҳам ана шундай маъно кўчишининг ўзига хос натижасидир. Бу сўзлар Қундузойнинг мардлик, оилага садоқат, бахтли оила қуриш сингари юксак тушунчаларини аниқ характерлайди. Улар «Йигит сўзидан, арслон изидан қайтмас», «Эрнинг сўзи битта», «Мард бир сўзда туради» мақолларини эсла-

тади. Лекин бу мақолларнинг мазмуни кишиларни бир сўзликка, бошлаган ишини охирига етказишга, баҳодирликка ундайди. Келтирилган мақоллар билан Қундузойнинг севги, оила ҳақидаги юксак маънавий дидини, умр йўлдошига талабини етарли ифодалаш мумкин эмас эди. Шунинг учун Эргаш Жуманбулбул ўгли бу мақолларга ҳамоҳанг, дostonнинг шеърий вазнига мос янги ифодаларни қўллайди.

Тўтигулнинг Авазга:

*Емоннинг қарори бўлмас бир ерда,
Кишига касоди тегар тор ерда (27-бет),—*

деб айтган сўзини

*«Яхшининг яхшилиги тегар тор ерда,
Емоннинг ёмонлиги тегар ҳар ерда»,—*

деган халқ мақоли билан солиштирсак, маъно кўчишининг яна бир оригинал намунасини кўрамиз. Агар халқ мақоли Тўтигул нутқида айнан киритилганда унинг ўз гуноҳига берган баҳоси, энг нозик ерда ёмонлик қилиб қўйганлиги англашилмас, доимий ёмонлик қилувчи шахс бўлиб чиқар эди. Халқ мақолидаги яхши одам энг қалтис ўринда ҳам яхшилик қилади, деган фикр дostonда аксинча — қизнинг худди шундай ўринда Авазга муомалада кўполлик қилганлигини таъкидлаш учун фойдаланилган.

Юлдуз пари қора барзанги устага чилим тутиб турганлигининг сабабини Авазга айтганда «*Хунар-ярим подшолик*»,— дейди. Халқимизда «*Болалик-подшолик*» мақоли бор. У шоир истаган маъно оттенкасини бермайди, натижада уни қайта ишлаш зарурати туғилиб, вазиятга монанд, яъни Юлдуз парининг устага хизмат қилишини исботловчи аниқ, равшан ифода ҳолига келтирилади. Юлдуз парининг барзанги устага хизмати вақтинча, яъни латибасини тузаттириб олгунчалиги ҳам Эргаш Жуманбулбул ўгли назаридан четда қолмаган, «*подшолик*» сўзи олдидан «*ярим*» сўзини қўшиб «*Хунар — ярим подшолик*»,— дейди⁹.

«*Яхши отга бир қамчи, ёмон отга минг қамчи*» мақоли билан ақлли одамга бир марта айтсанг, унга шу кифоя, ай-

⁹ Барзанги металл устида жуда нозик заргарлик ишини бажаради. Дostonда таъкидланишича, бу ишни парилар маконида кўпчилик орасида бажарса, бирор сабаб билан хаёл бузилиб иш, яъни санъат нафис чиқмаслиги мумкин. «Устанинг хаёли бузилмасин, Оқрабат холи,— деб шу ерда ишлаб турибди», «латибам оби-тобида», «суви ўтиб кетмасин» каби таъкидлашлар устанинг бутун хаёли ўз санъатининг юксак маҳорат билан бажаришга қаратилганини аниқ кўрсатиб туради. Ишнинг нозиклигини тушунтириш учун Юлдуз пари ногаҳоний гул شوҳига қалтис қўнгани учун унинг латибаси синганини таъкидлайди. Мана шуларнинг ҳаммаси *хунар — ярим подшолик* деган таъбирни ишлатишга имкон берган.

тилган ишни ўринлатиб кўнгилдагидек бажаради, ёмон одамга ҳар қанча айтсанг ҳам озлик қилади, демоқчи халқимиз. Хисравшоҳнинг Авазга насихатида «*Яхшиларга биргап басдир, фарзандим*» (168-бет) иборасини ишлатганида ҳам шоир муайян мақсадни кўзда тутган. Агар у халқ мақолининг ўзини келтира қолганида эди, Хисравшоҳнинг қайноталик қиёфасидан дарак беришни амалга оширолмас эди. Хисрав ҳар қалай қайнота, Аваз билан Қундуз аҳил, ораларидан ҳали ҳеч қандай гап ўтганича йўқ. Сатирик характердаги халқ мақоли Хисравшоҳ сўзида куёви Авазга қаттиқ ботиши мумкин. Шоир Хисрав мулоҳазаларини ҳисобга олган ҳолда унинг кўнглидаги гапни ифодалаш йўлини топади.

Эргаш Жуманбулбул ўғли ҳар бир айрим лавҳада халқ мақолини эркин ўзгартиради. Бунда у аввало персонажлар ўйи, маънавий қиёфаси, воқеа мазмунидан келиб чиқади. Уларни воқеага, персонаж хислатига, дostonнинг тасвирий услубига ҳам мазмун, ҳам шакл жиҳатидан мослаш учун интилади. Халқ мақолларини тасвирланаётган эпизодга яқин хилларини танлаб, дoston ичида бажариши керак бўлган вазифа юклайди, баъзан қайта ишлаб янги ҳикматлар даражасига кўтаради ҳам. Халқ мақоллари теран мазмун, чуқур мантиқийлигидан ташқари истиора, киноя ва ўхшатишлар каби мажозий воситалар билан вужудга келадиган образларга бой юксак нутқ ҳодисасидир. Эргаш шоир мақолларга мурожаат этар экан, уларнинг фақат жузъий ҳодисалардан умумлаштирувчи хулоса чиқариш табиатигагина эмас, балки уларнинг ўзига хос образлилигига ҳам эътибор қилади.

«Қундуз билан Юлдуз» дostonида персонаж нутқи ёки шоир баёнига тўлалигича олиб киритилмаган мақоллар ҳам бор. Аксарият шоир улардаги кўчма маъно, символик ифода сингари образли тасвир воситаларидангина фойдаланади ва бу орқали ўз тасавурлари ифодасининг жонлилиги ва маъно бўёғини сақлаб қолиш имкониятига эга бўлади. Масалан, Аваз жангдан яраланиб чиққач, Қундузой: «*Қаторимдаги норимдан айрилдим*» (216-бет),— дея оҳ уриб нола қилган сўзида халқимизнинг «*Қаторда норинг бўлса, юкинг ерда қолмайди*» мақолидан фойдаланилган ифодани кўрамыз.

Халқимиз ўртасида машҳур «*Сўз суякдан ўтар, таёқ этдан ўтар*» мақолининг Нуралибек Аҳмад Сардордан шикоят қилиб Равшанга айтган сўзида мана бундай ифодасини кўрамыз:

*Баччагарнинг сўзи ўтиб боради,
Симдай бўп баданга ботиб боради,
Шу баччагар сўкиб айтди: бепадар,
Суякларим чақиб кетиб боради (240-бет).*

Бу мисраларда Нуралибекнинг Авазга қидириб йўлга чиқиш сабабини, Аҳмад Сардор сўзининг қанчалик таъсир қил-

ганини, Нуралибекнинг газабли, аламзада кайфиятини тасав-
вур этиш мумкин.

Эргаш Жуманбулбул ўгли халқимизнинг тил бойлигига хассослик билан муносабатда бўлиб, халқ мақолларидан ижодий фойдаланиши натижасида дostonлари юксак бадий санъат намунасига айланганлигини «Қундуз билан Юлдуз» дostonи мисолида ишонч ҳосил қилиш мумкин. Шоир ижодида мақолларнинг қўлланишини бу хил тарзда кўриб чиқиш уларнинг дoston гоясини очиш ва бадий тасвирда катта муҳим аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади, шоирнинг индивидуал ижоди сирларини, маҳоратини аниқлашга ёрдам беради.

ОХУНЖОН СОБИРОВ

ДОСТОН ВА ПЬЕСА

Традицион халқ оғзаки ижоди намуналари: афсоналар, достонлар, эртақлар асосида бадий асар яратиш принциплари социалистик реализм методи талаблари билан бевосита боғлиқдир. Бунда ёзувчи даставвал, фойдаланаётган ва янгидан яратаётган асарининг жанр хусусиятларига алоҳида аҳамият беради. Масалан, драматург достон ёки эртақни сахна асарига айлантиришда драматургиянинг қонун ва қоидаларига, унинг ўзига хос хусусиятларига амал қилади. Фольклор материаллари асосида асар ёзадиган ёзувчи адабиётимизнинг халқчиллик ва партиявийлик, гоёвийлик ва бадийлик учун кураш принципларига таяниб иш кўради, фольклордан материал сифатида фойдаланиб, шу материал асосида уста бинокордай янги бир бино—оригинал асар яратади. Ҳар қандай фольклор асарини ҳам драмага айлантириб бўлмайди, албатта. Халқ ижоди намуналарининг энг нодирлари замонамиз талабига, кишиларимиз руҳига ҳар тарафлама жуда мувофиқ ва мосларигина драматургияда иккинчи бор умр кўради. Умумбашарий идеаллари билан коммунистик ахлоқ принципларига ҳамоҳанг бўла оладиган фольклор асарлари асосида пьесалар яратиш драматургларимиз олдидаги муҳим вазифалардан бири бўлиб турибди. Мазмун эътибори билан бир характердаги халқ достонлари заминида сахна асари яратишда ҳар бир ёзувчи ўзига хос йўл тутади. Масалан, Собир Абдулла ва Яшиннинг машҳур халқ достонлари асосида пьеса ёзишдаги ижодий принципларида гарчи умумийлик бўлса ҳам, айни чоқда маълум фарқли томонлар бор. Бу фарқли томонлар ҳар бир санъаткорнинг ўз ижодий тажрибаси, услуби, маҳорати каби масалаларга боғлиқ. Яшин драмаларида, жумладан, «Равшан ва Зулҳуморда» қаҳрамон ва омма, шахс ва жамият ўртасидаги алоқаларни кўрсатишга, социал мазмунни чуқурлаштиришга мойиллик кўпроқ сезилади; драматург фольклор асарининг ижтимоий моҳиятига ало-

ҳида эътибор беради, драмада масаланинг шу томонини биринчи планга кўтаради. Собир Абдулланинг машҳур «Тоҳир ва Зухра» драмасида эса лиризмнинг чуқур психологик ҳолатлар билан қўшилган ҳолда кўриниши характерли.

Яшин драматургиясида фольклор масаласи ҳали адабиёт-шунослигимизда етарли ишланган деб бўлмайди. Филология фанлари кандидати С. Мирзаев биринчи бўлиб «Яшин ижодида фольклор»¹ номли мақоласи билан бу соҳадаги етишмовчиликни маълум даражада тўлдирди. У ёзувчининг асарларида ишлатган талайгина халқ оғзаки ижоди намуналарини келтиради. «Равшан ва Зулхумор» драмасидаги «фольклорга хос сермазмун қўшиқлар»да, Гўрўғли, Равшан образларида элга, ватанга муҳаббат, ўз халқига садоқат, зулм ва хиёнат дунёсига нафрат руҳи бўртиб турганлигини айтади. Мақолада Яшиннинг «Гулсара», «Нурхон», «Бўрон», «Йўлчи юлдуз», «Ҳамза» ва бошқа асарларидаги халқ қўшиқлари, мақоллари, иборалари, ҳикматли сўзларидан кўпгина намуналар берилган. «Булар асар тилини халқчиллигини таъминлаб, пьесанинг ҳуснига ҳусн қўшган. Персонажлар тилини индивидуаллаш орқали характер яратишда муҳим роль ўйнаган»,— деб ёзади у; бироқ автор бундай умумий тарзда фикр юритишдан нарига ўтмайди, тўғрироғи, ёзувчининг фольклор асарларига нисбатан қандай муносабатда бўлганлигини, унинг бу борадаги ютуқ ва камчиликларини етарли очиб кўрсатмайди. С. Мирзаев мазкур мақоласида «Равшан ва Зулхумор» драмасида дostonга нисбатан реалистик характердаги воқеа ва образлар тасвири эгаллаганлиги ҳақида гапириб, «драманинг асосий қаҳрамонлари Гўрўғли ва Равшан илоҳий куч тарзида эмас, балки оддий инсон сифатида намоён бўлади. Улар халқдан ажралиб эмас, балки халқ билан биргалашиб ҳаракат қиладилар»,— деб ёзади. Авторнинг бу фикрларига асло қўшилиб бўлмайди. Ўзбек халқ дostonларида, жумладан, «Равшан» дostonида идеал ижобий қаҳрамонларни «илоҳий куч тарзида... намоён бўлади» дейиш эпосимизнинг гуманистик характерини, унинг ўзига хос халқчилик хусусиятларини, демократик маъзини, моҳиятини истаристамас инкор этишга олиб келади. Бундан ташқари, мақола автори Равшанни, Гўрўғлини дostonда «халқдан ажралиб... ҳаракат қиладилар»,— дейишида ҳам ҳақли эмас. Аслида Гўрўғли ва Равшан дostonда ўз тақдирини, бахт-саодатини ҳамиша эпик Чамбил эл-юрти билан эт-тирноқдек мустаҳкам бирликда кўради, шу азиз ватан омонлиги ва дахлсизлиги учун ҳар қандай шароитда — бошига оғир кунлар тушган, тасодифий бахтсизликка йўлиққан пайтларда ҳам курашишни ўзлари учун бирдан-бир муқаддас бурч деб билади. Биз-

¹ Комил Яшин ижодий йўли, тўплам, Тошкент, 1963, 123—124-бетлар.

нингча, драматург асарда дoston қаҳрамонларининг қон-қонига сингиб кетган ажойиб ватанпарварлик фазилатини, психологик моментларни атайлаб чуқурлаштириб, ғоявий мундарижани янада бойитишга эришади. Хуллас, С. Мирзаев ўзининг эслатилган мақоласида Яшиннинг характер қирраларини очишда фольклор намуналаридан қанчалик фойдалана олганлиги хусусида фикр юритиш ўрнига, уларни маълум бир пьесанинг умумий ғоявий-бадий тўқимасидан узиб олиб таҳлил қилади, натижада мақсад ўқини нишонга ура олмайди. «Равшан» дostonи асосида «Равшан ва Зулхумор» (1956) пьесасини яратар экан, бунда у мазкур дostonга давримизнинг илғор тенденциялари нуқтаи назаридан ёндашиб, ундаги асосий мотивларни диққат марказида тутгани ҳолда, драматик асар характери учун зарур бўлган эпизодлар ва элементлардан фойдаланишга катта эътибор берди: дostonда тасвирланган воқеаларнинг энг характерли ўринларини танлаб олиб, қайта идрок этиб, умумлаштириб, улардан замондошларимиз учун сабоқ бўларли хулосалар чиқарди, фольклорни замонамизга хизмат қилдира билишнинг ўзига хос намунасини берди.

Бу жиҳатдан, даставвал, шу факт характерлики, Яшин халқ дostonини пьесага айлантиришда, унда нима бўлса ҳаммасини айнан олавермайди, ундан ҳаракатбop — драмabop ўринларни ғоявий ниятга мувофиқ равишда олади, уларга драматургия талабидан келиб чиқиб мақсадга мос баъзи ўзгартишлар киритади. Чунончи, Равшан шу номли дostonда Зулхуморга унинг суратини узукда кўриб қолиб кўнгил қўяди, драмада эса улар бир-бирини ўзарo юзма-юз тўқнашиб олишувда, қизғин жанг шароитида кўриб севиб қолади. Мавжуд шароитнинг уларнинг инсоний севгисига номувофиқлиги, қарама-қарши кучларга мансублиги бу икки севишган қалбда драматик коллизия содир қилади. Ана шу коллизия жараёнида улар ишқ ўтида ёниб-ўртаниб, ўзарo бир-бирига етишувига монелик қилаётган кучлар қаршилигини енгиш чораларини излайдилар. Қиз-ку босқинчилик урушида ўз ихтиёри билан эмас, балки хонинг мажбурияти билан қатнашяпти. Унинг ғоявий жиҳатдан Равшан томонига ўтишини таъминловчи сифатлари воқеалар ривожидa тобора ёрқинроқ очила боради. Бироқ «душман» билан дўстлашишга қизнинг отасисло йўл қўймайди. Йўл қўймасликка кучи, қудрати, имконияти етади. Бинобарин, ошиқ-маъшуқа жуда мушкул вазиятга тушиб қоладилар. Ошиқ-маъшуқа шу мушкул вазият лашкарларига қарши курашиб, курашда бир қаршиликни енгиб бўлар-бўлмас яна янгидан-янги қаршиликларга кетмакет дуч кела бериб, ўз тақдирларига томошабиннинг қизиқинини босқичма-босқич ошириб борадилар. Демак, драматург дostonни драмага айлантиришда қаҳрамонларни илк карти-

жаларданоқ мана шундай мушкул вазиятларга солиш йўлдан бориб, драмага қизиқтирувчанлик фазилати бахш этади, конфликтни этапма-этап кескинлаштиришга замин ҳозирлайди.

Равшаннинг Зулхуморга унинг суратини узукда кўриб-ошиқ бўлиши халқ дostonларига хос ҳолат. Агар бу ҳолат драмага айнан олинса, драма юқоридагича драматик ҳаракат касб этмай, дostonнинг такрорига ўхшаб қоларди. Қаҳрамонлар севишишининг жанг шароитида юз бериши дostonда тасвирланган Қорахоннинг зoлимлик, агрессорлик одатиға, Равшаннинг элу юрти учун фидойилик хислатига мос келади.

Драматург масалаға мана шундай ижодий ёндашиши натижасида дoston дostonлигича кўринмай, драматик асар сифатида намоён бўлади—қайта туғилади. Яна бир мисол. Дostonда ҳам, драмада ҳам Равшаннинг Зулхуморга етишишиға она, Айноқ, Жайноқ, Эрсак, Терсак каллар ёрдамлашадилар. Лекин бу ёрдамлашишни таъминлаган факторлар драмада дostonдагидан кўра бошқача. Дostonда онанинг фарзандлари ўз ажали билан вафот этади, она бефарзандлиги учун Равшанни ўзига ўғил қилиб олади, оналик бурчи туфайли Айноқ, Жайноқ, Эрсак, Терсакларни Равшанни тутқинликдан қутқаришға сафарбар қилади. Драмада эса фарзандлари душманға қарши курашда ҳалок бўладилар, бу кураш эстафетасини она Айноқ, Жайноқ, Эрсак, Терсакларға бериб ўлади. Уларнинг бу эстафетани марраға элтиш истагига Равшаннинг инсонпарварлик хислати, машуқасига муяссар бўлиш хоҳиши уйғунлашиб, мазкур қаҳрамонлар ўртасида ҳамкорлик, дўстлик муносабатларини келтириб чиқаради. Демак, дostonдаги хусусий масала драмада ижтимоий руҳ касб этади.

Яшин «Равшан» дostonи заминида саҳна асари яратганда, асарнинг композицияси ва образлари системасини қайта ишлайди. Бунда у салбий персонажлар билан боғлиқ бўлган баъзи воқеаларни киритади. Қўсадов, Қорахон, Оққиз образларига бўёқни қуюқроқ беради. Улар характеридаги шахсиятпарастлик, худбинлик, ичиқоралик, кўролмаслик, ҳасад, кин, разиллик ва пасткашликни атайин бўрттиради, уларни реалистик заминда кўрсатади. Натижада драмаға характерлараро курашға асосланган ўткир социал конфликт асос қилиб олинади; бу авторнинг дoston мотивида оригинал асар ярата олганлигини яна бир бор тасдиқлайди.

«Равшан» дostonи бадий гўзаллиги, эстетик қиммати билан ўқувчини мафтун этади, халқ дostonлари ичида энг гўзали ҳисобланади. Унда нутқнинг хилма-хил формаларини кўришингиз, халқ юмори, қизиқчиликларини учратишингиз мумкин, ажойиб муболага ва сажли тасвирлар, жанг эпизодлари, Қасанхоннинг банди бўлган ўз фарзандини Чамбилдан бўтадай бўзлаб излаб келиш ҳолатлари, узoқ йўл тасвири — ҳаммаси

достонда ғоят таъсирли ғойдаланган. Халқ санъатининг бунодир намунаси² заминида драматик асар яратиш жуда мураккаб иш эди. Бу ишни Яшин муваффақиятли адо этди. У достоннинг ғоят нозик, нафис тасвирларини саҳнада драматик воситаларда беради. Масалан, достонда Ҳасанхоннинг Равшанни Қорахон зиндонидан қутқариш учун йўл азобларини писанд қилмай Ғиротда елиб-югуриши уч юздан ортиқ серзавқ сатрларда тасвирланади. Драматург бу тасвирдан характерли лавҳани Жайноқ ботир тилидан Равшанни онага таништира туриб келтиради. Жайноқ Ширвонга узоқ ўлкадан сеvimли ёр излаб, талай йўл азобини тортиб келаётган Равшаннинг руҳий ҳолатини қуйидагича баён этади:

Гоҳ созини созлаган,
 Гоҳ бўтадай бўзлаган,
 Ҳайронман, бу йигит
 Қандай қизни излаган?
 Оти келган арллаб,
 Отган ўқдай шариллаб;
 Ур-пасти билмаган,
 Йўлни кўзга илмаган.

(Равшанга)

Қуён юрмас ерлардан
 Қувиб ўтиб келибсиз,
 Булон юрмас ерлардан
 Бўғиб ўтиб келибсиз,
 Қорсоқ юрмас ерлардан
 Қалқиб ўтиб келибсиз,
 Қийик юрмас тоғлардан,
 Қуш туролмас зовлардан,
 Қайдасан, деб жониним,
 Қийлаб ўтиб келибсиз.

Драматург бу сатрларни пьесада кузатган мақсадига мувофиқлаштиради, Равшаннинг Зулхуморни излаб топиш учун катта қийинчиликларни енгиб келганлигини кўрсатишда мазкур сатрлардан унумли ғойдаланади, қайта ишлайди. Достондаги куйловчи — халқ шоири томонидан айтилган юқоридаги сатрлар драмада Жайноқ ботир тилига кўчирилганда умумий мазмунда сал бўлса-да, ўзгариш рўй беради: Жайноқ ошиқ, мард йигит Равшаннинг ташқи ва ички қиёфаси, ҳолати, ўйноқлаб турган оти, йўл азобларини айтганда унга меҳр билан қарайди, қойил қолади, офарин ўқийди, у билан дўст тутинади, унга ҳамдардлик қила бошлайди. Демак, бу ўринда ҳам драматург достондан олинган шеърини парчалардан драматик ҳаракатни кучайтириш учун ғойдаланади, маълум ижодий мақсадни амалга оширади. Ёки Зулхумор портретини олай-

² «Равшан» достони ушбу тўпламдаги Ҳоди Зариф ва Ш. Шоабдураҳмонов мақолаларида етарли таҳлил қилинган.

лик. Бунн Яшин драмада Мастон тилидан баён қилади. Шоҳзодалар олдида кампир Зулхуморнинг ҳусни-жамолини ошириб-тошириб кўрсатгандай бўлади, айни чоқда дostonдаги Зулхуморнинг гўзаллиги тасвири, руҳи маълум даражада сақланиб қолган. Лекин драматург дostonдаги қиз тасвирини пьесага айрим қисқартиш, тузатиш ва ўзгартишлар билан олади, асар ғоясига мослаштиради: «Мастон. Ясанган ҳурдай, тишлари дурдай, кўзлари юлдуздай, қошлари қундуздай; оғизлари ўймоқдай, лаблари қаймоқдай, муҳрланган қоғоздай, юзи сут билан суғорилгандай оқ, кўзи булутли кечалардан ҳам қорароқ, бу ёнида тўқсон беш, у ёнида тўқсон беш, ўни кам икки юз кокил! Бир ёғини тилла сувига ботирган, бир ёғини кумуш сувига ботирган, тонг шамолига қотирган, шоҳзодалар». Мастон Зулхуморнинг нарх-навосини ошириш мақсадида уни атайин кўкларга кўтариб мақтайди. Мақсад шоҳзодаларни қизнинг жамолига маҳлиё этиш, унинг ҳуснини бозорга солиб, мол-дунё тўплашдан иборат эди. Шундай қилиб, Зулхумор қиёфаси тасвири драмада Қорахоннинг пасткашлигини кўрсатишни кучайтиришга хизмат қилган. Драмада автор дostonдаги иккинчи даражали аҳамиятга эга бўлган Қорахон образини типик феодал ҳукмдори сифатида ўта жоҳил қилиб тасвирлайди. У ўз қизини насл-насабга қараб узатмоқчи бўлади, чин севгини назар-писанд қилмайди. Драмада ёзувчи унинг золимлигига хос кирдикорларини бўрттириб кўрсатади. Бу ўринда севги линиясига — Равшаннинг жанговар қиз Зулхуморга (Қорахоннинг боққинчи золим эканлигини яхши билгани ҳолда) бориши воқеасига маълум ижтимоий тус берилади. Шундай қилиб, автор ижтимоий масалани биринчи планга кўтаради, севишганлар қиссаси орқали зулмга қарши кураш—юртда адолат ва тинчлик ўрнатиш масаласини ишонарли ҳал қилади. Яшин драмада янги Кўсадов (салбий), кампир она (ижобий) образларини киритади. Кўсадов Қорахоннинг яқин кўмакдоши ва ҳамфикри бўлган боққинчи хон амалдоридир. Она жабр-зулмдан тинка-мадори қуриган, ҳақсизлик ва золимларнинг дастидан паҳлавон исбнчи фарзандларидан бемаҳал жудо бўлган, пичоқ бориб суягига қадалган аламдийда халқ оммаси образи сифатида талқин этилган. Шу тарзда автор асарда феодализм жамияти даври халқ ҳаётини акс эттирадиган асар яратади. Драматург ўз асарини имкони борича ҳаётийлик руҳи билан суғоришга интилади. Бу ҳол бутун картиналарда кўринади.

«Гўрўғли» туркумидаги дostonларда Гўрўғли, Равшан, Зулхумор образлари санъаткорона сайқал топган. Тасодиқий эмаски, драматург бу образ устида ишлаганда дostonларимиздаги қуйма шеърӣ парчаларни уларнинг нутқига деярли айнан кўчиради, бу билан фольклорга хос қаҳрамонлар руҳини маълум ўринларда сақлашга интилади. Равшан ниқоби:

юзидан тушиб кетган Зулхуморни ногаҳон кўриб қолиб, бу пари-пайкарнинг кимлигини, қаерданлигини сўрайди. Унинг берган саволларида ишқ дарди, ошиқона хаёллар, сирли эзгу-ниятлар ўти орасида қолганлиги ифодаланади. Бу ўринда драматург «Маликаи айёр» достонидан олинган³, хушхонларимиз томонидан «Қайдан бўлурсан?» йўлида севиб куйланадиган қўшиқдан жуда ўринли фойдаланади. Равшан балоғатга етиб, ўз хаёлида ўйлаб юрган қизни бирдан учратиб қолганидан ногаҳон саросимага тушади ва дейди:

Зарафшон зулфингга урибсан шона,
Хиволи қўлларинг бўйбсан қона,
Чиройинг гулгула солиб жаҳона,
Э, пари нишоним, қайдан бўласан?

Бошингга кийибсан мурраси тожи,
Қўрган одам гул юзингнинг муҳтожи,
Бормикан васлингга етмак иложи,
Ғамзаси пайконим, қайдан бўласан?

Дардли қул дардимни кимга ёраман,
Ишқингнинг ўтига бағри пораман,
Шаҳринг, отинг айтсанг, излаб бораман,
Чеҳраси хандоним, қайдан бўласан?

Равшаннинг чуқур самимий, ошиқона руҳда айтган бу дардчил қўшиғида тўсатдан ёр севгисига мубтало бўлиб, жону жаҳони зимдан ўртанган ошиқнинг дил талпинишлари равшан сезилади. Шунингдек, унинг сўзларида севиқли ёрга етишиш йўлида қанчалик қийинчилик бўлса, тортишга тайёр турган жасоратли йигитнинг интилишини осон билиш мумкин.

Юқоридаги уч банд достонда Гўрўғлининг Маликага айтганлари бўлиб, драматург бандлардаги учинчи сатрни ўз мақсадига мослаб ижодий ишлаган. Достонда гўзал тасвирланган Гўрўғлининг инсоний ишқий кечинмаларининг драмадаги Равшан нутқиغا кўчирилиши мос тушган.

Автор достондаги Равшаннинг қаҳрамонлик руҳини тўлалигича, балки бўрттириб, драмадаги Равшаннинг характериға сингдиради. Бунда драматург фольклордаги бир-бирига қарама-қарши традицион тулки-сиртлон образларини муносиб ишлатади. Достонда ҳам Гўрўғлига нисбатан «Евмигнинг сиртлони» деган ибора қўлланилган. Драматург Равшан характеридаги ёв келганда ял-ял ёниш фазилатини — довураклик, ўлим билмасликдек нодир хусусиятни унинг ҳаяжонли, қаҳрли қиёфаси орқали жонли гавдалантиради:

Кўсадовнинг сўзи ўчмас аламдир,
Мард йигитга майдон деган не ғамдир,
Тулкиларни сиртлон бўлиб қувмасак,
Онамизнинг оппоқ сути ҳаромдир.

³ Қаранг: Ўзбек халқ достонлари, I том, Тошкент, 1956, 236—237-бетлар.

Равшаннинг мардонаворлик билан айтган бу сўзи унинг хатти-ҳаракати, фаолияти билан узвий боғланган бўлиб, чинакам халқ қаҳрамонига хос хислатларни бўрттириб кўрсатишга имкон берган.

Чамбилнинг адолатли султони Гўрўғли образи драмада фольклор колорити билан чизилган. Достонда ҳам, драмада ҳам Гўрўғли қиёфасида бутун умрида Чамбил элининг фаровон тинчликда яшаши учун жон куйдирган, ҳар қандай эл-юрт душманларининг ҳамиша боплаб додини берган зўравон валламатли, мамлакатнинг марҳаматли доно раҳбари кўринади. Унинг драмадаги «эл бор бўлса, эр хор бўлмас; эр бор бўлса эл хор бўлмас; эр йигит ўзи учун туғилар, эли учун ўлар; кучсиз қолиб эзилгунча, кучаниб эз душманни; сиртинг синса ҳам сирингни берма ёвга» каби ҳикматли сўзларда, айниқса, эл бошига оғир кунлар тушган кезларда она юрт учун жон фидо қилишга даъват этади. Драмада Гўрўғли номи билан айтиладиган «Кунларим» термасидан кичик парча берилади. Ҳақиқат ва адолат, ор-номус учун таллашиб жангларда мардонавор курашган Гўрўғли ўз бошидан ўтганларини, «ҳақиқат қиличин чонган кунларини»ни Равшанга сўзларкан, Чамбил йигитларини ўзи каби ёвқур, доворак бўлишга чақиради. Унинг нутқида марди майдон баҳодирнинг ғолибона руҳи барқ уриб туради:

Саксонимда сакраб-сакраб боққанман,
Ёв келса қирмизи қоним тўкканман,
Охирида нор туядек чўкканман,
Булут чайнаб, музни бурккан кунларим.

Достондаги:

Бир ғарибни кўрсанг, зинҳор оғритма...
Йиқилганни, болам, сен босиб ўтма...
Қўлингдан келганча чиқар яхши от,
Яхшилиқ қил, болам, ёмонликни от.
Насиҳатим ёд қилиб ол, ёлғизим,
Ёлғиз юрса чанг чиқармас яхши от,—

каби чуқур гуманистик фикрларни акс эттирган парчалардан ва «Мен сиза насиҳат айлай, ватанни тарк этувчи бўлма» деб бошланадиган, қўшиқ қилиб куйланадиган «Гўрўғли» термасидан фойдаланиб, драматург оригинал насиҳат термаларини яратди. Бироқ айрим ҳолларда авторнинг баъзи тўртликлари Гўрўғли термаларидан мазмун ва таъсирчанлиги жиҳатидан маълум даражада қуйи туради. Термада:

Яхшининг юзи жаннатдир,
Ани кўрмак ғаниматдир,
Номарднинг иши миннатдир,
Зар берса олувчи бўлма!

Драмада:

Яхшининг юзи бўстондир,
Уни кўрмак шараф-шондир,
Емоннинг иши зиёндир,
Ендашиб юривчи бўлма!

Биргина ўринли ишлатилмаган «шараф-шондир» сўзи термадаги пишиқ, сермазмун сатрлардан сунъийлиги билан ажралиб туради.

Традицион фольклоримизда Алпомиш, Аваз, Равшан каби идеал ижобий қаҳрамонлар А. М. Горький айтганидек, халқнинг неча асрлар мобайнида ўз ижодхонасида яратган ўлмас типларидир. «Равшан» достони эмоционал-эстетик таъсирчанлиги, тилнинг ғоят бўёқдорлиги, бадий гўзал, мукамал ишланганлиги билан ўқувчига ҳамон эстетик завқ бериб келяпти. Бу достонни эпосимизнинг классик асари дейишимиз мумкин. Драматург «Равшан» достони асосида саҳна асари яратишда достоннинг бундай ажойиб хусусиятига алоҳида эътибор берган. Шу сабабли драматург достондаги «Ёр, айланай қалпоқ тиккан қўлингдан» ва «Узоқдан келаётирман» деб бошланадиган шеърий сатрларни маълум қисқартишлар билан айнан олиб жуда тўғри иш қилган. Яшин достондаги тайёр, серзавқ, мусиқий, қуйма сатрларни айнан кўчирганда ҳам уларга эркин ва айни чоқда ижодий муносабатда бўлади. Бошқача қилиб айтсак, асар қаҳрамони характерининг хатти-ҳаракатига мос келадиган тўртликларни олиб, қайта ишлайди. «Ёр, айланай қалпоқ тиккан қўлингдан» деган Равшан қўшиғи достонда қуйидагича берилган:

Отинг Хумор, ўзинг Хумор, Хуморсан,
Чир атрофи уч бурч исли туморсан,
Ошиқларни кўзинг билан жўмарсан,
Ёр, айланай қалпоқ тиккан қўлингдан.

Драматург ўтмишда кўз тегмасин учун тақиб қўйиладиган турли исли туморларни эслатувчи сатр ўрнига севги дарди ўтида ёниб турган ошиқ йигитнинг эҳтиросли кечинмасини билдирадиган янги оригинал сатрни киритади:

Отинг Хумор, ўзинг Хумор, Хуморсан,
Гул сувила сиеҳ зулфинг юварсан;
Ошиғингни доғу дардга қўярсан,
Ёр, айланай қалпоқ тиккан қўлингдан.

Достондаги айрим қўшиқларни худди шундай ижодий ишлаш «Узоқдан келаётирман» ашуласида ҳам кўринади. Равшаннинг бахши-девона қиёфасида қўлида дўмбира билан бозорларда бўзлаб юриб айтадиган қўшиғида ёр қидириш баҳонасида Қорахон ҳукмрон бўлган мамлакатда азоб-кулфатда яшаётган жафокаш мард йигитларни топмоқчи, улар билан танишмоқчи бўлганлиги ғояси акс этади. Золимнинг юртида юрганини яхши билган Равшан қўшиғида достондагидек фа-

қат қалпоқ бозорини изловчигина эмас, айпи чоқда эл билан иши бўлмаган юрт амалдорларига «эл учун юк бойваччалар»га шама қилиб, уларни ҳажв қамчиси билан савалайди:

Паст-пастгина паст кўчалар,
Ҳолим билмас бир нечалар,
Эл учун юк бойваччалар,
Ақли чала бекваччалар,
Қалпоқ бозори қайсидир?

Шунингдек, дostonдаги:

Элда даврон сурган борми,
Ўз давриман юрган борми?

сатрларига драматург ижтимоий мазмун бахш этади:

Элда даврон сурган борми,
Бахтга юзин бурган борми?

Равшаннинг сўзга чечанлик, ҳазилкашлик, қизиқчилик, ҳажв-корлик хусусиятлари дostonда умумий тарзда тасвирланган. Унинг бу хусусиятлари драмада конкрет хатти-ҳаракатлари оқимидан келтириб чиқарилган; бу ҳол айниқса, дostonдаги Оққиз сифатлари тасвирининг драмада Равшан тилидан конкретлаштириб берилишида очиқ кўринади. Равшан Оққизнинг: «Шошма бўлмаса, гапга чечан кўринасан, мен қандай қизман, қани мени бир мақта-чи, девона»,— деган саволига жавобан уни дostonдагидек қилиб таърифлайди, сўз орасида Равшан Оққизни «яхши, текис бўз болани кўрса эси йўқ қиз, аҳмоқ қиз»,— деб ҳам қўяди. Бу таърифда Оққизнинг чин севгини қадрламайдиган, хуш сураг йигитни учратгудек бўлса, унга дарров муҳаббат изҳор қила берадиган енгилтак қиз эканини ҳазил аралаш айтади. Шу тарзда драматург дostonдан сахна асари яратишда ҳар бир образ, тасвир, деталга ижодий ёндашади ва уларни ўз ниятига кўра қайта ишлайди. Равшан Зулхумор учун Ширвон йўлига чиқишида насиҳатни унга дostonда отаси Ҳасанхон, драмада бу насиҳатни эса бобоси Гўрўғли беради. Умуман, драмада Ҳасанхон образи кўринмайди, драматург бу образга хос характерли белгиларни Гўрўғлида мужассамлаштиради. Бу билан образлар системасини ихчамлаштиради. Дostonда Ҳасанхоннинг ўз ўғли Равшанни бандиликдан қутқариш учун ёвлар билан олиб борган жанглари тасвирида якка шахс қаҳрамонлигини бўрттириб кўрсатишга алоҳида эътибор берилади; бу табиий, чунки халқ ўзидаги бутун куч-қудратини, прода ва қатъиятини ўз севгили қаҳрамонида жамлаштиради, бу фольклорда тип яратишнинг ўзига хос хусусиятидир. Якка шахс коллектив руҳи билан қаҳрамонлик кўрсатади. Эпосдаги бундай романтик қаҳрамонлик руҳига драмада реалистик бўёқ берилади. Демак, драмада дostonдаги якка шахс қаҳрамонлиги

ўрнини Гўрўғли бошчилик қилган халқ — кўпчиликнинг марди майдон бўлиши олади. Бу билан ҳам драматург асарнинг реалистик кучини оширади. Бундай реалистик ҳолатлар асарнинг романтик руҳини инкор этмайди, балки уни бойитади. Драманинг реалистик белгилари ошиқ-маъшуқаларнинг ватанпарварлик, вафо ва садоқатда якдиллигини дostonдагига нисбатан ижтимоий мазмун касб этгани ҳолда ёрқинроқ тасвирланиши билан янада ортади. Драматург Равшаннинг ҳамма нарсадан ўз она юртини аъло кўрган, унинг омонлиги учун жон фидо қилишга тайёр турган ҳақиқий мард ватанпарварга хос қаҳрамонлигини кўрсатишда ҳам дostonдаги шеърӣй парчалардан унумли фойдаланади:

Сен айтган одамнинг, золим, мен эмас,
Эл фарзанди ўлимдан ҳеч ғам эмас!
Бошимни кес, ўз элимдан кечмайман,
Олтин тахтинг тупроғимга тенг эмас!
Мард жонини ўз элидан аярми,
Уламан деб мард йўлидан тоярми!?

Асарда Зулхумор образи дostonдагига нисбатан анча актив, Равшаннинг муносиб қўлдоши, ҳақ ва адолатни қаттиқ туриб ҳимоя қила оладиган танти, жўмард аёл. Мардликда, жангда, ор-номус учун талашишда ҳар қандай баҳодир эрларга тенг келадиган жасур, эр юракли, ўткир зеҳнли, тадбиркор қиз; бундай аёллар образи эпосимизда кўп учрайди. Равшан зиндонда ётганида Зулхумор уни йўқлаб зор-зор йиғлаб келади. Майна қуши орқали Чамбилга хабар юборади. Гўрўғли келгунча, Равшанни ўлимдан бутун борлиғи билан сақлаб қолиш учун жон-жаҳди билан киришади. «Мени ўлдир, тўрамни сен озод қил!»— деб отасига ялинади, ёлворади. Бундан ҳам ҳеч бир натижа чиқмагач, отасини астойдил қарғайди; отасининг зулмига чидай олмаган Зулхумор бир муштипар бўлиб фарёд чекиб қўя қолмайди, балки унинг қалбида ғазаб, ўч, кин ўти тутақади, тугён уради; ўз отасининг ҳақиқий душманига айланади; ўз ёрини, жондан севган кишини ҳимоя қилади:

Этмагил, золим, мени бу меҳрибон ёрдан жудо,
Бу алам ҳасрат ўтида ёнаман, оҳ ёнаман,
Рўзгоринг қора бўлсин, тахт-бахтинг тор-мор,
Сен менинг отам эмассан, мен сенга бегонаман.

Драматург «Равшан ва Зулхумор» драмасида омма идеалларини ўз қаҳрамонлари руҳига сингдириб, замондошларимиз учун сабоқ бўладиган хулосалар чиқаради. Хуллас, «Равшан ва Зулхумор» драмаси фольклор материаллари асосида актуал темада замонавий пьеса ярата олишнинг ўзига хос яхшигина намунасидир.

ЖУМАНИЕЗ ҚОБУЛНИЕЗОВ

«УРТОҚ ЛЕНИН» ДОСТОНИ ҲАҚИДА

Эргаш шоирнинг совет даври ижоди фольклорнинг ўтмиш мероси, ундаги демократик ва халқчил анъаналардан, реал ҳаётий талаб ва эҳтиёжлардан ҳамда классик адабиётнинг илғор ғоявий-бадий имкониятларидан ижодий фойдаланиш натижасида шаклланди ва камолга етди. Адабий меросга бўлган ворисликни шоир асарларида ўзига хос равишда баён этади. Бундай эътироф фақат Эргаш шоир ижоди учунгина эмас, умуман совет фольклорининг традицион халқ оғзаки поэтик ижодига бўлган муносабати ва новаторлик фазилатини белгилашда катта аҳамият касб этади:

Шу сўзларни билганимча сўйладим,
Достон айтдим мен шуларнинг йўлиман.
Катта шоирларнинг йўли достоним,
Байтларини мен ўзимдан бойладим.
Беусод ҳеч нарса, дўстлар, йўл олмас,
Йўл олса ҳам элга эътибор бўлмас,
Ахир қолар ўз олдига уялиб,
Элга таъсир қилмас, асл йўл эмас.

Ана шу йўл ва Қўрғон қишлоғидаги ижодий муҳит ҳамда бой адабий традиция Эргаш шоирнинг дostonчилик санъатида катта ўрин эгаллашига ва ўзи ҳам ўлмас асарлар яратишига олиб келади. Бинобарин, Эргаш Жуманбулбул ўғли ўзбек фольклорида эпик традицияни яхши эгаллаб, янада бойитган, кенгайтирган ва унга суянган ҳолда янги ижодий ютуқларга эришган шоирлардан биридир.

Эргаш шоирнинг совет даври ижодида «Уртоқ Ленин» достони муҳим ўрин тутди. Асар доҳий В. И. Лениннинг революцион фаолияти, меҳнаткаш халқнинг бу улуг сиймога бўлган битмас-туганмас миннатдорчилик ва самимиятининг тасвир ва тавсифига бағишланган. «Уртоқ Ленин» достони мавзу эътибори билан мутлақо янги ва оригинал асар бўлиб, унда Эргаш шоир икки даврни кўрган ва замон воқеликларини тўғри ҳис этган дostonчи позициясидан ёндашади.

Достонда В. И. Ленин образи алоҳида ажралиб туради. Эргаш шоир улуғ доҳий образини яратишда янги поэтик воситалардан, шунингдек, бадий ифодалашнинг анъанавий воситаларидан ҳам фойдаланди. Улуғ доҳий ва устоднинг кўпгина ажойиб, такрорланмас ва айни вақтда оддий инсоний фазилат ва хислатларини тасвирлар экан, шоир қуйидаги мисраларда В. И. Лениннинг буюк заҳматкаш, илм-фан чўққиларини эгаллаган улуғ мутафаккир эканлигини алоҳида қайд қилиб кўрсатади:

Уртоқ Ленин, дўстлар, дунёга келди,
Уриниб, илмга кўп хизмат қилди,
Дунёнинг шавқини илмда билди,
Ғайрат қилди, кўп илм ҳосил қилди.

Ҳамма илмни билди, илм қолмади,
Бу одам билмаган илм бўлмади,
Ешлигидан олим бўлиб ҳаммага,
Дунёни бирорта кўзга илмади.

В. И. Ленин социал адолатсизлик сабабларини, пулнинг ҳукмронлигини, дунёда мол-дунё тенгсизлигини синчковлик билан жуда тўғри кўра билди. У халқнинг турмуши оғир бўлиб, ночор ҳаёт кечириб, эксплуатация зулми остида шафқатсиз эзилаётганлигини, бир ҳовуч муштумзўр, текинхўр бойлар эса, айш-ишратда, миллионлаб меҳнаткашлар ҳисобига ҳаётнинг лаззатини сураётганлигини кўрди:

Қараса, замонни золим жойлаган,
Золимлар ўзини ўбдон шайлаган,
Ким дунёдор бўлса, замон шуники,
Дунёси йўқларни кўздан тайлаган.

Ленин кўрса, йўқнинг сўзи ўтмайди,
Шўр бошига битта тана битмайди,
Бел қувватин сарф этиб, ким тер тўкса,
Бечорага бир кун овқат бўлмайди.

В. И. Ленин «кўз ёши қачонгача оқар, деб» ишчи ва деҳқонлар курашига бош бўлиб, меҳнаткашларни революция қилишга чақирди ва пировард оқибатда уларнинг устози ҳамда доҳийси бўлиб қолди:

Ленин ўртоқ ўйлади, кўп ўйлади,
Бир нечага замонани сўйлади,
Қачонгача оқар, деди кўз ёшлар,
Инқилобга белин маҳкам боғлади.

Улуғ доҳий халқни бойлар, буржуйларга, ёмонлик ва жаҳолат дунёсига қарши курашга даъват этди:

Ленин энди инқилобга бош бўлди,
Ленин сўзи ҳаммага кенгаш бўлди,
Ҳар сўзидан минг маънони топган сўнг,
Ленин номи буларга йўлдош бўлди.

Узининг бутун умрини, ақл-заковатини кишилар бахт-саодати, фаровонлигига бағишлаган буюк инсоннинг салобатли образи тингловчининг кўз олдида ана шу тарзда гавдаланади. Халқ доҳийдан миннатдор бўлиб, унга таъзим қилади, у бошлаб берган ишни — порлоқ келажакни кўриш ишини зўр иштиёқ билан давом эттиради.

«Ўртоқ Ленин» дostonи композицион жиҳатдан айрича хусусиятларга эга бўлиб, унда анъанавий дostonлардагидек наср ва назм алмашиниб келмай, балки соф назмдан иборат. Диалог, монологларда бахши нутқи етакчилик қилади. Бу нарса шеърий нутққа қўл келиб, текис, силлиқ чиқишига имкон берган. Бахши баёнида қўлланилган диалоглар жамиятнинг турли табақаларига мансуб кишилар ўртасидаги зиддиятларни кўрсатишда яхши натижа берган. Айниқса, бой ёки судхўрларнинг эксплуататорлик қиёфаси уларнинг рақиблари тилидан кучли пафос билан фош этилади. Судхўр, ижарахўр камбағалдан ўз қарзини икки, уч ва ҳоказо марта талаб қилганда, унинг берган жавоби ана шундан далолат беради:

Тезроқ олмасангиз, оларсиз кейин,
Молим бўлса, берар эдим мен сизга,
Ҳеч нарсам бўлмаса, сизга не дейин?!

Дostonда судхўрнинг жавоби ҳам яна шу диалог ёрдамида такрорланиб, қуйидагидай ифодаланган:

Бўйним кучли, фойдасиман кўя бер,
Пулинг қанча кўлайса ҳам уя бер,
Мен ҳам ўйга, қирга чошиб кўрайин,
Боз устига байтал, чўбир, туя бер.

Бундай диалоглар дostonда воқеаларни кучайтиради, тингловчига бадий-ғоявий ва эстетик завқ бағишлайди.

Салбий тип тилидан бошқа бир текинхўрнинг ҳақиқий ички ҳолати фош этилганда қаҳрамонлар монологи ҳамда диалого яна ҳам кучлироқ самара беради. Бу ерда шоир персонажни ўз сўзи, хатти-ҳаракати билан ўзини фош этиш усулидан усталик билан фойдаланди. Масалан, судхўр ўз диалогда қозининг ҳар сафар унинг хонадонига келганда, бутун бошли қўйни еб кетганлигини ишонч билан уқтиради:

Энди, ука, юр биз билан қозига,
Оббораман шу қозининг ўзига,
Ҳар келганда бир қўйимни еб кетган,
Қози ҳурмат қилар еган тузига.

Бошқа бир эпизодда Эргаш шоир ўтмишдаги бир камбағал бечоранинг тортган азоб-уқубатини тасвирлар экан, бунда камбағал судхўрдан қарзга пул ёки дон олганлиги, кейинчалик буларни унга кўп процент билан қайтаражагини ҳикоя қилиб беради. Бундай ҳолларда шоир баён қилишнинг уму-

мий йўлидан гўё чекингандек, тингловчининг фикрини бошқа томонга чалғитгандек бўлиб туюлади. Бироқ бундай фактларни шеърда усталик билан бера билиш баённинг изчиллигига путур етказмайди.

Достон хотимасида шоир совет кишиларининг бундан кейинги фаолияти йўлини — В. И. Ленин чизиб берган ҳаракат программасини амалга оширишлиги масаласини ўз бадий тафаккури кўламида қайд қилиб кўрсатади ва ватандошларини бу муқаддас орзуларни рўёбга чиқариш учун курашга чақиради. «Ўртоқ Ленин» достонининг чуқур маъноли бу хотимаси ўзбек бахшиларининг кўп қиррали ижодидаги новаторликнинг ёрқин намунаси.

«Ўртоқ Ленин» достонининг бадий воситаларида анъанавий элементлар кенг ўрин тутган бўлиб, шоир улардан усталик билан фойдаланган. Образли ифодалашнинг муҳим воситаларидан бири чоғиштириш, қиёслашдир. Ўзбек фольклорида икки образ қиёсланадиган экан, бунда улардан биттаси иккинчисини ёрқинроқ таърифлаш учун ишлатилган, бинобарин, унга қўшимча маъно юклатилади. Эски эпик традицияда бўлгани сингари қиёслашда *каби, сингари, дай, дек, гўё* каби сўз ва қўшимчалардан фойдаланилади. Жумладан, «Ўртоқ Ленин» достонида В. И. Лениннинг донолиги ва ажойиб нутқини ифодалаш учун Эргаш шоир анъанавий тушунча — *булбулигўё* сўзидан фойдаланади:

Илмдан кўп нафлар топиб, ёронлар,
Гўёки, бир булбулигўё бўлди.

Достонда доимий эпитетлар, метафоралардан ҳам ўринли фойдаланган. Метафоралар ёрдамида табиат ҳодисалари жонли мавжудотлар хатти-ҳаракатига ўхшатилади, ёки аксинча, киши онгининг хусусияти ва ҳаракати ана шу метафоралар орқали моддий ҳодисаларнинг хусусияти ва ҳаракатига кўчирилади. Масалан, «Ленин десам кўнглим равшан бўлади»; «Оқ ит билан қора ит, бари бир ит». Эргаш Жуманбулбул томонидан ижодий қайта ишланган бу халқ мақоли шоҳ ва хонларнинг башарасини жуда аниқ очиб беради; итнинг қораси ҳам ит, оқи ҳам ит дейиш билан шоир, хон, амир, султонларнинг номлари ва унвонлари бир-биридан ташқи кўринишда фарқ қилса ҳам, қилмишлари, кирдикорлари, золим ва жоҳилликлари жиҳатидан бири иккинчисидан ҳеч фарқ қилмаслигини халқнинг содда ва сермазмун ибораси орқали ифодалаб, уни афоризм даражасига кўтарди. Шоир фалак ҳақидаги анъанавий тушунчадан фойдаланиб, уни жонлантиради; фалак ғайри табиий куч-қудрат сифатида гўё кишилар тақдирига аралашади, натижада зулмнинг ҳаддан ошиқлигини ёрқин очади.

Шундай қаттиқ кунлар тушиб бошига,
Фалак титраб йўқларнинг нолишига.

Анъанавий тушунчалар дostonда батамом янги маънода ишлатилган:

Хизмат қилиб, унинг руҳин
Кўп шодмон қилмоқ керак.

Диний эътиқодга кўра қуръон ўқитиб, худойи қилинса, марҳумнинг руҳи хурсанд бўлади. Бироқ Эргаш шоир дostonида гап бундай диний мистик расм-русум ҳақида эмас, балки батамом реал, умуман фойдали ҳаракат тўғрисида борапти; бахши тингловчиларни ўзларининг яратувчилик меҳнати билан, ҳалол «хизмат қилиб» Ильич васиятларини бажаришга, бутун ишларимиз, совет кишилари эришган янги-янги ютуқлар Ленин чизиб берган режаларга, унинг ўлмас ишига мувофиқ бўлишлигига даъват этади. «Ўртоқ Ленин» дostonида градация усулидан ҳам ижодий фойдаланди. Айниқса, ўтмишнинг салбий ҳодисаларини ва айрим персонажларни тасвирлашда градация усули жуда қўл келади:

Бу чоққача қанча замонлар ўтди,
Қанча подшо, амир ҳам хонлар ўтди.
Йўқ-юқа камбағал билан иши йўқ,
Элни вайрон қилиб хоқонлар ўтди.

Келтирилган бу тўртликда такрор ишлатилган қанча сўзи ҳамда ўтди феъли поэтик аҳамият касб этган бўлиб, феодал иерархия олий вакиллари — подшоҳ, амир, хон, султон ва ҳокимларнинг қанча, ўтди сўзлари билан органик бирликда олиниши тегишли градацияни вужудга келтирган. Ўтмиш билан ҳозирги замонни бир-бирига кескин қарама-қарши қўйиш, феодал жамияти эксплуататор синфларнинг социал қуйи табақага нисбатан ниҳоятда шафқатсиз бўлганлигини қайд қилиб кўрсатиш Эргаш шоир услубига хосдир. Бунга шоир фақат антитезалардангина эмас, шу билан бирга градациялардан ҳам фойдаланиш орқали эришади:

Пулини юбориб ўзи ётибди,
Қамбағаллар меҳнат қилаётибди,
Қанча фойда чиқса бойлар об қўйиб,
Чирпиниб, бу қуруқ қолаётибди.

Янги ўзбек дostonларида ҳам анъанавий дostonларда бўлгани сингари такрордан кенг фойдаланилди. Маълумки, такрор бу фольклор асарларида жуда узоқ замонлардан бери қўлланиб келаётган стилистик характерга эга бўлган приём бўлиб, унда бир сўз, ёки бир неча сўзлар бир мисрада, баъзан кетма-кет келадиган мисраларда қайтариш тарзида қўлланилади. Бу билан у ёки бу фикр, ҳис, туйғу, қаҳрамоннинг маълум бир сифати кучайтирилиб, бўрттирилиб, ўқувчи диққатини шунга қайта-қайта жалб этишга ундалинган бўлади. Такрор асар текстининг таъсир кучини оширади. Фольклор асарларида бир сўзнинг ўзи ҳа деб такрорлана бермай, бир

Ўзакдан ясалган икки ва ундан ортиқ турли сўз ёки маъно жиҳатидан бир-бирига яқин бўлган айрим сўзлар такрор тарзида ишлатилади. «Ўртоқ Ленин» достонининг ижодкори Эргаш шоир ҳам мана шу анъанавий такрор усулидан ижодий фойдаланиб, улуғ доҳийнинг типик хислатларини очишга ҳаракат қилади:

Кўп ўқиди, дўстлар, илмни топди,
Илмдан беадат билимни топди,
Илмдан илм ҳосил қилиб ёронлар,
Неча илмсизнинг обрўйин ёпди.

Шоир такрор ёрдамида В. И. Ленин фаолиятида унинг энг асосий фазилатларидан бири бўлган — донолик, олимпик, фозилликларни таъкидлаш билан бирга, у фақат бор илмларни эгалловчигина эмас, балки уларга ўз ҳиссасини қўшиб ривожлантирувчи бўлганлигини ҳам ифодали қилиб тасвирлаган. Такрор ишлатилган сўзлар тасвирланаётган воқеа-ҳодисага, образлар характеристикасига алоҳида ифода ва эмоционаллик бахш этади.

Маълумки, анъанавий фольклор жанрларининг деярли ҳаммасида ижодкорлар персонажлар характерини, ҳодиса ва нарсаларнинг маъно ва мазмунини, сифати ва хусусиятларини ўзаро кескин фарққа эга эканлиги, бир-бирига кескин тарзда зидликларини кўрсатиш мақсадида тазоддан баракали фойдаланиб келганлар. Эргаш шоир «Ўртоқ Ленин» достонини ижод этишда ана шу анъанавий бадий услубдан ижодий тарзда фойдаланиб, ўтмиш ижтимоий жамиятнинг антагонистик синфий характерини ниҳоятда усталик билан очишга муваффақ бўлган:

Маишатман кайфу сафо бир ёқда,
Меҳнат билан жабру жафо бир ёқда,
Ҳеч сони йўқ мунглуқларнинг азасин,
Базму ишрат, созу наво бир ёқда.

Шундай қилиб, «Ўртоқ Ленин» достони 20-йиллар ўзбек совет адабиёти ва фольклорига пайдо бўлган ғоявий-бадий етук асардир. У анъанавий достонлардан фарқ қилувчи фавқулодда янги ҳодисадир. Замондошларимизнинг бой маънавий дунёси, Коммунистик партияга ва унинг асосчиси В. И. Ленинга бўлган меҳр-муҳаббати, садоқати ёрқин ифодаланган бу асар Эргаш шоир маҳорати камолотини кўрсатиб турибди.

ОМОНИЛЛА МАДАЕВ

ЭРГАШ ЖУМАНБУЛБУЛ УЎЛИ АСАРЛАРИНИНГ ИЛҚ ТАРЖИМАЛАРИ ҲАҚИДА

Совет даврида фольклор асарлари фақат илмий текшириш объекти бўлиб қолмай, кўп миллатли совет маданиятининг ажралмас қисмига ҳам айланди. Натижада қардош халқлар ижоди қаторида ўзбек фольклоридан ҳам кўплаб таржималар вужудга келди. Фозил Йўлдош ўғли, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Пўлкан шоир, Қурбон ота каби халқ ижодкорлари асарлари фақат ўзбек тилида эмас, рус тилида ҳам кенг халқ оммасига тақдим қилинди; ўзбек фольклоридан рус тилига таржима қилишда халқимизнинг тарихини, курашини ёритган, унинг психологиясини, эзгу ниятларини акс эттирган асарлар танланди. Бунда атоқли халқ достончиси Эргаш Жуманбулбул ўғли асарларини таржима қилиш муҳим ўрин тутди. Шоир ижодидаги янги турмушни акс эттирувчи асарларнинг деярли ҳаммаси 30-йилларнинг бошидаёқ бутун мамлакатимиз бўйлаб рус китобхонларига етказилди. 1935 йил 15 апрелда «Правда» газетасининг саҳифаларида шоирнинг «Ўртоқ Ленин» достонидан парча босилиб чиқиши Эргаш Жуманбулбул ўғлининг кенг ўқувчилар оммасига танилиши билан бирга унинг ижодига бўлган қизиқишнинг ортишига сабаб бўлди. Кейинги йилларда шоир ижодидан намуналар кўплаб таржима қилина бошланди. Ҳатто рус тилида ёзилган илмий мақолалар ҳам вужудга келди. Бу мақолалар фақат республика журналларидагина эмас, балки Иттифоқ миқёсидаги журналларда ҳам тез-тез босилиб турди. Жумладан, «Литературный критик», «Литературное обозрение» каби журналлардан шоир ижоди ва унга оид материаллар муносиб ўрин олган. Рус тилига таржима қилинган асарлар ичиди «Ўртоқ Ленин» достони, «Октябрь», «Келдим», «Эшон» каби термалар бор. Бу асарларга қизиқиш шу даражада катта бўлганки, баъзи асарлар қайта-қайта матбуотда эълон қилинган. «Ўртоқ Ленин» достонидан таржима қилинган парчалар «Правда» газетасида (1935 йил, 15 апрель), «Литературный

критик» (1935 йил, 2-сон), «Литературный Узбекистан» (1936 йил, 5—6-сон) журналларида, «Октябрь» термаси эса «СССР халқлари ижоди» альманахида босиб чиқарилди. Бу асарлар қайта эълон қилинар экан, таржималарнинг бадний савияси борган сари ошиб борди. Жумладан, «Ўртоқ Ленин» дostonидан қилинган таржимадаги ижобий ўзгаришлар фикримизнинг далили бўлади. «Ўртоқ Ленин» дostonига алоҳида эътибор билан қарашнинг ва ниҳоят, бир неча бор нашр қилишнинг асослари бор эди, албатта. Аввало бу асарда шоир икки ҳаётни бир-бирига таққослайди. Утмиш ҳаёт билан Ленин берган озод ҳаётнинг бир-бирига қарама-қарши қўйилиши ва янги ҳаёт афзалликларининг кўйланиши давр нуқтаи назаридан энг актуал масалалардан бири бўлиб ҳисобланди. Иккинчидан, оддий меҳнаткаш халқнинг Ленинга бўлган муҳаббати ва садоқатининг акс этиши ҳам катта аҳамиятга эга. Таржимада бойларнинг макри, уларнинг камбағалларга қилган туҳматларига алоҳида диққат билан қаралади. Қишин-ёзин чўлда қўйларни машаққат билан боққан чўпон бойнинг нафратидан қочиб қутула олмайди; уни ўғриликда, нонкўрликда айблашади:

«Ты баранов раскрал и попродавал,
Ты, подлец с моих овец богачем стол,
Где же все барашки-двойняшки, скажи?»
Не платил, избивал да и в шею гнал.

Ўзбекчаси:

«Сен қўйимдан кўп ўғирлаб сотибсан,
Сен, баччагар, бу йил бой бўп кетибсан!»
Ҳақни бермай уришиб-уришиб сўради:
«Эгиз туққан кўзиларни нетибсан».

«Ўртоқ Ленин» дostonидан қилинган таржимада айниқса судхўрнинг пул олган камбағалга ўтказган зулми яхши ифодаланган:

Вот бай сотни рублей бедняку даёт,
А тот вернёт, что в полгода наживёт.

Ўзбекчаси:

Бир қашшоққа бир бой юз сўм пул берган
Беш-олти ой топганини еб юрган.

Деҳқоннинг қалбида бойга нисбатан нафрат ўти ёнади. Бойнинг — судхўрнинг шармандасини чиқарадиган гаплар унинг қалбида жўш уради:

В кабале пять лет, сил уж нет платить,
Ты все забрал, а я голоден и гол,
Первый год я сто, во второй — двести дал,
Через два года и пятьсот отсчитал,
А затем идёт по тысячи в год,
Так что там еще за долг? Чего причтал.

Аммо асрлар давомида вужудга келган расм, бойга нисбатан қаттиқ гапира олмаслик одати унинг қалбидаги гапларни бойга айтишга йўл қўймайди. Зулмга чидашга ундайди. Бу зулмларнинг ҳаммасига Ленин бошлиқ Коммунистик партия барҳам берди. Шоирнинг кўз олдида Ленин бугун меҳнаткаш халқни азоб-уқубатдан қутқарган буюк сиймо сифатида гавдаланади. У халқнинг сўз билан ифодалашни қийин бўлган меҳрини акс этирмоқчи бўлади. Лениннинг ҳар бир сўзини дoston қилиб айтишга, Лениннинг абадий барҳаёт номини доимо ёд этишга, доҳийнинг кўрсатган йўлидан боришга чақиради.

Он за бедный голодный люд,
Ни жизни ни сил не шадил.
Так за Лениным идти,
По его путям надо нам.

Дostonнинг таржимасида баъзан зўрма-зўраки мисралар ҳам йўқ эмас. Баъзан эса фикр ҳам ўзгариб кетади. Масалан, қуйидаги парчага эътибор қилайлик:

Кричат: «Помоев ему, собаке, дать!»

Ўзбекчаси:

«Шу чўпонга ит оши ҳам бас»,— деди.

Шоир бойнинг чўпонга итнинг ошини бер демоқчи эканини айтса, таржимада итга, яъни чўпонга ювинди бер деган маъно чиқяпти. Аммо юқорида айтганимиздек, қайта-қайта қилинган таржималар бундай камчиликларни борган сари бартараф қилишга олиб келди. Жумладан, мазкур сатр «Литературный Узбекистан» журнаlining 1936 йил 5—6-сонида қуйидагича таржима қилинган:

«А пастуху помои лишь нужны».

Лекин аввалги таржималарда ҳам мазмунан бузилган мисралар нисбатан кам бўлиб, таржима қилинган ишларнинг мазмунига таъсир қилмайдиган даражада эди.

Дoston таржимаси билан танишар эканмиз, ҳали бадий жиҳатдан таржимонларнинг тажрибасизлиги кўзга ташланади. Бу айниқса, оригинал асар формасининг сақланмаганида аниқ сезилади. Таржимада баъзан халқ оғзаки ижодига характер жиҳатдан мос келмайдиган гап тузилишидаги мураккабликлар, зўрма-зўраки қофиялар учрайди. Жумладан жуда яхши топилган «молчу — плачу», «добить — быть» каби қофиялар қаторида «пасли — в пыли», «курил — приносил» кабилар ҳам учрайдики, булар халқимиз оғзаки ижодидаги равонлиқни, ўйноқликни рус китобхонлигига етказмайди. Мисралардаги бўғинларнинг сони ҳақида ҳам шундай фикрга келиш мумкин. Лекин Эргаш шоир ижодидан қилинган бу

таржималар илк таржималар экаиини эътиборга олсак, ўзбек адабиётидан қилинган таржималар эндигина бошланаётганини ҳисобга олсак, таржималардаги бу нуқсонларнинг мавжудлиги табиий эканини яхшироқ тасаввур қиламиз.

Бу ҳақда гапирганда улуғ рус танқидчиси А. Н. Добролюбовнинг фикрини келтириш жуда ўринли бўлар эди. У ўзининг «Шиллер рус ёзувчилари таржимасида» номли мақола-сида шундай дейди: «... поэма ёки драманинг ёмон таржима-си ҳам ҳар ҳолда кўпчилик омма учун бу таржиманинг мут-лақо бўлмаслигидан яхшироқдир»¹.

Эргаш Жуманбулбул ўғлининг «Октябрь» термаси «СССР халқлари ижоди» альманахига киритилган асарларидан бири ҳисобланади. 1937—1938 йилларда нашр қилинган бу альма-нахларнинг ҳар икковида ҳам «Октябрь» термаси таржима қилинган. Таржима билан танишганда, шоирнинг ўзига сиғ-май, мароқ билан термани айтгани алоҳида сезилади. Шоир Октябрни шу даражада кўп синонимлар билан ифодалайди-ки, натижада халқнинг ҳаётида революциянинг катта аҳа-мияти, унинг меҳнаткашларга берган эркинлиги, озодлиги ишонарли ва кенг ҳолда ёритилади. Ана шу кўтаринки руҳ таржимада тўлалигича акс этган. Бунга таржимон ҳар мис-ранинг охирида «Октябрь» сўзини такрорлаш орқали эриш-ган. Мисрадан мисрага бу сўз вазминроқ, маъноси кенгроқ, мазмуни чуқурроқ бўлиб ўтади. Шоир Октябрни баҳодирга, халқнинг халоскорига, билимдонга ўхшатади ва ўзининг чек-сиз муҳаббатини баён қилади. Бу фикр ўз навбатида рус ки-тобхонига тўғри етказилган:

Незнающим ты знание дал, Октябрь!
Неопытным ты опыт дал, Октябрь!
Заблудившим путь ты указал, Октябрь!
Ты людям правду рассказал, Октябрь!

Таржимада қофиядош сўзлар анча яхши терилган бўлиб, ўз-бекчадаги жозибали мисраларнинг тўлақонли эквивалентига айланган. «Создатель — благодатель», «ключь — луч», «зем-ле — во мгле» ёки «дающий — несущий», «цветущий — пою-щий» каби қофиядош сўзлар фикримизнинг далили бўла ола-ди. Аммо бу таржимада ҳам мазмун яхши бўлса-да, асарнинг шакли яхши сақланмаган. Асл варианты жуда раvon ўқилса, таржимада эса мураккаброқ; бўғин сони кўп бўлиб, ўқишни анча қийинлаштиради:

Советских стран создатель ты, Октябрь!
Народов благодетель ты, Октябрь!

¹ Н. А. Добролюбов, Собрание сочинений, том 3. М.—Л., 1962, стр. 192.

Бу камчиликларни албатта ҳали таржимонларнинг тажриба-сизлиги, таржимада мазмун билан шаклни яхши сақлашга эришиш малакасининг камлиги билан изоҳлаш керак бўлади.

Эргаш Жуманбулбул асарларининг таржимаси ичида энг муваффақиятли чиққани «Келдим» термасидир. 1939 йилда «Литература и искусство Узбекистана» журналининг 3-сонида А. Н. Мухарева таржимасида босилган бу терма ҳам мазмун, ҳам шакл томонидан диққатни ўзига тортади. Мазкур таржима ўзбек тилидан рус тилига таржима қилиш ишларига бўлган эътибор сусаймаганини, таржимонлар ўз устларида муттасил иш олиб бориб, тажриба орттирганликларини кўрсатади. Терманинг асосий темаси Ўзбекистон республикасининг пойтахти Тошкентнинг янги ҳаёт ҳавоси билан нафас олишини, бу ажойиб шаҳарнинг меҳнатсевар халқи мадҳини, Тошкентни афсоналарда айтилганидек қарини ёш, беморни соғайтирувчи шаҳарга ўхшашини тасвирлаш эди. Нурота тоғлари орасида ҳаёт ўтказган Эргаш Жуманбулбул ўғли меҳмондўст, гўзал шаҳар — Тошкентни кўриб, тўлқинланади. Уни Тошкент шаҳрининг ҳаёти ўзига мафтун этади. Қарилгини ҳам унутиб, ёшариб кетади:

Состарилось тело и сердце устало,
А ныне в нем юная радость възграла.

Шоирнинг кўз олдида кечаю кундуз бирдай ёруғ, кўчалари озода шаҳар намоён бўлади:

Кто видит Ташкент — изумится,
Недаром он назван узбекской столицей.

Ўзбекчаси:

Тошкент ободлиги ҳаддидан ошган,
Ўзбекистон марказига ярашган.

Пойтахт шоирнинг қарилгини ёдидан кўтаради. У ёшлардек меҳнат қилгиси келади:

Здесь я забываю преклонные годы,
О, город, народной весны и свободы.

Хулоса қилиб айтганда, Эргаш Жуманбулбул ўғли ижодидан қилинган илк таржималар тасодифий эмас эди. Эргаш Жуманбулбул номининг мамлакатимизда кенг тарқалишига сабабкор асарларининг давр нафаси билан суғорилгани, янги ҳаёт темасининг акс этирилганидадир. Таржимонлар борган сари ўз маҳоратларини ўстириб бордилар ва бу ҳол Эргаш Жуманбулбул асарларининг илк таржималарида ҳам ўз ифодасини топди. 30-йиллардаёқ таржима ишларининг кенг кўламда ривожланиши ва шоир асарларининг таржималари мамлакатимизда ленинча миллий сиёсатнинг ёрқин кўринишидир.

ЗОКИР МИРТУРСУНОВ

ЎЗБЕК ХАЛҚ ПЕДАГОГИКАСИ ВА УНИНГ ЭРГАШ ШОИР ДОСТОНЛАРИДА АҚС ЭТТИРИЛИШИГА ДОИР

Кишиларнинг бола тарбияси борасидаги фаолияти — педагогик фаолият инсониятнинг пайдо бўлиши билан вужудга келган, инсон билан бирга давом этиб келаётган ва бундан кейин ҳам давом этиши барқарор бўлган умумбашарий фаолиятдир.

Жамиятнинг тарихий тараққиёти давомида ҳеч ким ҳеч қачон педагогик фаолиятдан ташқарида яшамаган ва яшаши мумкин ҳам эмас эди. Гарчи айрим шахсларнинг бевосита педагогик фаолиятда иштирок этишлари мумкин бўлмаган тақдирда ҳам унинг ўзи алоҳида шахс сифатида, тарбия предмети ўлароқ ўзгаларнинг педагогик фаолияти қамровида бўлган. Демак, халқ оммасининг замонаси ёшларини кутилган мақсадга мувофиқ кишилар қилиб етиштириш борасидаги қарашлари, таълим-тарбия ишларини амалга оширишда қўллаиб келинган усул, восита, кўникма ҳам малакалари қадим замонлардан бери давом этиб келади.

Урта Осиё халқлари, шу жумладан, ўзбек халқи ҳам тинимсиз меҳнат ва узлуксиз курашлар процессида орттирган турмуш тажрибалари асосида замонаси ёшларини тарбиялаш юзасидан ўзига хос ажойиб миллий тарбия системасига эга бўлиб келган. Бу система жуда қадимий бўлиб, ёзма педагогик ижодлар — махсус педагогика яратилишидан кўп асрлар илгари яратилди. У халқ билан бирга халқ оммасининг бола тарбияси борасидаги энг демократик ва чуқур инсоний умид-орзуларини амалга оширишдаги асосий тарбия системаси — халқ педагогикаси сифатида давом этиб келди.

Халқ педагогикаси қамрови кенг тарбия соҳасидир. Уни муайян халқ тарихи ижоди, философияси, психологияси, этнографияси ва меди инасидан ташқарида тасаввур қилиб бўлмайди. Бундай педагогик қарашлар халқимизнинг оғзаки ижоди воситасида ва унинг таркибида бизгача етиб келдики, уни ўрганиш педагогика тарихи учун ҳам ғоят муҳим аҳа-

миятга эга. Бинобарин, педагогика тарихи, шу жумладан, халқ педагогикасининг яратилиш тарихи бевосита халқ ижоди билан чамбарчас боғлиқдир. Чунки «Халқ педагогикаси аста-секин халқ оммасининг ўз ичида таркиб топа борди ва халқ ижодининг топишмоқ, матал, мақол, эртақ, дoston ва қўшиқ каби ёдгорликларида акс этди»¹. Шунинг учун ҳам педагогика классиклари халқ ижодидаги педагогик тушунчаларни юксак баҳолаганлар, синчиклаб ўрганганлар ва унумли фойдаланганлар. Жумладан, буюк рус педагоги К. Д. Ушинский рус халқ эртаклари ҳақида гап юритар экан: «...Рус халқ педагогикасининг энг тўнғич ва порлоқ ташаббусидир, бинобарин, мен бу борада ҳеч ким халқнинг педагогик даҳоси билан ҳеч қачон беллаша олмаса керак, деган фикрдаман»²,— деб таъкидлайди.

Демак, халқ оғзаки ижоди қадим замонлардан буён жаҳон халқларининг, шу жумладан, ўзбек халқ педагогикасининг энг самарали тарбия воситаси бўлиб келган. У бизнинг замонамизда ҳам халқ педагогикасига оид ҳамма тарбия таркибини қамраб олган улкан ва қудратли тарбия воситасидир. Фольклорнинг бошқа жанрлари қатори традицион сюжетли дostonлар, шу жумладан, Эргаш Жуманбулбул ўғли дostonларининг ҳам тарбиявий таъсири ҳамда унинг ўзбек халқ педагогикасини ўрганишда тутган ўрни ғоят каттадир.

Аввало, шуни айтиш керакки, Эргаш шоир репертуаридаги дostonлар, умуман, халқ дostonлари ўзининг мазмуни, ғоявий йўналиши, юксак бадиийлиги ва халқ ижодининг бошқа (топишмоқ, мақол, қўшиқ) жанрларидаги тарбиявий аҳамиятга молик бўлган материалларни ўзида акс эттириши билан ёшларга самарали тарбиявий таъсир кўрсатиб келган бўлса, иккинчи томондан, маълум бир дoston қаҳрамонларининг дунёга келиши биланоқ, ёшлик чоқларидан бошлаб оилада, мактабда ҳамда оила ва мактабдан ташқарида олиб бориладиган тарбия ва тарбия таркибларини (жисмоний, ақлий камолот, ахлоқий сифат, эстетик дид, мактаб ва ҳунар таълими) батафсил кўрсатиб ўтилиши орқали халқимизнинг амалда қўлланиб келинган педагогик фаолиятини яна ҳам яққоллаштириб бериши жиҳатидан ҳам характерлидир.

Бошқача қилиб айтганда, Эргаш шоир репертуаридаги дostonлар, замонаси нуқтаи назаридан, бола шахсининг ҳар томонлама шаклланишидаги ҳамма тарбия таркибларини қамраб олади. Айниқса, бола кўриш — фарзандли бўлиш, болага муносабат; ёшларни дастлабки традицион оилавий

¹ Н. А. Константинов, Е. Н. Мединский, М. Ф. Шабеева, Педагогика тарихи, Тошкент, 1967, 215-бет.

² К. Д. Ушинский, Танланган педагогик асарлар, Тошкент, 1959, 173-бет.

одоб қоидаларыга одатлантириш (саломлашиш, кўришиш, омонлашиш); ёшларда инсоний фазилатларни тарбиялаш (ота-она ва катталарни қадрлаш, улар олдидаги бурчни англаш, ростгўйлик, камтарлик, сахийлик, софдиллик, вафодорлик каби ижобий сифат ва фазилатларга эга қилиш, алдамчилик, мақтанчоқлик, хасислик, қаллоблик, ёмонлик каби салбий хатти-ҳаракатларга нафрат руҳида тарбиялаш); ватанпарварлик ва миллий ифтихор, меҳнатсеварлик, коллективизм, дўстлик ва ўртоқлик тарбияси; мактаб ва ҳунар таълими; эстетик ва жисмоний тарбия ҳамда буларни амалга оширишда қўлланилган усул, восита, кўникма ва малакаларга оид материаллар кўплаб учрайди.

Шоирнинг «Ойсулув», «Алибек билан Болибек», «Қунтуғмиш», «Равшан», «Қундуз ва Юлдуз», «Холдорхон» дostonларидаги Равшан ва Зулҳумор, Қунтуғмиш ва Холбека, Қунботир ва Офтобой, Мирза Асқар ва Бердиёр каби асар қаҳрамонларининг ҳеч бири (уларнинг қайси ижтимоий синфга мансублиги, зоти, насл-насабидан қатъи назар) тасодифий одамлар бўлмай, балки замонаси халқ педагогикасининг тарбиявий тадбирлари натижасида ижобий сифатларга эга бўлиб етишган кишилар сифатида тасвирланадилар. Чунончи, «Равшан» дostonида: «Ҳасанхонга хон Даллидан бир ўғил пайдо бўлди... отини Равшан қўйди. Авазхон... бир қизли бўлди, отини Гуланор қўйди... иккидан учга, тўртга кирди. Икковини бир мактабга берди. Иккови ҳам ўқиб мулло бўлди»³, — дейилса, «Қунтуғмиш» дostonида: «Қунтуғмиш ўн тўртга кирганича илм-ҳунар, касб-камолот ҳосил қилиб, ўн тўртдан ўтгандан кейин сипоҳлик ишларига юз келтириб, қилич чопмоқ, милтиқ отмоқ, чиришбозлик, кўпкаритозлик, найзабозлик, гаровбастлик ишларига кўшиш қилиб,... машқ қилиб... юрди»⁴, — дейилади.

Юқоридаги каби ёшлар тарбияси юзасидан айtilган тафсилотлар Эргаш шоир дostonларидагина учрайдиган маълумотлар бўлмай, балки традицион сюжетли ҳамма дostonлар ва бевосита болалар иштирок этган ҳамма ҳаётий эртақлар учун ҳам характерлидир. Айниқса, Гўрўғли туркумидаги дostonларда қаҳрамонларнинг гўдаклик даврида оилада ота-она (баъзан энагалар) қўлида тарбияланиши, умумхалқ (баъзан махсус ёпиқ) мактабларида (ўқиш, ёзиш, ҳисоб ўрганиш) ўқишлари 4—5 ёшдан 12—14 ёшгача. 12—14 ёшдан бошлаб ўғил болалар учун умумий ҳисобланган (баъзан ҳукмрон синф болалари учун имтиёзли бўлган) ҳарбий-спорт ва ҳарбий-жисмоний (кураш тушиш, от чопиш, тирандозлик, қиличбозлик, камон отиш, милтиқ отиш, найза санчиш, сувда су-

³ Ўзбек халқ дostonлари, I том, Тошкент, 1956, 345—346-бетлар.

⁴ Уша том, 443-бет.

зиш, гурзи уриш) тарбия олганликлари, шунингдек, моҳир ҳунарманд, уста санъаткор бўлиб етишганликлари кўрсатилади.

Эргаш шоир ижодининг яна бир муҳим томони шундаки, гарчи шоир дostonларидаги кўпчилик асар қаҳрамонлари шоҳлар ва сарой амалдорлари, йирик феодаллар хонадонидagi болалар бўлиб, алоҳида энагалар қўлида, махсус ёпиқ мактабларда ва айрим устозлар қўлида тарбиялансалар ҳам бу ҳукмрон синф хонадонидagi энага, мураббий ва мураббияларнинг ҳаммаси меҳнаткаш халқ вакиллари бўлишлиги ва охир оқибат халқ орзу қилган, халқ манфаатлари йўлида жон фидо қилишга тайёр кишилар бўлиб етишганликларини тараннум этишидир. Халқ ижодидagi ижобий қаҳрамонларнинг ҳаммаси халқ донишмандлари қўлида тарбияланган, ғамонаси нуқтаи назаридан тўла-тўкис камолотга эришган кишилар сифатида тасвирланади. Тарбиянинг етакчи роли улғуланади.

Шу билан бирга Эргаш шоир ижодида ёшларнинг эътиқоди ва дунёқарашларининг шаклланишини ҳам тарбиянинг маҳсули сифатида талқин қилинади. Масалан, Равшанни Қорахон подшо банд қилади. осмоқ учун дор остига олиб келганларида, подшоҳнинг икки вазири Равшанни Қорахон йўлига киришга ундаб бундай дейди:

Ўзбекнинг элидан келган ёш бачча,
Қулоқ сол айтайин сўзим бор неча...
Бўйсунсанг Ширвон элнинг хонига,
Қўнсанг агар вазирлар деганига,
Сени дордан айриб олиб кетайки,
Агар кирсанг Қорахоннинг йўлига.

Бундан ғазабланган Равшан қуйидагича жавоб беради:

Мен ўлмасам, ўз элимдан кечмайман,
Азиз бошинг оёғимга тенг эмас!
Қўлингдан келганин қилгин аяма!
Ўламан деб мард йўлидан тояма!⁵

Эргаш шоир репертуаридаги дostonларда бола тарбияси юзасидан қўлланилган бир талай педагогик методлар учраса ҳам, асосан, ўғит-насиҳат, маслаҳат, мақташ, дуо қилиш, олқиш каби методлар кўпроқ кўзга ташланади. Жумладан, Ҳасанхоннинг одоб ва ахлоқ юзасидан ўғли Равшанга айтган қуйидаги ўғит-насиҳатини мисол ўрнида келтириш мумкин:

Болам, айтган насиҳатим унутма,
Олдингдан ким чиқса, бесалом ўтма,
Бир ғарибни кўрсанг зинҳор оғритма,
Зинҳор манманлиқнинг йўлини тутма!..

⁵ Уша том, 432-бет.

Йиқилгани, болам, сен босиб ўтма,
Қўлингдан келганча ёмонга кетма,
Зинҳор-зинҳор бир мискинни йиғлатма,
Ёмон билан сирдош бўлма, Равшанжон!..⁶

Шундай қилиб, халқ педагогикаси традициялари асосида камолотга эришган Эргаш шоир дostonларидаги асар қаҳрамонлари жисмоний етуклиги, ақлий донолиги ва маънавий фазилатлари билан мамлакат подшоҳлари, шаҳзодалар, сарой амалдорлари ва дин аҳллари хамма вақт ва ҳар бобда қойил қиладилар ҳамда уларни ҳар йўсинда осонлик билан мот қилиб ўз доноликларини намойиш қиладилар. Улар ақл-идрокли, фаҳм-фаросатли, тadbирли кишилар сифатида дунёвий масалалар юзасидан бўлган мунозараларда доимо ғолиб чиқадилар, турли тилсимотларнинг сирини тез англайдилар ва улар билан муомала қилиш йўллари оsonлик билан била оладилар. Ғайри табиий кучлар — дев ва сеҳргарларнинг хуружига қарши кураш йўллари яхши биладилар. Соғлом, бақувват, чидамли, меҳнатсевар, моҳир ҳунарманд, ахлоқий пок, чуқур гуманист ва оташин ватанпарвар, эстетик дид ва завқи баланд кишилардир.

Меҳнаткаш халқ оммаси ўзининг ана шундай педагогик системаси туфайли жаҳон маданиятига, илм-фан, санъат ва адабиётга улкан ҳисса қўшган буюк сиймоларни ҳамда бизгача номлари етиб келмаган қанчадан-қанча авлод-аждодларимизни тарбиялаб, вояга етказиб келганлар.

Халқимизнинг бола тарбияси борасидаги прогрессив қарашлари, айниқса, тарбиявий тadbирларни амалга оширишда узоқ замонлардан бери қўлланиб келинган ва такрор-такрор синондан ўтган метод, восита ҳам приёмлар ҳозирга қадар ўз қимматини йўқотмаган. Фольклор материаллари асосида халқ педагогикасининг прогрессив традицияларини ўрганиш ҳам уни маълум бир системага тушириш совет ўқитувчилари, тарбиячиларининг, ота-оналар ва кенг жамоатчилигининг бола тарбияси борасидаги фаолиятларида қўлланишлари мумкин бўлган педагогик маълумотлар билан қуроллантиради. Коммунизмнинг муносиб авлодларини вояга етказишда муҳим тарбия воситаси бўлиб хизмат қилади.

⁶ Уша том, 357-бет.

ШОНАЗАР ШОАБДУРАҲМОНОВ

«РАВШАН» ДОСТОННИНГ ТИЛИ ҲАҚИДА

(Бадий асар тили ва ундаги тасвирий воситаларни ўрганишда бир тажриба)

Ўзбек халқи бошқа қардош халқлар қатори ўзининг бой оғзаки ижодиётига эга бўлган, қирқлаб «Гўрўғли» дostonлари ва бошқа қатор-қатор романик ҳамда қаҳрамонлик дostonлари яратган улкан ижодли халқ. Бу эпик дostonларни яратиб, асрдан-асрга, даврдан-даврга ўз ҳофизасида етаклаб-келганлар ҳам шу «... биринчи файласуф ва шоир халқ» (М. Горький) ва унинг ижодкор фарзандлари бўлди. Фозил Йўлдош ўғли, Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан, Ислом шоир Назар ўғли, Абдулла шоир, Нурман Абдувой ўғли каби чечан шоирлар қаторида

Йигирма хил оҳанг билан сўз айтиб,
Йигирма хил наъма, дўмбира чертиб,
Хоҳ катта, хоҳ кичик эшитса,
Ҳар қандай одамни балқитиб, эртиб

юборадиган Жуманбулбулнинг ўғли ва етук шогирди, хасос сўз деҳқони Эргаш шоир ҳам бордир.

Маълумки, Эргаш Жуманбулбул ўғлининг репертуарида ўзбек халқининг ажойиб дostonларидан «Кунтуғмуш», «Кундуз билан Юлдуз», «Далли», «Алибек билан Болибек», «Якка Аҳмад», «Хушкелди» ва қайта-қайта ишланиб, бадий гўзал, равон бўлиб кетган, Жуман шоир жуда кўп ва севиб айтган, халқ томонидан образли қилиб унинг «уч ҳайдалган шудгори» деб баҳо берилган «Равшан» дostonлари бордир. Эргаш шоир ижросида бу дostonлар яна ғоявий ўткир, бадий пишиқ ва юксак халқчилликка кўтарилиб, бизнинг давримизгача етиб келди.

«Равшан» — «Гўрўғли» дostonларидан бири. У поэтик энг гўзал ўзбек фольклори намуналаридан. Бу дoston Улуғ Октябрь социалистик революциясигача ва ундан кейин ҳам ўзбек бахшилари томонидан севилиб куйланган, халқ томонидан мароқ билан тингланган. «Равшан» — романик дoston.

Унинг ғоя марказида меҳр-муҳаббатни — ҳамиша тирик маслакни куйлаш ётади. Унда ўзбек халқи ўтмишида юз берган курашлар, феодалларга қарши нафрат ифодаланган, шунингдек, дostonда мардлиқ, жасурлик, мустаҳкам ирода эгаси бўлиш, қабилянинг ва шу қабилянинг аъзоси бўлиш сифатида ўз номус-ори учун кураш, қийинчиликлардан қўрқмаслик, чин дўстлик, вафо куйланган.

«Равшан» дostonини 1928 йилда халқ шоири Эргаш Жуманбулбул ўғлидан Ҳоди Зариф транскрипцияланган араб алифбесида ёзиб олган ва бахши мансуб бўлган ўзбек қипчоқ лаҳжасининг асосий диалектал хусусиятларини акс эттирган¹ (текстни лингвистик ўрганиш ва таҳлил қилиш диалектологларга ҳавола).

Эргаш Жуманбулбул ўғли ўз савиясига кўра халқ шоири — ижодкори сифатида шеърятни яхши тушунади, шоирдан «шоир»ни фарқ қилади. У ўтмишдаги бир туркум «дostonчи»ларни танқид қилиб деган эди:

У замонда шоир неча нодонлар,
Ўзи гапни билмаган суҳандонлар,
Шоирлик шундайдир дейди, сўзлайди,
Суҳанди ўхшатиб ерга урганлар.
Яхши сўзни ёмон қилиб юрипти,
Дона сўзни сомон қилиб юрипти,
Иззатли, ҳурматли, улуг эрларни
Хўр қип, юзин тубан қилиб юрипти...

Ҳақиқатан, Эргаш шоир юқорида танқид қилинган «шоир»лардан фарқли равишда ўзининг жўшқин ижоди билан халқ ҳурматиغا сазовор бўлди.

Эргаш Жуманбулбул ўғлининг моҳир таланти, кучли яратувчилиги «Равшан» дostonининг ғоявий-бадий хусусиятида, асар бадий тўқимасини ташкил этган образли ифодаларда, шунингдек, асарнинг сўз бойлигида кўзга яққол ташланади.

«Равшан» дostonининг композицион тузилишини ўзбек халқ дostonлари учун умумий бўлган андаза — ўрни билан ўзаро алмашилиб турадиган назм ва насрий текстлар ташкил қилади. Дostonнинг шеърий қисми насрий қисмига қараганда кўпроқ бўлиб, ўзининг тузилиши жиҳатидан ҳам диққатга арзийди.

Дostonдаги шеърлар 7, 8 ва 11 ҳижоли бармоқ вазнида бўлиб, улар ҳам ўз ичида туроқларнинг ўзгариб туриши билан ранг-баранглашади. Бундай вазний ўзгаришлар мазмун билан алоқадор бўлиб, кўпинча воқеа ҳолатини, қаҳрамон хатти-ҳаракати темпини ифодалайди: узун вазнли шеърлар

¹ Дostonнинг бу қўлёзмаси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор сектори архивида сақланади, инв. № 40. Мисоллар асарнинг қўлёзмасидан олинди

ҳаракатнинг тинч, оҳисталигини; қисқалари эса, тезликни кўрсатади. Бу ҳол достонда акустик ранг-баранглик ва айни вақтда ҳаракат образи яратади. Мисолларни қиёс қилинг:
7 ҳижоли:

Ҳасан отин тўлага
Солиб бораётир².

8 ҳижоли:

Элда даврон сурган борми,
Ўз давриман юрган борми?

Суюлдим қора кўзидан,
Тирилдим ширин сўзидан.

Ёримни кўрсам деб келдим,
Бир дам ўлтирсам деб келдим.

11 ҳижоли:

Майдон бўлса йўлбарсмисан, шермисан,
Зулҳуморни ёрим бўлса дермисан?

Баъзан вазнда юқоридаги ҳолатдан чекиниш кўринади. Бу ҳам маълум талаб билан содир бўлади. Вазн равлонлигига пу-тур етказмайди:

Баринг кўшкидан тушинглар,
Бир-бирингман хўшлашинглар,
Қадрдонинг эргашинглар,
Бизнинг отга мянгашинглар,
Юринглар, Чамбил кетамиз, *санамлар*,
Туринглар, Чамбил кетамиз.

Достон қофиялари кўпинча тўлиқ. Унда қофияларнинг кўпи артикуляция ўрни ва усули жиҳатидан яқин товушлар-нинг оҳангдошлигига асосланган:

Қараб бўлмас чин ботирнинг *бастига*,
Қулоқ солгин гапимнинг *пайвастига*.

Достон қофиялари системасида шаклан ўхшаш, мазмунан бошқа-бошқа сўзлар воситасида яратилган омонимик қофия-лар ҳам учрайди:

Остингда ўйнайди тулпордир *отинг*,
Жийронқуш остингда, Равшандир *отинг*.

Ёки:

Қўлингдан келганча чиқар яхши *от*,
Яхшилик қил болам, ёмонликни *от*,
Насиҳатим ёд қилиб ол, ёлғизим,
Ёлғиз юрса чанг чиқармас яхши *от*.

² Мисоллар адабий тил нормаларига мослаб берилди.

Мазкур тажнисда *яхши* ва *ёлғиз* сўзларининг такрорланишига ҳам эътибор беринг. Булар шу парчанинг маъноси ва муסיқийлигини оширишда белгили роль ўйнайди.

Шунингдек, дostonнинг радифли қофиялари ҳам диққатга сазовор:

Омин денг, отажон, ёрга бораман,
Ёр дейман-ку, номус-орга бораман.

Айниқса, дostonда мисралар бошида учрайдиган ундош товушлар уйғунлигига мосланган қофия (аллитерация)лар учрайдики, бу ўзбек дostonлари қофиялари системасининг ўзига хослигидан далолат беради:

Қуён юрмас ерлардан
Қуйиб кетиб боради,
Сувсиз чўлда қовоғин
Уйиб кетиб боради.

Дostonнинг насрий қисмида ҳам қофияланган насрий парчалар (сажлар) учрайди. Булар дostonнинг насрий қисмига маълум даражада поэтик руҳ, эмоционаллик бағишлайди: *Оққиз шундай қиз эди: оти Оққиз эди, Зулхуморга нақ қиз эди. Оққиз, ўзи оқ қиз, ўзи тўлган соғ қиз, ўрта бўйли чоқ қиз, ўйнагани боғ қиз, насъя эмас, нақ қиз, уйқучи эмас, соқ қиз, эри йўқ, ўзи тоқ қиз, бувишига ноқ қиз, кўп калондимоқ қиз, яхши, текис бўзболани кўрса, эси йўқ аҳмоқ қиз, қора кўз, бодом қовоқ қиз, синли-сиёқ қиз, ўзи семиз, туриши ёғ қиз, ўйинга қулайроқ қиз, тўғри ишга булайроқ қиз, ўзи анқов улайроқ қиз...*

Баъзан дostonда қофиясиз мисралар ҳам учрайди. Бу, аввало, импровизация процессида маънога халал етказмаслик учун интилиш сабабли воқе бўлади. Ижро процессида оқиб келаётган фикрни оз фурсат ичида маълум шакл (қолип)га солиш қийинчилиги қофия, ҳатто вазндан чекинишга олиб келадикки, бу фольклор асарларининг ўзига хос хусусияти бўлиб, мазкур шаклий камчиликни оқлайди³.

Дostonдаги таъсират воситалар. Дostonда Жуманбулбул ўғлининг ҳар бир ишлатган сўзи ўз маъноси ва ўрнига эга. Унда сўзлар ўзи ишлатилган тартиб ва ўринда янги-янги маъно, маълум даражада эмоционаллик ташийд.

Сўз санъатида айтилмоқчи бўлган фикрнинг чуқур, таъсирчан ва бадиий бўлиши учун сўзларни ўз ўрнига қўйиш ва иқтисод қилиш сўз санъаткоридан жуда кўп меҳнат талаб қилади. Қунт билан ишлаган ижодкорнинг узоқ тажрибалари — ижодий меҳнат процесси, унинг ижодий юксалишини, балоғатини таъминлайди. Сўзнинг ўринли ишлатилмаслиги

³ Қаранг: Поль Лафарг, Маданият тарихидан очерклар, М., 1928, 53-бет.

фикрнинг ўқувчига етарли, тушунарли бўлишига тўққинлик қилади. Сўзларнинг ўринли ва мос, ўқувчи ёки тингловчига етувчан бўлиши учун сўз санъаткори ўзининг барча иқтидорини сарф этиши, катта ижодий меҳнат қилиши керак бўлади. Сўз танлаш меҳнати жуда мураккаб бўлиб, фикрни акс эттириб беришдагина эмас, балки ҳаётдаги ҳамма ҳолат ва ҳаракатларни аниқлайдиган, ифода этадиган, асарнинг ўша ўрнига тўла мос келадиган, оммага етиб бора биладиган сўзларни қидиришда, асарнинг мазмунини сўз орқали ифодалаш учун интилишда, халқнинг ўз тилида сўзлашга уринишда кўринади.

Образли сўз ва ибораларни ишлатишда Эргаш Жуманбулбул ўғли ўзига хос (жоиз бўлса дostonчилар ичида алоҳида) ўрин тутади. Бу «Равшан»даги оригинал, қўйма, кўргазмалар (манзарали) мисра ва ибораларда кўринади.

Эргаш яратган образли ибора ва сўзлар, у ифодаламоқчи бўлган буюм ёки ҳодиса-ҳолатнинг кўриниши — образли бўлиши, тушунарлилиги уларнинг ҳаётийлигидадир.

Масалан, шоир Ҳасанхоннинг ўғли Равшанхонни излаб кетаётгандаги отлич сафарини мана шундай чизади:

Отга солди дик-дикка,
Қойил бўлинг эрликка.
Сувсиз чўлда бедов от,
Гоҳи чикка, гоҳ пукка.
Қамчи урса ўйнайди,
Чўлларда диркка-диркка.

Мана бу мисралардан от чоптириб кетаётган Ҳасанхоннинг баланд-паст, ўнқир-чўнқир йўллардан кетаётгани фақат бир мисра — «гоҳи чикка, гоҳ пукка»нинг ўзидан кўриниб турибди.

Юқоридаги образли ибора Ҳасанхон отининг баъзан баландга чиқиб, баъзан пастга тушиши, шу кетишда отнинг у ёки бу биқини гоҳ бир томонга кириб (қийшайиб), гоҳ чиқиб чопиб боришини кўрсата олади.

Яна:

Неча тоғнинг тумшугин
Қийиб, ўтиб боради.
Этак бошин мард Ҳасан
Йигиб, кетиб боради.

Мана бу образли мисраларда Эргаш Жуманбулбул бир қанча фикрларни мужассамлаштира билган: Ҳасанхон отини шундай тез чоптириб кетаётгани, ҳатто тоғларнинг қирра — тумшукларини (ўтиш қийин бўлган, бошқа томонга бурилиш керак бўлган ерларни) фурсатни қўлдан бермаслик учун тезликни сусайтirmай «қийиб» ўтиб кетмоқда. От тоғ тумшукларидан бирдан бурилиб ўтиб кетаётганда суворининг от бурилган томонга қараб қия бўлиши — оғиши, оғилган томон

даги оёқ отнинг қорнига жипслашиши, иккиъчи оёқ эса, кўтарилиброқ кетиши, шу оёқ кўтарилганда, ҳаво тўлқини тақим орасидан ботир чопонининг этагини (барини) кўтариб юбориши, ўша ондаёқ ботир этак-барини йиғиб, яна тақими остига босиб бориши... каби. Шу тўрт мисрада шоир юқорида кўрсатганимиздек, оригинал бир ҳаракат манзараси яратган. Ҳаракатнинг давом этиб бориши ҳам шу мисралардан билиниб турибди. Эргаш шоир турмушнинг майда-чўйда, иккир-чиккирларигача жуда яхши билади. Киши кўзи илғамайдиган майда, аммо зарурий, асар тилини бадийий ва ҳаётий қиладиган деталлардан фойдаланади ва улар воситасида юқорида кўрганимиздек ўчмас расмлар яратади⁴. У «тавсифлар билан эмас, балки картиналар ва образлар орқали»⁵ сўзлайди.

«Равшан» дostonидаги Эргаш яратган мисралар фақат бирор манзара ёки ҳолат картинасинигина чизиб қўя қолмай, балки ўрни билан ўша ҳаракатнинг такрорланиб кетаётганини ҳам беради.

Масалан, дostonда Ҳасанхоннинг ўз ўғли Равшанхонни излаб кетаётган отлиқ сафари айрим ҳолатларда узундан-узoқ таъриф ва тавсифланмайди. Ботирнинг кетаётган ери шундай ерларки, у ерлардан ҳатто ёввойи ҳайвонлар ҳам ўзларининг жуғрофий ўринлашишлари, табийий лаёқатларига қарамай, ботирчалик юра олмайдилар. Бундай қиёсий деталларни дostonда кўплаб учратиш мумкин.

Мисолларни солиштириб кўринг. Кечаси энг яхши юрадиган ҳайвонлардан бири тулки. Аммо шоир ўз қаҳрамонининг чавандозлигини ва унинг моҳирлигини тулкининг бир хусусияти билан чоғиштиради. Чавандознинг абжирлигини беришда шу билан чегараланмайди, балки ундай ерлардан юқорида айтганимиздек, бир мартагина эмас, кунда шу ҳаракатнинг давом этиб кетаётганини ҳам усталик билан бера-

⁴ Бундай кўргазмали ибора ва мисралар Эргашнинг бошқа дostonларида ҳам кўп учрайди:

Дўнан семиз така ташлаб,
Оширганлар тақим ташлаб,
Бир хиллар қолди ёнбошлаб,
Қамчисини оғзига тишлаб,
Тепсинганнинг бари шунда.

(«Қундуз билан Юлдуз», 1963, 136-бет).

Бу мисраларда шоир, улоқ вақтидаги кўриниш: ташланган «ов», уни ошириб (олиб, тақимга босиб) кетган чавандозлар, уларнинг тўдада талашиб-тортишишлари, бу чоқда баъзи чавандозларнинг ёнбошлаб (отдан оғиб) қолишлари, қўлни банд қилмаслик учун қамчисини тишлаб олган улоқчилар, урса кўкка сапчийдиган улоқчи отларни кишининг кўз олдига келтиради.

⁵ В. Г. Белинский, Поэзиянинг жинсларга ва турларга бўлиниши, Тошкент, 1940, 74-бет.

ди, шу кичик штрихнинг ўзидаёқ ботирнинг ҳам ҳолати, ҳам маҳорати ойдинлашади:

Тулки юрмас сойлардан
Туида кетиб боради.
Ундай-ундай жойлардан
Кунда кетиб боради.

Шунингдек, дostonда ботирнинг отлиқ сафарини булон, олқор, бўри, қуён, кийик, қашқир, йўлбарс, шер каби ҳайвонларнинг бирор хусусиятига таққослаш орқали ойдинлаштирилади:

Қулон юрмас ерлардан
Қуллаб, кетиб боради...
Булон юрмас ерлардан
Бўйлаб, кетиб боради.
Неча сўзни мард Ҳасан
Ўйлаб, кетиб боради.
Куйганидан чўлларда
Сўйлаб, кетиб боради.
Ғиркўк жонвор кокилин
Тайлаб, кетиб боради...
Қорсоқ юрмас ерлардан
Қалқиб, кетиб боради.
Бўри юрмас ерлардан
Бўйлаб, кетиб боради...
Қуён юрмас ерлардан
Қуйиб, кетиб боради...
Олқор юрмас ерлардан
Оқиб, ўтиб боради...
Кийик юрмас ерлардан
Қуйиб, ўтиб боради.
Қашқир юрмас ерлардан
Қармаб, ўтиб боради...
Йўлбарс юрмас ерлардан
Йўртиб, ўтиб боради...
Шерлар юрмас ерлардан
Ширллаб, ўтиб боради.
Остидаги Ғиркўк от
Пирллаб, ўтиб боради.

Мана бу мисраларни ўқиганда ёки эшитганда ўқувчининг ёки тингловчининг хаёлида атрофда, кўпинча олдинда нималар борлигини билиш учун, ҳар замонда «бўйлаб» кетаётган Ҳасанхоннинг ўйчан сурати ва кокил-ёлларини «тайлаб» (ҳилпиллатиб) кетаётган от — Ғиркўк кўринади. Бунинг устига, шоир шу мисраларнинг ўзида ўғлини излаб поёнсиз чўлда кетаётган отанинг ҳаётини чуқур психологик ҳолатини бера билган.

Кўринадики, Эргаш шоир дostonда образли иборалар орқали ҳаётдаги айрим воқеа, манзара ва айрим шахс ёки нарсаларнинг ўзига хос нозик хусусиятлари, белгиларини кичик деталларда бериб ўқувчи ёки тингловчи тасавурида мутлақо ўчмас образлар яратган.

Эргаш Жуманбулбул ўғли ўз фикрларини ифодалаш учун восита бўладиган тилга катта аҳамият беради. Достон мазмунини билиш, тушуниш учун халал бермайдиган сўз ва ифодалар танлайди. У фольклорда сўз санъати устида пухта ишлаганлардан бири. У бермоқчи бўлган фикрининг тушунарли бўлиши учун сатрларда, сўзларда, тасвирларда ижодий меҳнатини аямайди. Шоир бадийлик учун курашар экан, ўша бадий формада асосан мазмуннинг етувчанлигини таъминлашга ҳаракат қилади. Масалан, достонда отасидан рухсатсиз сафарга отланган ёш Равшанга тасодифан йўлиқиб қолган Ҳасанхон (Равшаннинг отаси) шундай мурожаат қилади:

Умримга баҳорим, сенга йўл бўлсин,
Толпинган шунқорим, сенга йўл бўлсин.
Бир қўзи-қўчқорим, сенга йўл бўлсин,
Новда ўсган чинорим, сенга йўл бўлсин,
Соғинсам хуморим, сенга йўл бўлсин?

Бу парчада чуқур психологик ҳолат бўртган. Отанинг болага бўлган меҳру муҳаббати, ўғлидан ажралишни истамаган ғамхўр отанинг руҳий ҳолати, ундан (Равшандан) келгусида кутган умидлари берилгандир. Бу ҳолатларни беришда Эргаш шоир сўзлардан жуда ўринли фойдаланади: отанинг ўғлидан умидларини «умримнинг баҳори» сўзлари воситасида беради. Яъни бу бирикмада Равшанхон довурак отанинг ёшлиги тимсоли, катта бўлганида, албатта, отасидай бўлажаги шубҳасиз экани, Ҳасанхоннинг ўзи томонидан уқтирилмоқдadir. Айниқса, Равшаннинг мардлигини, келажagini, забардаст ботир бўлажagini — «чинор» кўрсатса, ҳозирги ёшлигини — келажакдаги улкан чинорнинг бир қисми эканини «новда» ифодалайди.

Кўрниадики, Эргаш мазмунни қуюқ қилиш учун кўчма маънодаги ифодалаш воситаларини қидиради. У мазмун билан ифодалаш воситаси орасидаги алоқани тушунади ва ўша мазмун учун ифода воситаси топа билади. Натижада фикрда хиралик пайдо бўлмайди, аксинча фикр аниқ-равон, образли қилиб берилади. Юқоридаги парчада Эргаш ёш ботирнинг келажаги ва ҳозирги ҳолатини ифодалай оладиган ҳаётий сўзлар топа билган. «Сенга» сўзининг такрорланиши таъкид билдиради ва «йўл бўлсин» бирикмасининг такрорланиши эса, фикрни яна қувватлайди.

Қорахон подшо жаллодлари томонидан осийга олиб кетилаётган Равшанхон:

Аё нозим, бир гапим бор, англаб ол,
Мен гапирай, зеҳнингни қўй, қулоқ сол,
Жаллодларга элалмагин, бўйиндан,
Гавҳарни не билсин ушалган сопол,—

деб жаллодларга ялинаётган ўз севгилиси Зулхуморга мурожаат қилади. Шоир бу мисраларда подшо қизи Зулхуморга

Равшаннинг таъкидини беради. Равшан -- халқ ботири. У феодаал аристократиясининг зебу зийнатиға берилмайди. Жаллодларни ҳам шу сарой вакили деб англайди. Уларға нафрат билан қарайди. Шунинг учун ўз ёрини шундай (ўзидай) бўлишга чақиради. Уларнинг қадрсизлигини иксон тасавурида энг паст нарса (сопол) билан солиштиради. Бунда уларни сополнинг ўзига эмас, балки синган (ушалган) сополга тенглайди. Бу қараш сарой кишиларига нисбатан фақат Равшаннинггина қараши эмас, балки кенг меҳнаткаш халқ ва айни вақтда шоирнинг ҳам қарашидир.

«Равшан» бадий тасвирга ниҳоятда бой. Унда тасвирий воситаларнинг барчасини учратиш мумкин.

Сифатлаш (эпитет). Асарда энг кўп ишлатиладиган образли сўзлардан биридир. Достоннинг бадий тилини синчиклаб қарасак, сифатлашларнинг хилма-хил эканини кўрамиз.

Масалан:

*Қирқ қуббали юган урди бошига;
Боз устидан қўя берди бек Равшан
Тилла қошли, корсони кумуш эгарни;
Азаматга бердим карк тери қалқон;
Силтаб ўтқир қилични;
Кўтос тақиб бўйни узун жийронга.*

Келтирилган мисолларда ажратиб кўрсатилган сўзларни тушириб қолдирсак ҳам маъно англашила беради, аммо ўша мисолларда кўрсатилганидек тасвир аниқ, равшан, эмоционал ва жонли бўлиб кўз олдимизда гавдаланмайди. Буни ҳисобга олиб, Эргаш шоир достон тилини бадий гўзал қилиш учун сифатлашлардан кенг фойдаланган.

Достонда эпитет (сифатлаш)лар структура жиҳатидан икки хил: якка ва мураккаб эпитетлар.

Якка эпитетлар достонда ифодаланган воқеа ёки предметнинг биргина ўзига хос белгисини ё характерини кўрсатади:

*Бекнинг оти пўлат сувлиқ чайнайди;
Суюлдим қора кўзидан,
Тирилдим ширин сўзидан.*

Мураккаб эпитетлар эса воқеа ё предметнинг қатор ёки бир неча белгисини кўрсатади:

*От думига сола берди бек Равшан,
Ўн икки узмали карки қуюшқон;*

*Бағри тортиқ сари ёйлар
Тортилди майдон ичинда;*

Дутор бўйин араби отлар.

Достонда эпитетлар кўпроқ кишилар, қурооллар, от ва от асбобларининг тасвирий аниқловчилари бўлиб келадилар.

Достонда ботирнинг образини ўқувчи ёки тингловчи тасаввурда тўла гавдалантириш учун *мард, ботир, полвон, шер ҳайбатли, қоплон юракли, арслон билакли* ва бошқа шунинг каби сўз ва бирикмалар эпитет қилинади. Бу билан ботирга хос белги бўртирилади: «Авазхон билан Ҳасанхон ҳам *шер ҳайбатли, йўлбарс келбатли, қоплон юракли, арслон билакли* йигитлар бўлди. Гўрўғлибекнинг ҳам ўғилларидан кўнгли тўлди».

Гўрўғли — мард, халқ манфаати учун курашчи ботир. Ўғилларининг ҳам ўзидай бўлишини орзу қилади. Ҳасанхон билан Авазхон улғайганларида шоир тасвирлаганидек, бундай ҳолатлар уларда мавжуд эди. Бу ҳол Гўрўғлини қувонтиради.

Еш ботирларнинг қиёфасини чизишда оталарига тенг келтирадиган тасвирлаш воситаларини танлайди (халқ тасаввурда шер — энг кучли, қоплон — энг юракли).

Эпосда ботирнинг уруш қуроли қилич, найза, ёй, қалқон, ханжардир. Достонда *қилич, ханжарнинг* эпитетлари *ўткир, кескир, пўлат, олмос, испиҳон, илон тилли* сўзлари бўлса, ёйнинг эпитети *бағри тортиқ, сариқ; найзаники — попукли* ва *оқ; қалқонники эса, карк тери* ва *карк қуббадир*.

Баъзан *пўлат, олмос, испиҳон* сўзлари отлашади. Бунда улар предметларнинг эпитети эмас, балки ўзи (қилич, ханжар) маъносида қўлланади:

Қўлинда бор *испиҳон*;
Мард бўлиб белига *олмос* бойлабди;
Барининг белида кескир *пўлати*.

Бундай чоғда улар ҳам қилич ва ханжар сўзлари олган эпитетларни оладилар:

Белда *кескир* испиҳон.

Достонда ботирнинг жанг ва сафар йўлдоши отдир (Жийронқуш ва Ғиркўк). От эпитетлари, уларнинг зоти, тавсифий сифати (ранги), ҳолати, бирор жойга бўлган муносабати, гавда тузилишини конкретлаштиради:

Дутор бўйин араби отлар.

Баъзан *жийрон* эпитети отлашади, ўзига эпитетлар ҳам олади:

Қўтос тақиб *бўйни узун* жийронга.

Барча фольклор асарларида учраганидек, «Равшан» достонинда ҳам доимий (безак) эпитетлар учрайди. Бундай традицион эпитетлар (олтин, тилла, зар, қумуш) ботирнинг қуроли, кийими, от асбобларини аниқлайди. Безак эпитетлари достонларда анъанавий тасвирлаш воситаси бўлиб, улар ўз-

бек ва қардош халқларнинг эпосида белгили ўрин тутади. Бундай эпитетлар «Равшан»да ботирнинг кийимида (*зарли қалпоқ*), от асбобларида (*тилла қошли, корсони кумуш эгар*) учрайди:

Узангиси ўйма олтин,
Қуюшқони қўйма олтин,
Юганининг боши олтин,
Эгарининг қоши олтин,
Қамчисининг сопи олтин.

Достонлардаги бундай безак эпитетлари ботирнинг бадавлат эканини кўрсатмайди, балки шу образлар орқали меҳнаткаш халқнинг юқори идеали ифодаланади, холос. Утмишда зеб-зийнат кўрмаган халқ зебу зийнатларни ўз қаҳрамонларда кўргиси келади.

Ўхшатиш. «Равшан» достонида учрайдиган бадий воситалардан бири ўхшатишдир. Достондаги ўхшатишлар ҳам асосан бошқа эпосдагиларга ўхшаб кетса ҳам, ўрни билан ўзига хослари ҳам учрайди. Унда достондаги қаҳрамонларни, ботир отини ва бошқа нарсаларни инсон тасаввурига кўра, кучда бақувват, чопишда илдам (тез), ҳуснда гўзал ҳисобланадиган нарса ва мавжудотларга чоғиштирилади. Масалан, Эргаш шоир Зулхуморнинг гўзал портретини шундай ўхшатишда берадики, бу ўхшатишда Зулхуморга берилган ҳусн ўз ўрнида ўринли равишда умуман аёллар идеали билан бирикади: «Ана, Равшанбек қараса, Зулхуморнинг ё ўн уч, ё ўн тўртда камоли, *ойдай* жамоли, ўн тўрт, ўн уч еринда оқ юзинда холи⁶, *янги тўлган ойдай* икки қоши ҳилоли; Равшанбек зеҳнини кўйиб қараса, *жаннатнинг ҳуридай, ясанган ҳурдай*, тишлари *дурдай*, кўзлари *юлдуздай*, қошлари *қундуздай*, лаблари *қирмиздай*, оғизлари *ўймоқдай*, лаблари *қаймоқдай*, икки юзи *ойдай*, тарлон *қарчиғай* — *учадиган қушдай*, икки эмчаги *муштдай*, ҳали бўшайдиган хиёли *йўқ* — *тошдай*, оқшом палов, эртан чой, *муҳурланган қоғоздай*, ялт-ялт этиб ўтурибди».

Достонда қаҳрамоннинг ҳолатини билдирадиган ўхшатишлар кўп бўлиб, ўқувчининг ёки тингловчининг ҳиссида ботирнинг вазоҳатини, руҳий ҳолатини гавдалантирадилар: «Қизлар ўйнашиб, *чойжўшдай* бўп қайнашиб юрибди». Бу ўхшатишда Зулхумор ва унинг канизларининг боғда ўйнаб юришларини сиртдан чой қайнашига ўхшатиш эмас, балки бу ўхшатиш Зулхумор ва канизларининг ички ҳаяжонларини бериш учундир.

Достонда эркалаш учун ҳам ўхшатишлардан фойдаланилади: Болам-*бўтам* деб парвариш қилар эди. Қатордаги *норим*, сенга йўл бўлсин.

⁶ Утмишда юзида хол кўп бўлса, гўзал, кўркам саналар эди.

Достонда ўхшатишлар, *-дай, -дайин* билан шаклланади.

Шундай асов *тойдай* ёрни,
Қўлга келтирсам деб келдим.
Олов теккан Равшаннинг *гулдайин* баданига;
Ойдайин очилган менинг бахтимдир.

Бу ўхшатишларда ҳолатнинг чоғиштирилган нарсага ёки унинг бирор белгисига ўхшашлик маънолари англашилади.

«Томоша қинг Равшанхондай полвонни» типигаги ўхшатишларда ботирни идеал эпик қаҳрамон символидай олинб ўзини-ўзига ўхшатиш кўринади. Бундай чоғда нормал ҳолат англашилади. Ўхшатишнинг ана шундай формаси жонли тилимизда ҳам бордир. Унда юқоридагидек ҳолат маъноси англашилади: **Сендай** ўғлим бўлатуриб ... каби. Аммо достондаги «Менинг олган эрим *Равшандай* шунқор. *Зулхумордай* чаман-бўстон сеники» каби мисраларда учрайдиган ўхшатишларни маъно жиҳатидан юқоридагидек (Равшандек полвон) деб қарамаслик керак. Булар форма жиҳатидан ўхшаса ҳам, маънан «шунқор ва чаман-бўстон»лар Равшан ва Зулхуморга ўхшатишмайди («Равшандай шунқор, Зулхумордай чаман-бўстон»), балки аксинчадир (шунқордай Равшан, чамандай, бўстондай Зулхумор).

Ўхшатиш *-дай* бўлиб (қисқарган формаси — *бўн*) билан шаклланади:

Қизил кийиб *гулдай* бўлиб жайнади;
Симдай бўн суякка ботиб боради.

Бу ўхшатишларда ҳам чоғиштирилган нарсага ўхшашлик ва ҳолат маънолари англашилади.

Мажозий маънода келган отлар ўхшатиш вазифасида келади:

Қаторда юрган *норимнан*;
Ёвмитнинг *сиртлони* келсин.

Бундай чоғда қаҳрамонни бирор чоғиштирилган нарсага қай томондан бўлмасин тенг ё ўхшашлиги, қариндошлик муносабати мажозий билдирилади. Айни замонда эркалаш маъноси ҳам англашилиб туради.

Достондаги персонажлар (Ҳасанхон, Равшанхон, Зулхумор) ва ботирларнинг доимий сафар, жанг ҳамроҳи от (*Жийронқуш* ва *Ғирқўк*) инсон тасаввурида бақувват ҳисобланган ёввойи ҳайвонлар (*шер, йўлбарс, қисман бўри*), шунингдек, халқда бирдан-бир ғазабли ҳисобланган *аждар*, заҳарли ҳисобланган *илон*, табиий тузилишлари жиҳатидан олғир ва тез учар қушлар (*қарчиғай, лочин*), чиройда *ой* ва *гул*, югурук ҳисобланган ҳайвонлар (*қулон, кийик*)га ниҳоят, *нор, бўтага* ўхшатилади. Бу ҳол достон тилини бўёқли қиладди. Иккинчи томондан, асар персонажлари ва уларнинг эш-

дошлари (от)ни аниқ, чуқур ва кўрғазмали қилиб тасвирлашга имкон беради.

Бундай ўхшатишлар Гўрўғли дostonларининг барчасига тааллуқлидир. «Чамбилнинг шер, арслони» каби бирикмалар Гўрўғли йигитлари учун бериладиган умумий стилистик бир қолип бўлиб, шундай ўхшатишлар, «Равшан»да ҳам мавжуддир. Аммо бу ўхшатишлар орқали ботирнинг шижоати, «йўлбарсдай бўлиб чирпиниши», «шердай бўлиб инграши», «қоплондай хезланиши» ўқувчи ё тингловчининг тасаввурида ботирнинг ўша жанговар ҳолати манзарасини чизадиларки, уларнинг ҳиссида ўчмас бир образ яратилади: *Мард Ҳасанхон, Айноқ кал Қорахоннинг элига оч бўридай дориди.*

Бу ўхшатишда Эргаш шоир ботирни бўрига ўхшатмайди, балки «оч бўридай дориди» деган бирикмада бутун бир жанг манзарасини беради. Бу ўхшатиш орқасида ўқувчи ё тингловчи тасаввурида Ҳасанхон ва Айноққа нисбатан салбий бир ҳис қолмайди, аксинча, ваҳшат, зулм симболи, пок муҳаббат гови бўлган Қорахон подшоҳ ва унинг лашкарига қарши ўта ғазаб билан курашаётган ботирларнинг хатти-ҳаракатини *бўрига* чоғиштирилиши (унга берилган *оч* эпитети бу ҳолатни яна оширади) мусбат туйғу қолдиради. Кишининг кўз олдида ёв қўшинларини қийратиб юрган Ҳасан, Айноқ гавдаланади ва бу ҳаётий ҳодисаларга асосланган ўхшатиш ботирлар образининг руҳини очади. Бу ўхшатишда Эргаш шоир ботирни йиртқич бир ҳайвон — бўрининг бир хусусиятига чоғиштириш билан эпосга хос ўхшатишлар доирасини кенгайтиради. Ботирлар жангда ёв лашкарини қириб, суриб, қувиб юрганини «оч бўридай дориди» бирикмасида берадики, бу жанг манзараси учун ўхшатишга бошқа ҳайвонлардан кўра ўз хусусияти билан бўри жуда яқиндир. Шунинг учун ҳам шоир қатор йиртқичлар орасидан бўрини танлаб олади. Асосли равишда ҳаётий образ яратади.

*Аждар бўлиб дамимга
Барсини тортсам деб.*

Бу мисралардаги ўхшатишда ботир (Ҳасанхон)нинг ғазоби аждарга ўхшатилади. Қорахон лашкарига от қўйиб келаётган Ҳасанхоннинг руҳи шу ўхшатиш (аждар)га нисбат қилинади. Натижада ўқувчи ё тингловчи тасаввурида душманга нисбатан ғазаб-кин билан жангга от сурган Ҳасан мард намоён бўлади.

Булардан ташқари ботирлар ов қушлари — *лочин, қаршиғай, шунқорга* ўхшатилади. Эргаш шоир ҳаётда учрайдиган бу қушларга қахрамоннинг баъзи ҳолати, савлати, жасадини солиштиради. Масалан:

Келбатинг, савлатинг, лочин, қарчиғай;
Қарчиғай келбатли бек Равшан ўғлинг экан;
Қарчиғай келбатли сенинг фарзандинг.

«Равшан» достонида шоир ёш ботирни ва гўзалнинг ҳусни-ни ўхшатиш учун уларнинг ўзларига мос сўзлар қидиради.

Қизлар уйнашиб, қизгалдоқдай жайнашиб;
Олов теккан Равшаннинг гулдайин баданига;
Қизил кийиб, гулдай бўлиб жайнади;
Ойдайин очилган менинг бахтимдир.

Бу ўхшатишларда ёш ботир ва гўзал қизнинг нозик чиройи, ёқимтойлиги кўзга ташланади. Қаҳрамоннинг оти чопишда кийик ва қушга чоғиштирилар экан, бу ўхшатишларда ботир отининг чопиш тезлиги ўша чоғиштирилган нарсаларнинг ҳаракат тезлигига баробарлаштирилади:

Бораётир Фиркўк от
Қаноти бор қушдай бўп;
Сувсиз чўлда бедов от
Кийикдай бўп хезлайди.

Яна:

Боғ буғдойдай мурдалар
Жотилди майдон ичинда.

Бу ўхшатишда шоир Ҳасанхон билан бўлган жангда Қорохон лашкарининг қалласи узилиб, мурдаларнинг айқаш-уйқаш бўлиб думалаб ётишини, ўзи неча мартаба турмушда кўрган ва бевосита ўзи ўрим вақтларида бойлаган буғдой боғларига ўхшатади (қадимги буғдой ўримини эсланг). Далада буғдой боғларининг гарам-гарамини ва янги боғланган буғдой боғларининг сочилиб ётганини неча мартаба кўрган ўқувчи ёки тингловчининг тасаввурида Қорохон лашкарига қарши курашган Ҳасанхон жангининг натижаси — тасвирий картинаси яққол кўринади. Яна: *Зулхуморнинг жамоли чилланинг қоридай тинжираб ялтираб йтури.*

Бунда шоир гўзалнинг жамолини чилланинг қорига ўхшатади. Фольклорда идеал нормага кўтарилган гўзал юзининг оқлигини беришда бундан кучлироқ восита йўқдир⁷. Бу об-разли сўз гўзал ҳуснининг тоза ва жозибали эканини тўлиқ ва эмоционал шарҳлайди. Бундай тасвирий восита (аёл ҳуснининг оқлигини қорга ўхшатиш) рус эртақларида, халқ эртақлари асосида вужудга келган А. С. Пушкин эртақларида ҳам учрайди⁸.

⁷ Чиллада қор қалин бўлади. Унинг юзини чанг-тўзон босмайди. Ўзбекистонда қиш фаслида ҳам қуёш чиқади. Қорга тушган қуёш нури уни ялтиратиб кўрсатади. Мана шу тинжираб турган чилла қорини, унга тушган нурни Эргаш гўзал юзининг мусаффолигига ўхшатади.

⁸ Қаранг: М. К. Азадовский, Литература и фольклор, М.—Л., 1936, стр. 79—80.

Эргаш Жуманбулбулда бу ўхшатишнинг алоҳида фарқи бор. У фақатгина қорга ўхшатмайди, балки чилланинг қорига ўхшатади. Бу билан гўзал юзининг губорсиз, соф, типиклигини билдиради. Бу образли сўз қайси тилда бўлмасин, ўзининг бадий ўрни, эмоционал кучи ва маъносига эга.

Достонда учровчи ўхшатишлар орасида ботирнинг ҳаяжонланишини, руҳий тўлқинини, изтиробини ёки қариндошлик муносабатини *нор* (туя)га ёки *бўта* (туя боласи)га чоғиштириш диққатни жалб этади:

Гоҳ созини созлайди,
Гоҳ *бўтадай* бўзлайди.

Қозоқ халқ эпосларини текширган машҳур олим, академик Александр Сергеевич Орлов ўзининг «Қозоқ халқ қаҳрамонлик эпоси» деган китобида қардош қозоқ халқида ҳам худди шундай ботирни *бўтага*, *норга* ўхшатиш мавжудлигини айтади ва буни қозоқларнинг чорвадор халқ эканликларини билан изоҳлайди.

Ўтмишда Ўрта Осиё халқларининг ҳаёти чорвачилик билан чамбарчас боғланган бўлгани учун (шу жумладан, ўзбек халқининг ҳам) ўзларининг қайғу ва севинчларини уй ҳайвонлари номи билан боғлаганлар. Бу ҳол ўзбеклар орасида бир-бирлари билан кўришиш вақтларида (мол-жон омонми?), болаларни эркалаганларида (қўзичоғим, бўтам, бўталоғим) учрайди.

Умуман, Ўрта Осиё халқлари учун (ўтроқлашмасларидан олдин) туя ниҳоятда зарур ҳайвонлардан бўлиши ва ўзининг халқ учун етказган фойдаси (отга нисбатан чидамлилиги, сувсиз неча кунлаб саҳролардан олиб ўтиши ва бошқалар) билан шу халқнинг эътиборини шубҳасиз ўзига тортган. Шунинг учун у Ўрта Осиё халқлари орасида, уларнинг эпосида эркалаш ва изтиробни бериш учун доимий стилистик образ сифатида тез-тез учраб туради.

Халқдан олинган бу образ ўзбек ёзув адабиётида ҳам учраб, худди юқоридагидек руҳий ҳолат ва эркалаш маъноларини беради.

Қиёс қилинг:

Зўр қарвон йўлида етим бўтадай,
Интизор кўзларда ҳалқа-ҳалқа ёш (Ғафур Ғуллом, «Соғиниш»).

Улуғ партиямизнинг
Содиқ ўринбосари,
Ҳаёт сабабқорлари,
Бугун ва эртаимизнинг
Енгилмас лочинлари,
Норлари, шунқорлари,
Сенга салом айтади
Ленин пионерлари (Ғафур Ғуллом, «Ўринбосарлар саломи»).

«Равшан»да ҳам ботирни бирор томондан *нор* ёки *бўтага* ўхшатиш юқоридагидек икки ҳолатни бериш учун ишлатилади:

а) *эркалаш* учун:

Қаторда юрган *норимдан*;
Қатордаги *норим*, сенга йўл бўлсин!

Парилар иккови билан кўнглини хуш қилиб, шуларга бино қўйиб болам-бўтам деб парвариш қилар эди.

б) *Руҳий ҳолат* (ҳаяжон, қайғу, изтироб) бериш учун:

Чилладаги *норга* ўхшаб
Айноқ кал гўрғурайди.

Қорахон қўшинларини Ҳасанхон билан бирга қираётган Айноқнинг жанговар ҳолатини, ҳаяжонини юқоридаги ўхшатиш яққол кўрсатади.

Бундан ташқари дostonда ёш ботирнинг ёр азобида нолиши, отанинг ўз ўғлини излаб кетаётгандаги сўзлаши (бўзлаш фақат *бўтага* хос), Равшанхоннинг осишга олиб кетаётгандаги йиғиси, хуллас, шундай ҳолатнинг энг кучли образи бўлган *бўта* билан чоғиштирилади (*Гоҳ бўтадай бўзлайди; бўтадай бўзлатиб; бўтадай бўзлаб*).

Dostonда бадний ифоданинг кучлироқ чиқиши, тасвири яна чуқур қилиб бериш учун сўзлар ўз маъноларида эмас, кўчма (мажозий) маънода ҳам қўлланадилар. Юқоридаги мисолларда ҳам шундай мажозий сўзлар бўлгани ҳолда уларга алоҳида тўхтамаган эдик, фақат уларни ё эпитет, ё ўхшатиш вазифасида келганликларинигина кўрсатган эдик. Энди мажозий сўзлардан метафора, метонимия, киноя (ирония)га алоҳида-алоҳида тўхталиб ўтамыз.

Метафора. Ҳамма дostonларда учраганидек, «Равшан» дostonида ҳам энг кўп учрайдиган ўхшашлик кўчим (метафора)лар: *нор, гул, йўлбарс, аждар, шер-арслон, ханжар, суқсур, итолғи, баҳрин, лочин* ва бошқалардир.

Испихон *ханжарим*, сенга йўл бўлсин;
Чамбилбелда *йўлбарслардан* бўламан;
Бек Равшаннинг қирқта *аждаҳорлари*.

Бу мисолларда *ханжарим* ўғлим маъносида, *йўлбарслардан* — мардлардан, эрлардан, ботирлардан маъносида, *аждаҳор* эса, йигитлар маъносида келгандир. Умуман, бу метафоралар одамга эквивалент бўлиб келадилар.

Бундан ташқари дostonда шундай метафоралар ҳам борки, уларда бирор руҳий ҳолат билан конкрет бир маъно ўшартирувчи сўз орасида ўхшашлик топилди, бу ўхшашлик ўша руҳий ҳолатни аниқлайди, яъни дostonда хафалик, изтироб билан «кўнғил бузуқлиги» орасида, севгининг алами билан

«юррак ёнади», «мендай куйган йўқ» орасидаги ўхшаш муносабатдан шоир ўз кундалик ҳаётида ишлатиб юрган, кўчма маъноларига кўра халққа жуда яқин, тушунарли бўлган метафоралар яратади. Англатилмоқчи бўлган мафҳумни сингдиришда бу метафоралардан осонлик билан ўша образлардаги ички ҳолат — хафалик, изтироб, ғариблик (кўнгли бузук), алам, қайғу, азоб («юррак ёнади», «мендай куйган йўқ») англашила беради.

*Кўнгли бузук бўлса, болам, шод айла;
Куйса юрак ёнади
Совуқ сувга қонади;
Ошиқларинг кўпдир, мендай куйган йўқ.*

Ҳаётдаги баъзи нарса ва ҳодисалар бир-бирларига бир томондан ўхшайдилар. Бу ўхшашлик улардаги ҳаракатда ё таркибда бўлади. Бу ўхшашликни шеърятдаги метафора орқали турмушдаги мавжуд нарса ёки ҳодиса абстракт (мавҳум) тушунчанинг ҳаракати ва таркиби орқали кўчма маънода берилса, улар орасидаги кўчма ўхшашлик ҳаётга яқин бўлади — ҳаётий бўлади. Бу эса ёзувчининг усталигига ҳам, асарнинг бадийлигига ҳам асос бўла олади.

Эргаш дostonида бундай ҳолатларни ифодаловчи метафораларнинг характерли хусусиятлари қуйидагича:

1. Предмет ёки жонсиз табиат метафора орқали жонли каби тасаввур этилади: кун пора-пора бўлиб, *ерга ўтирган вақтда* жонивор Фиркўк... Ширвонга кириб борди.

2. Аниқ (конкрет) бир тушунча иккинчи аниқ тушунча билан алмаштирилади:

*Сувсиз чўлда Жийронқуш,
Оққан сувдай ширқираб,
Шамолдай бўп борарди.*

Дostonда учровчи қуйидаги метафораларнинг шаклланиши ва маъноларини қиёс қилинг:

*Кўп қўшинман урушди,
Бахт қаради Ҳасанга;
Раҳм қилмас кўнгли қаттиқ, меҳри тош;
Банди бўлдим бебошларга,
Меҳри йўқ, кўнгли тошларга;
Билак темирдан, пўлат тирноғинг.*

Бундан ташқари одамга хос белгилар нарсаларга тақалиб, мажозий маънода келиши ҳам мумкин эди. Аммо дostonда бундай мажозлар учрамади.

Метонимия. Дostonда ўхшашсиз кўчим (метонимия) ҳам учрайди. Бу икки хил:

1. Метонимия вазифасида келган сўз инсондаги ички ҳолатнинг ташқи кўринишида ифодалайди: «Авазхон полвон отасига зиёфатлар қилиб, қорнини тўйғазиб, отасининг кел-

ган сабабини билмаклик учун жойидан туриб, пойгага ўтиб, *дасти алиф лом қилиб...* отасига қараб бир сўз айтиб турибди».

2. Метонимия вазифасида келган сўз бирор конкрет нарсага нисбатан кишининг руҳий ҳолатини ифодалайди: «Қизлар ўйнашиб, чойжўшдай бўп қайнашиб юрибди».

Киноя. Достонда тасвирий воситалардан мажознинг бир қўриниши киноя (ирония) ҳам учрайди. Бундай тасвирий восита вазифасида келган сўз ўзининг асл маъносида эмас, балки акс маъно билдиради:

Мени уйқуда банди қилдинг,
Санам энди *ботирсан-да?!
Қўлда ханжар, отим бўлса,
Бир тушмадим савашларга,
Мингига бас бўлар эдим
Ботир бўлган бебошларга.*

Муболаға. Достонда тасвирий воситалардан энг кўп учрайдигани муболаға бўлиб, унда ҳажм, бўй, куч нормал ҳолатдан орттирилади. Эпик ўринларда фантастик муболаға ишлатиш фольклор асарларига хосдир (баъзи тасвирларда кўса, кампир образини беришдаги юмористик ўрияларда ишлатилган фантастик муболағаларни эсланг).

Достонда қиёсий муболағалар⁹ кўпинча қаҳрамон отининг чопиш тезлигини беришда ишлатилади:

Жонвор Ғиркўк шигиллаб
Қушдай учиб боради.

Умуман, халқ достонларида отнинг ҳаракатини беришда, ботирнинг муддаосига етказиш учун уни қандайдир бир тезлик воситасига қоғиштириш керакки, буни Эргаш инсон кўзи кўрмаган, тасаввур қилмаган бирор тезлик воситасига солиштира олмас эди. Шундай экан, бундай образни бериш учун Эргаш реал ҳаётга мурожаат қилади. Бунинг учун албатта у реал ҳаётда мавжуд бўлган, киши тасаввурида тезликнинг бирдан-бир кўз олдидаги воситаси бўлган қушга тақайди. Шоир ўша нарса ёки инсон ҳаракатида нормал ҳолатдан ортиқликни билдириши лозим бўлган восита излайди.

Достонда учраган муболағаларда юқоридаги мисоллардагидек отнинг ҳаракати қуш учишига тенглаштирилган бўлса, баъзи ўринларда ундан ҳам орттирилади:

Ёки:

Чу деса қутилар қанотли қушдан.

Чу деганда Жийронқуш
Учар қушдан қутулиб.

⁹ Бу муболағаларда ўхшатиш ҳам бўлгани учун шундай атадик.

Маълумки, отнинг чопишини муболағавий равишда қуш ва ўқнинг учишига ўхшатиш ўзбек халқининг мифологик (қанотли от) ва реал тушунчаси билан боғлиқдир. Жамият тараққиёти инсон ақлининг ривожига натижасида юқоридаги муболағалар қаторига уларнинг янги типларини келтириб қўшди. Бу муболағаларда ботир отининг чопиш тезлиги отилган тўп ўқининг тезлигига муқояса қилинади. Бундай муболаға орқали қаҳрамон отининг чопиш тезлиги яна кучайтирилади:

*Оти тўпнинг ўқидай
Сувсиз чўлда отилиб...*

Бундай муболағаларнинг анча кейинги даврларга тааллуқли экани, замбарак ихтиро этилганидан кейин яратилгани кўриниб турибди. Бу инсонларнинг турмуш шароити, ижтимоий муносабатлари, ижтимоий турмушлари ўзгариши билан бирга тасаввурлари, фикрлари, тушунчалари, қисқаси, онглари ҳам ўзгариши натижатида рўй берган бўлиб, дostonнинг даврдан-даврга, асрдан-асрга, йилдан-йилга ўтганида даврий талабларга кўра қайтадан ишланганидан далолат беради.

Ботирнинг сафарини беришда шоир унинг оти тезлигини юқорида кўрганамиздан (қуш, тўп ўқидан) ҳам ортттиради. Бундай қиёсий муболағани шоир борлиқдан олади. Қаҳрамонини ўз мақсадига етказиш учун юқоридаги воситалар «ожизлик» қилади. Энди шоир ботир оти ҳаракатини яшин тезлигига муқояса қилади. Бу қиёсий муболаға орқали ботир отининг ўта тез ҳаракатини беради:

*Яшиндай бўп жонивор,
Бораётир Жийронқуш.*

Яна қуйидаги муболағаларни қиёслаб кўринг:

*Дутор бўйин араби отлар
Чу, деса бир қирдан хатлар.*

«Терсак кал шундай кал эди. Синчикал эди. Йилқининг тулпорини суюждан танир эди. Қиличнинг ўткирини қинида билар эди».

*Икки қарич супра экан қулоғи,
Тошни янчар пўлат, асл туёғи.*

Гўрўғли дostonлари, шу жумладан, «Равшан»да Чамбил, Гўрўғли, унинг ўғиллари (Ҳасан, Аваз), қирқ йигити, Чамбил қизлари, Чамбил халқи мақталади. Бунга етарли асослар бор. Гўрўғли, унинг ўғиллари ва Чамбил халқи мард, ғайратли, бир-бирига дўст, вафодор. Улар ҳақиқат, адолат, эркинлик тарафдори. Шунинг учун Гўрўғли бошчилигида

зулм, ваҳшат ва эзувчиларга қарши курашадилар. Чамбил шу азаматлар меҳнати билан обод қилинган. Чўлда барпо қилинган бу мамлакат мард Гўрўғли ғайрати билан қаздирилган ариқлар орқали яшнатилган. Бу ўзбек халқининг асрлар бўйи қилган умид ва орзуси эди. Халқ ўз орзуларини шу Гўрўғли ва унинг йигитлари образига сингдирган. Шунинг учун Гўрўғли ва Чамбилнинг мақтови зўрдир.

Достонда ботирлар томонидан Чамбилнинг қайта-қайта ҳурмат билан тилга олинишидан, бу элни муқаддас деб қарашларидан ва шу элдан эканликлари билан фахрланишларидан кўринадики, бу (Чамбил, Чамбилбел) ватан символдир. Бу сўзни шоир ботирлар элининг тимсоли сифатида олади:

Чамбилбелда йўлбарслардан бўламан;
Чамбил келиб сен ҳам бўлдинг зўрабор;
Томоша қинг Чамбилнинг шунқорини.

Достонда учровчи бундай образ — символлар тарбиявий жиҳатдан ҳозирги давримизга ҳам мос келади. Улар ўқувчини қўрқмас, ботир бўлишга ундайди, ватанпарварликка чақиради.

Синтактик тасвирий воситалар. «Равшан» достонида ёзув адабиётида бўлганидек, барча бадий синтактик элементлар мавжуд. Бундай синтактик воситалардан бири — инверсия достондаги шеърий нутқда кўпроқ учрайди. Бу нутқни эмоционал қилиш учун деярли қофия, туроқ вазн талаби билан бўлади. Достонда бундай тартиблар кўп бўлишига қарамай, биттагина ёрқин мисол — Зулхуморнинг Равшанга айтган сўзини келтириш билан чегараланамиз:

Сени деб этагинг тутдим мен энди,
Бошқанинг баҳридан ўтдим мен энди,
Сен на йўлда бўлсанг кетдим мен энди,
Сенинг билан ватан этдим мен энди.

Бу мисраларнинг нормал тартиби қуйидагича бўлиши мумкин. Қиёс қилинг:

Мен энди сени деб этагинг (ни) тутдим.
Мен энди бошқанинг баҳридан ўтдим.
Мен энди сен на (қайси) йўлда бўлсанг (кетсанг
ўша йўлдан) кетдим.
Мен энди сен билан бир ватан этдим.

Эргаш шоир шундай нормал тартибни инверсияга учратиб, жумла «эга»сини кесим ёнига келтиради ва диққатни шунга тортади.

Достонда яна шундай синтактик муносабатлар борки, уларда сўз маъноси бир-бирига қарама-қарши қўйилади. Бундай антитезалар бир сўзнинг иккинчи акс параллели билан муқояса қилинади. Масалан:

*Олтин эдим, чўян бўлдим,
Дона эдим, сомон бўлдим,
Қиммат эдим, арзон бўлдим.*

Мана бу антитезаларда шоир *олтин* ва *чўян*, *дона* ва *сомон*, *қиммат* ва *арзон* сўзлари муносабатидан кучли контраст чиқара олган. Шу антитезалар ботирнинг аввал баланд бўлган мавқеини ва *чўян*, *сомон*, *арзон* каби сўзларнинг зиддий муносабати орқасида келиб чиққан ботирнинг кейинги аянчли ҳолатини шу сўзларни зид қўйишдаги бадиий кучи орқасида очади.

Достонда халқ жонли тилида учраб турувчи антитезалар ҳам ўрин олган. Уларнинг тузилишини шоир шеъррий талаб билан ўзгартирган. Булардаги зид сўзлар ботирнинг қайғусини, аламинини ифодалайди:

Дунёнинг болини заҳар деб ичар.

Ўки:

*Сенсиз нима кечар отангнинг ҳоли,
Заҳар-заққум бўлар оғзида боли;
Чамбилбелда кўнгиш тўқим сен эдинг,
Бисотимда бори-йўғим сен эдинг.*

Достон шеърларида синтактик тасвирий воситалардан қайтариқ — такрор жуда кўп учрайди. Айрим сўз мисралар бошида қайтарилади. Бу эса нутқни таъсирчан қилади, фикрни қувватлайди. Агар ўша қайтариқ туширилса, нутқдаги таъсир сусаяди. Қиёс қилинг:

*Лаблари қирмиз болами,
Ўзи ширин сўз болами,
Ўзи нодон бўз болами,
Ўзи жоду кўз болами,
Бизнинг ёрдан кўрган борми,
Ёр дарагчи берган борми?*

Шунингдек, достонда мисраларнинг қайтарилиши ҳам кўринади. Бу қайтариқлар асар бўйлаб оқиб келаётган маъно чизиғига йўлма-йўлакай яна янги ранг бериб боради:

*Сувсиз чўлда мард Ҳасан
Обрў бер деп келади;*

*Сувсиз чўлда мард Ҳасан
Якка кетиб боради;*

*Сувсиз чўлда мард Ҳасан
Қани нодон улум деп;*

*Сувсиз чўлда мард Ҳасан
Қаттиқ қистаб боради.*

Ўки:

*Сувсиз чўлда бедов от
Гоҳи чикка, гоҳ пукка;*

*Сувсиз чўлда Фирқўк от
Бораётир ютиниб;*

*Сувсиз чўлда Фирқўк от
Ирғиб-сакраб боради¹⁰.*

Бу «қайтариқлар» дostonдаги бир шеърйй парчада учрайди. Лекин булар воситасида шоир чўлнинг поёнсиз эканлигини, ботир қанчалик тез елмасин, ҳамон чўллигини, ботир бормоқчи бўлган жойнинг қанчалик узоқ ва машаққатли эканлигини кўрсатади. Демак, бу «қайтариқлар» Эргаш шоир томонидан дostonда берилмоқчи бўлган фикрнинг етувчан бўлишини таъминлашда зарурий приёmlардан бирига айлантирилган.

Дostonда учрайдиган нақаротлар ҳам такрорнинг бир кўринишидир (Қалпоқ бозори қайсиди? Бизнинг ёрдан кўрган борми?).

Дostonда синтактик параллелизм оҳангдош сўзларнинг гапдаги қайтарилиши орқасида рўй беради. Шеърйй нутқдаги айрим радифлар ҳам синтактик параллелизм туғдиради:

*Ҳали болам ёлғиз эдинг, ёш эдинг
Ёш ҳам бўлсанг, ватанимга бош эдинг.*

Ёки:

*Аввалда намоён бўлдим,
Янги ойдаи пинҳон бўлдим.*

Дostonда бадий синтаксиснинг энг муҳим кўзга ташланиб турадиганлари ҳаяжонли сўроқ, ҳаяжонли мурожаат ва ҳар икковининг аралаш қўлланишидир. Бундай ҳаяжонли нутқлар одатдаги сўзлашув нутқиға ўхшамайди. Бундай сўроқлар жавоб кутмайди, тасдиқ билдиради. Мана шундай ҳаяжонли нутқлар «Равшан»да ботирнинг ҳайрат ва ҳаяжонини бериш учун қўлланган:

*Элда даврон сурган борми,
Ўз давриман юрган борми,
Бизни ёрдан кўрган борми.
Ёр дарагин берган борми?!
Тоблаб зулфин ўрган борми,*

¹⁰ Фозил шоирнинг «Ширин билан Шакар» дostonидаги:

*Ишқириб аждаҳор дамға торғади,
Чибичкўлнинг сувин бирдан ютади;
Чопиниб аждаҳор дамға торғади,
Кўлнинг қамишлари таппа ёғади.
Ишқириб аждаҳор дамға торғади,
Тоғнинг тоши зингиллашиб кетади,—*

жаби сатрлардаги қайтариқлар ҳам шу тип такрорнинг намунасиidir.

Ерман суҳбат қурган борми,
Еки бирга юрган борми,
Боғидан гул терган борми,
Бизни ёрдан кўрган борми,
Ер дарагин берган борми?!

Ёки:

Менинг ёрим қиз болами,
Кўп аччиғи тез болами,
Кўзлари юлдуз болами,
Қошлари қундуз болами,
Бизни ёрдан кўрган борми,
Ер дарагин берган борми?!

Мана бу парчалар кўринишидан сўроқ бўлса-да, жавоби шу нутқнинг ўзидан англашилиб туради. Шу сўроқларнинг кўпи тасдиқ маъносини беради. Шоир бундай сўроқлар орқасида ўзидаги ва ботирдаги ниҳоятда кучли ҳайрат ва ҳаяжонни ифодалаб, ўқувчи ё тингловчи ҳиссида кучли эмоция туғдиради.

Достонда ҳаяжонли мурожаатлар ҳам ботирнинг ҳис ва ҳаяжонини бўрттириб бериш учун қўлланади. Шу восита орқали бу ҳолатлар ўқувчи ёки тингловчига ҳам етказилади. Мисолларни қиёс қилинг:

Бўстонлар, дарахтлар сендан сўрайман,
Сайрингга сайр этиб Хумор келдими?!

Ёки:

Мен билмайман бу боғ кимнинг боғлари,
Кўрганнинг чоғ бўлмасми димоғлари,
Сўрайман сизлардан бўстоннинг қуши,
Булбуллари қўниб, учган зоғлари,
Сайрингга сайр этиб Хумор келдими,
Қанизин няртиб дилбар келдими?!
Сизлардан сўрайман, жавоб беринглар,
Бўстоннинг маст бўлиб кезган қушлари?!

Фонетик тасвирий воситалар. Достонда товушлар воситасида образ яратишнинг бир тури — тақлид (звукозапись) учрайди. Бунда айрим товушларнинг акустик хусусиятларидан фойдаланиб, шоир ижро процессида от дукури ва жанг сурони каби овозларни тингловчига етказди.

Масалан:

От қўяди эгилиб
От ёлига тикилиб
Шиппа-шип қамчи тортди
Қор, ёмғирдай тўкилиб
Сувсиз чўлда Ғиркўк от
Бораётир ютиниб
Ғирни чопиб боради
Оғиб-оғиб боради
Мард Ҳасаннинг қамчиси
Қордай ёғиб боради...

Ҳасан марднинг бошига
Қунлар туғиб боради.
Ҳасан кўзин ёшиман
Бетин ювиб боради.

Келтирилган парчада ботирнинг отли сафарида чошиб бораётган от оёғидан чиққан овоз таассуроти *д(т)* ва *б(п)* товушлари талаффузида ва дўмбиранинг зарбида ифодаланади; тингловчи от чопаётганда чиқадиغان овозни эшитади.

Шунингдек, достонда *ў* ва *у(ю)* товушлари ўзларининг эшитилиш хусусиятларига кўра Ҳасанхоннинг ёв лашкарлари билан кураш вақтида жанг майдонидаги суронларнинг акустик таассуротига айланадилар. Достонда *м* ва *н* товушлари эса, мунг, қайғу, йиғи ва инграшнинг тақлидига айланган. Тақлид (звукозапись) ифодаланган парчаларда шеърнинг эмоционаллиги, таъсир кучи яна ортади.

Мисолларни қиёс қилиб кўринг:

Бир найзага Ҳасанхон
Юзни санчгандай бўлди...
Қорахон шонинг чироғи
Шу кун ўчгандай бўлди.
Ғиркўкнинг шу кун туёғи
Қалла янчгандай бўлди.
Хасанхоннинг кўнглида
Қўшин қочгандай бўлди.
Ошиқларга сулув қиз
Қўйини очгандай бўлди.

Ёки:

Йиғлай-йиғлай адо бўлдим,
Элатимдан жудо бўлдим,
Армонинан пано бўлдим,
Барисидан суво бўлдим.
Чамбилбелдай элатимдан,
Улуғ аркон давлатимдан,
Нетай сину симбатимдан,
Бел қуватим-мадатимдан,
Душманга сиёсатимдан,
Ғанимларга ҳайбатимдан,
Ҳам уруғим, аждодимдин,
Гўрўғли валломатимдан,
Қиблагоҳимдан жудо бўлдим¹¹.

¹¹ Асл нусха шоир диалекти (ўзбек-қипчоқ) хусусиятларини сақлаган бўлиб, унда тақлидни ифодаловчи товушлар сони кўпроқ. Лекин келтирилган текстларда уларни орфография қоидалари тўлаллиги билан кўрсатиш имконини бермади.

Кўринадики, дostonда учрайдиган товуш тақлидлари асар мазмунига мос таассуротларнигина ифодаламай, балки тасвирланаётган ҳаётий лавҳа, маълум ҳаракат ва ҳолат акс-садоси образини ҳам кўрсатади, яъни шеър мундарижаси билан унинг товуш томони бирикиб тўла бир эмоционал туйғу яратади. Бундай товуш тақлидлари яратиш Эргашнинг бошқа дostonлари ва термаларида ҳам учрайди. Масалан, Эргаш шоир «Кунтуғмуш» дostonида Холбеканинг мунгли йиғиси ва марҳум укасига атаб ёзган йўқлови (марсияси)да ўзининг изтиробини шу усул (фонетик тасвирий восита) билан янада таъсирчан, эмоционал қилади.

Бундан ташқари дostonда бир қатор ундошлар оҳангдошлиги (аллитерация) туғдирувчи товуш такрорлари борки, булар ҳам ўз навбатида текстга оҳанг, эмоционаллик беради:

Йўлбарс юрмас йўллардан
Йўртиб, кетиб боради;
Ўтириб туришган қизлар,
Уришиб юлишган қизлар,
Қақирлаб кулишган қизлар;
Чақчаққина чаққон қизлар.
Энди билдирсам деб келдим
Элдан ўзган чин сулувни...
Отга миндирсам деб келдим
Айтганимга кўнмаса-чи...

Хуллас, фонетик тасвирий воситалар дostonга, унинг айрим парчаларига чуқур ҳиссий ва эмоционал мазмун беради, тингловчи қалбида нозик туйғу қўзғайди.

Дostonнинг лексик ва айрим грамматик хусусиятлари. «Равшан» дostonи лексик жиҳатдан хилма-хил ва жуда бойдир. Дostonда эски ҳарбий лексикага, от анжомларига, ҳайвонот оламига оид сўз ва терминлар кўплаб учрайдики, булар шоирнинг ҳаётни, табиатни чуқур билишидан далолат беради.

Фольклор асарлари луғат составини ўрганишнинг алоҳида аҳамияти бор. У ўзи яратилган даврга, оғиздан-оғизга, даврдан-даврга кўчиб қайта ишланган кейинги даврларга хос сўз ва сўз формаларини ўзида сақлаган бўлади.

«Равшан» дostonининг луғат составини текшириб, унда тўлиқ маъноли сўзлар 95,2 процентни, ёрдамчи сўзлар — 4,8. Булардан отлар — 44,7, сифатлар — 6,9, сонлар — 3,6, олмошлар — 7,2, равишлар — 8,4, феъллар — 29,2; бундан сифатдошлар — 2, равишдошлар — 10,2 процентни ташкил этади.

Дoston романик характерда бўлса ҳам унга қаҳрамонлик дostonларининг қатор хусусиятлари сингдирилган. Шунинг

учун дostonда ўтмишга хос ҳарбий лексика ҳам алоҳида ўрин тутади. Дostonда ранг-баранг жанг қуроолларининг номлари (*жазойил, дурбин, ханжар, қилич, найза, ёй, тўп, ашрапи тўп, ўқ, совут, қалқон, пичоқ, садоғ, гурзи, милтиқ*) ва *лашкар, қўшин, сипоҳи* каби сўзлар жуда кўп учрайди.

Шунингдек, дostonда ҳарбий лексикага тааллуқли ботир отига хос нарсалар ва от асбобларининг номлари ҳам диққатга сазовор. Масалан, от асбобларидан: *эгар* (тилла қошли, корсони кумуш эгар), *айил* (маҳкам тортди майин ипак айилни), *терлик* (от белига қўяберди... терликни), *чирги, беллик* (чиргининг устидан қўйди белликни), *жаҳаздирик* (суяб қўйди қундуз жаҳаздирикни), *узанги* (икки узанги иккови ҳам тилладан), *давур* (қимматбаҳо зар чочоқли давурни), *ўмилдирик* (тилла ўмилдирик тагин тўшига), *юган* (қирқ қуббали юган урди бошига), *сувлиқ* (бекнинг оти пўлат сувлиқ чайнайди), *жилов* (Жийронқушнинг жиловини қўймай), *тўқа* (олтин отнинг тўқаси) в. б.

Дostonда табиат ҳодисалари ва мавжудот номлари ҳам шоирнинг табиат билан яқин, уни яхши билишини кўрсатади. Шу сўзлар воситасида ботирнинг ҳаёти уни ўраб турган муҳит (табиат) билан бирга муносабатда экани кўрсатилади. Дoston лексикасида табиатдаги жониворларнинг номларидан қуйидагилар учрайди: *Йўлбарс, қоплон, шер* (арслон), *карк, қўзи, қўчқор, туя, хачир, от, қундуз, қўй, эшак, эчки; наввос-жувона, қулон, булон, қарсоқ, кийик, бўри, қуён, тулки, олқор, қашқир, сиртлон*. Қушлардан: *ўрдак, лочин, қарчиғай, қузғун, суқсур, сўна, товус, булбул, тўти, майна, ғуррак, мусича, зог, сўфитўрғай, ғазалой, пиччакалон, олапонўш, олақарға, қорақарға, олашақшақ, лайлак, каптар, қирғий*.

Бундай сўзлар кўпинча айрим образли (мажозий) иборалар яратишда иштирок этиб, дostonни бадийлаштирган. Шунингдек, бу сўз ва терминлар ўтмиш ҳарбий ва табиат ҳаёти билан боғлиқ лексик қатламни ўрганиш учун муҳимдир.

Дostonнинг сўз бойлиги ва ранг-баранглиги унда учраган синонимларда ҳам кўринади. Қиёс қилинг: *сулув, барно, санам, хур* (гўзал маъносида); *элат, эл, юрт, вилоят, ватан, манзил, макон, диёр, мамлакат; сини-симбат, келбат; наввос, жувона; соз, хўб, яхши; ҳеч, дим; нигин, узук; камон, ёй; садоғ, ўқ*.

Дostonнинг лексик қатламида омонимлар ҳам диққатга сазовор. Шоир уларни шаклан ўхшаш бўлганлари билан жумлада жуда яхши фарқлайди. *Тоза* сўзини *покиза, ёш, роса, кўп* каби маъноларда қўллайди. Мисолларни қиёс қилинг: *тоза* (покиза) гул; *тоза* (ёш) ниҳол; *тоза* (роса) нодон болами; *тоза* (жуда кўп) шамшод гул.

Кўринадики, дostonда синоним ва омонимларнинг белгили стилистик ўрни бор. Шуниси қизиқки, Эргаш дostonларида *йўқ* сўзи, маъносини кенгайтира борганлигини кўрамиз. «Уртоқ Ленин» номли дostonида бу сўз камбағал маъносидан ишлатилган бўлса, бу дostonда инкор маъносини билдирувчи бошқа форма — «эмас» вазифасида келади:

Девона *йўқ*, Ҳасан шунқор эканди¹².

«Равшан» дostonининг бадий хусусиятлари таҳлили ўзбек халқ оғзаки ижодиёти ўзига хос бадийликка эга деган хулосага келишга тўла имконият беради.

«Равшан» дostonи Эргаш шоир талқинида ғоявий ва бадий етуклиги билан ўзбек халқ ижодиётида ўзига муносиб ўрин олди. Езиб олинган қатор дoston ва ўзи ижод этган асарлар туфайли Эргаш Жуманбулбул ўғли ўзбек халқининг ажойиб сўз санъаткори — булбули, чечан шоири бўлиб қолди:

Мен чечанман, ўзим сўзининг устаси,
Меида қолган кагга шоир нусхаси,
Етти пуштим бари шоирга катта,
Уларнинг сўзининг йўқдир қисқаси...

Дарҳақиқат, у шундай шоир эди. Унинг сўз санъатидаги кучига «Равшан» дostonи кафил бўла олади.

¹² Қиёс қилинг: «Алпомиш»да *йўқчи* йўқловчи, изловчи маъносида қўлланган: Моянинг *йўқчиси*, нори бўламан.

АҲМАД ИШАЕВ

ДОСТОНЛАР ТИЛИНИНГ БАЪЗИ БИР ХУСУСИЯТЛАРИ

Тил бойлигимизни — сўзларни қимматбаҳо гавҳар сифатида қадрлашда, уларнинг бир-биридан фарқ қиладиган но-зик томонларини пайқаган ҳолда усталик билан ўз ўрнида ишлатишда, умуман «...луғат ва тил хусусиятларига жуда бой халқ достонларининг асрлар оша сақланиб келишида Эргаш Жуманбулбул ўғлининг хизмати айниқса каттадир»¹. Дарҳақиқат, халқ достонларида, хусусан Эргаш Жуманбулбул ўғли куйлаган «Равшан», «Қундуз билан Юлдуз», «Қунтуғмиш», «Далли» каби достонларда ўзбек тили тарихи, диалектологияси ва ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик-грамматик хусусиятларига оид жуда бой, хилма-хил фактлар сақланган. Бироқ ҳанузгача ушбу достонлар (умуман ўзбек фольклори асарлари) тили тадқиқотчиларимиз эътиборидан четда қолиб келмоқда. Ҳолбуки, ўзбек халқ оғзаки ижодига оид асарлар тилини ўрганмасдан туриб, ўзбек тили, хусусан, ўзбек тили лексикасини тўла ва атрофлича ўрганиш мумкин эмас.

Маълумки, халқ достонлари лингвистик жиҳатдан лексик-грамматик ҳамда бадий тил хусусиятларига кўра таҳлил этилади. Одатда тилшунослар достонлар тилининг лексик-грамматик хусусиятларига, фольклористлар эса бадий тил воситаларига эътибор берадилар. Халқ достонларининг тили ғоявий-эстетик мазмунни ифодалаш учун хизмат қиладиган бадий адабиёт, санъат тилидир. Бу тилни бахшиларимизнинг бир неча авлодлари асрлар давомида қайта-қайта ишлаганлар, сайқаллаб жило берганларки, бунга Эргаш Жуманбулбул ўғлининг «Равшан» достони яққол далилдир. Яна шу нарса ҳам аниқки, достонлар тили классик бадий адабиёт ва ўша достонлар куйланган даврдаги адабий му-

¹ Ҳоди Зариф, Эргаш Жуманбулбул ўғли, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» журнали, 1959, № 3, 3-бет.

ҳит таъсиридан ҳамда традицион дostonчиликка оид тил фактларидан четда қолмайди. Шу билан бирга халқ дostonлари маълум территорияда яшовчи шева вакиллари — бахшилардан ёзиб олингани учун уларда ўзбек тилининг бирор шеваси ёки шевалар группасига оид тил хусусиятлари ўз аксини топади. Аммо айрим фольклор асарларида халқ шеваларига хос хусусиятларнинг кам учраши ўша асарда, шу асарни айтган шахс нутқида, шева хусусиятлари йўқ ёки кам эканлиги сабабли эмас, балки нашрга тайёрлаган ёки муҳаррирлик қилган ходимнинг шевага хос фактларни адабий тилга яқинлаштириш мақсадида атайлаб тузатгани, ўзгартирганлиги туфайли содир бўлади. Бу эса «...муҳим бир лингвистик фактни ёки халқ ҳаётини ўрганиш учун аҳамиятли бўлган тарихий ва этнографик детални йўқотиб юборишга»² олиб келади. Шу сабабли дostonлар тили ўрганилганда, албатта, уларнинг қаерда, кимдан, қачон ёзиб олинганлигини, бахшининг адабий маҳорати ва лингвистик талантини ҳамда ўша асарнинг ким томонидан қай тарзда нашрга тайёрланганлигини ҳисобга олмоқ зарур.

Умуман, дostonлар тилидаги ўзбек шеваларига оид фактлар профессор Ҳоди Зарифов айтганидек: «Жонли тилни ўрганиш учун асосий материал бўла олмайди. Балки у энг биринчи ёрдамчи материал бўлиб хизмат қилади. Чунки фольклор ҳам адабий асар бўлганлиги учун бунинг ҳам махсус усуллари, техникаси бор, жумла қурилиши, сўзларнинг тузилишида традицион методлари, айрим хусусиятлари бор»³. Фольклор асарлари тилини тадқиқ этувчилар профессор Ҳоди Зарифовнинг бу фикрини ҳамиша эсда тутмоқлари лозим.

Биз юқорида айтилганларни назарда тутган ҳолда Эргаш Жуманбўлбул ўгли куйлаган «Равшан», «Қундуз билан Юлдуз», «Кунтуғмиш», «Далли», «Хушкелди» дostonларида⁴ учрайдиган айрим лингвистик хусусиятларни ёритишга ҳаракат қилдик.

² Тўра Мирзаев, Ҳоди Зариф, Адабий портрет, Тошкент, 1967, 54-бет.

³ Ҳоди Зарифовнинг мазкур фикри Тўра Мирзаевнинг юқорида кўрсатилган асаридан олинди, 75-бет.

⁴ Эргаш Жуманбўлбул ўгли куйлаган дostonлар номи қуйидагича қисқартрилди: Р. (Равшан, ёзиб олувчи ва нашрга тайёрловчи Ҳоди Зариф, Тошкент, 1963); Қ—Ю. (Қундуз билан Юлдуз, нашрга тайёрловчи Ҳоди Зариф, Тошкент, 1963); К. (Кунтуғмиш, нашрга тайёрловчи Буюк Каримов, Ҳоди Зариф таҳрири остида, Тошкент, 1949); Д. (Далли, нашрга тайёрловчи Музайяна Алавия, Тошкент, 1962); Х. (Хушкелди, нашрга тайёрловчи М. Афзалов, масъул муҳаррир Ҳоди Зариф, Тошкент, 1962). Қисқартirilган дoston номидан кейинги рақам ўша дostonнинг бетини кўрсатади.

1. Эргаш Жуманбулбул асарлари тилининг характерли хусусиятларидан бири шуки, унда *сияпуш* (қора қалпоқ), *қизилбош*, *ичкуяр* (жонкуяр), *ғамғузор* (қайғу-ғамга шерик: юпатувчи); *чойжўш* (чойдиш), *офтобрўй* (кунгай), *бодпой* (илдам, йўрға; тожик: *бод* — шамол, *пой* — оёқ), *тагизамин* (ерости) каби қўшма сўзлар ва айниқса *мўндикўза*, *гунг* — гаранг, *сину симбат*, *чўлу жазира*, *мушк-анбар*, *хешу табар* (қариндош-уруғ), *мурт-мўйлов*, *лашкар-қўшин* сингари жуфт сўзлар (хусусан икки синонимдан ташкил топган тури) ҳамда *чақ-чақ*, *шип-шип*, *ол-олга ўхшаш* такрорий сўзлар жуда ўринли ва ниҳоят даражада кўп қўлланган. Умуман, Эргаш шоирнинг сўз бойлигини жуфт ва такрорий сўзларсиз тасаввур қилиш қийин. Фикримизнинг далили сифатида шоир таржимаи ҳолига оид қуйидаги парча характерлидир: «...Бир ҳовлида бир ўзим қолиб, айролиғ ўтига чидай олмай, хув деб элдан чиғиб, *дашт-биёбонларда*, *чўлларда сарсон-саргардон бўлиб*, *улоғиб*, *айролиғдинг ўтига тутониб*, *алам-ситам*, *қайғу-мотамнар* минам куннарди, ойларди, жилларди ўтқариб, *элма-эл*, *журтма-журт*, *шаҳарма-шаҳар*, *қўрғонма-қўрғон*, *овилма-овил* довдираб журганман»⁵.

Маълумки, жуфт сўзларнинг компонентлари маъно жиҳатдан бир-бирига яқин бўлади. Лекин кўпчилик ҳолларда биринчисининг маъноси иккинчисидан озми-кўпми фарқ қилади. Жуфт сўзлардаги бу хусусият текст мазмунининг аниқ ва кенг ифодаланишига, тасвирнинг кучайтирилиб, бўрттирилиб, умумлаштирилган ҳолда баён этилишига ёрдам беради. Масалан, Ширван элида Қорахон подшонинг амри билан Равшанни дорга осиб учун олиб келганларида жуда кўп одам «...*катта-кичик*, *яхши-ёмон*, *югрук-чабон*, *қизу жувон — жами одам*» (Р., 196) тўпланади.

Эргаш Жуманбулбул ўғли дostonларидаги жуфт сўзлар этимологик жиҳатдан фақат ўзбек тили ва унинг шевалари билан чегараланиб қолган эмас. Масалан, жуфт сўз компонентларининг ҳар иккови ҳам *иссиқ-жилиув*, *эл-юрт*, *кўмак-кўпчил*, *соқчи-қоровул* каби ўзбекча (туркийча), *андак-гартдак*, *пари-пайкар*, *якка-танҳо*, *дод-фарёд*, *ҳовли-жой*, *хурду калон* сингари тожикча-форсча ёки *хазина-дафина*, *ғул-занжир*, *етим-есир*, *ор-номус*, *охир-оқибат*, *инъом-эхсон*, *шону шавкат* тарзидаги арабча сўзлардан ташкил топган. Шунингдек, мазкур дostonларда компонентлари *бол-асал*, *оҳу-надомат*, *қайғу-ғам*, *хат-хабар*, *мол-мулк*, *куч-қувват*, *ор-номус* каби ўзбекча (туркийча) — арабча, *заҳар-заққум*, *афсус-надомат*, *нози-неъмат* сингари тожикча-форсча — арабча ёки аксинча *мазах-калака*, *лашкар-қўшин*, шаклидаги арабча ва

⁵ Қаранг: Х. Зарифов, Эргаш Жуманбулбул ўғли атоқли ўзбек халқ шоири, ЎзССР ФА ахбороти, № 4, 1947, 39-бет.

тожикча-форсча ҳамда *хўб-яхши, якка-ёлғиз, шарм-уял* ва *югрук-чабон, мурт-мўйлов* каби тожикча-форсча — ўзбекча ёки аксинча ўзбекча-тожикча бўлган жуфт сўзлар мавжуд.

Эргаш Жуманбулбул дostonларида *узоқ-ёвуқ, соғу сўл, фойда-зиён, яхши-ёмон, баланд-паст, иссиқ-совуқ, қиш-ёз, кўп-оз, оқ-қора, шоҳу гадо, хурду калон, катта-кичик, остин-устун* сингари антонимлардан ташкил топган сўзлар синонимлардан тузилган жуфт сўзларга нисбатан камроқ учрайди.

Булардан ташқари жуфт сўзларнинг *қари-қури, пас-пус, расм-русм, тапур-тупур, қарс-қурс, ноз-нуз, ярқ-юрқ, қарт-қурт* ҳамда *пул-мул, чирқ-ширқ* ва *эгри-пегри, эт-пет, ўғри-мўғри, ирак-сирак* каби турлари ҳам мавжуд.

Эргаш шоир баён этилаётган воқеаларнинг кўплигини, давомийлигини ҳамда такрор бўлаётганлигини ифодалаш учун лексик-грамматик бир бутунликни ташкил этган такрорий сўзлардан кенг ва ўринли фойдаланган. Масалан, «Далли» дostonида Гўрўғлининг қирқ йигити билан Қубодшоҳ қўшинига қарши олиб борган уруш эпизодларидан бири такрорий сўзларни қофия қилиш орқали тубандагича тасвирланади:

Қирди беклар *чопа-чопа,*
Учди одам *гуппа-гуппа,*
Йиқилди эл *таппа-таппа,*
Оғзин очиб *каффа-каффа,*
Чопди беклар *жуппа-жуппа,*
Қилич келди *шибба-шибба,*
Бўғишма бўб *ғиппа-ғиппа,*
Суришди майдон ичинда (Д., 210).

Шоир куйлаган дostonларда такрорий сўзларнинг *турли-турли, туриб-туриб, қараб-қараб, биров-билов, шундай-шундай, кейин-кейин, сўнг-сўнг, тўп-тўп, саф-саф, даста-даста, баъзи-баъзи, ғир-ғир* каби турлари билан бир қаторда *урҳор, олҳор-ол, сурҳор-сур, келҳор-кел* ҳамда *изорма-изор* (измаиз) сингари шакллари ҳам кенг қўлланган.

Хуллас, Эргаш Жуманбулбул дostonлари, умуман Эргаш шоир лексикаси, жуфт ва такрорий сўзларга, бошқача қилиб айтганда, «турли маъно ва стилистик оттенкаларини ифодаловчи сўзларга... фикрнинг турли-туман ва нозик оттенкаларини ифодаловчи воситаларга»⁶ жуда бой эканлиги билан характерланади. Бу эса мазкур дostonларда ўзбек халқ ижодига хос тил хусусиятлари традициясининг сақланганлиги ҳамда Эргаш шоирнинг саводли бўлганлиги, унинг ўз она тилидан ташқари форс-тожик, араб тилларини яхши билган-

⁶ А. Ҳожиев, *Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар*, Тошкент, 1963, 4-бет.

лиги ва булардан ижодий фойдаланганлиги билан изоҳланади.

II. Эргаш Жуманбулбул дostonлари тилидаги характерли морфологик хусусиятлардан бири шуки, унда ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланмайдиган грамматик формалар ҳамда сўз ясовчи аффикслар мавжуд. Умуман, Эргаш шоир дostonларидаги сўз ясалиши қадимги туркий ёзма ёдгорликлар ҳамда ҳозирги туркий тиллар, шу жумладан, ўзбек тили ва унинг шеваларидаги каби бўлса ҳам дostonларда актив қўлланган айрим аффикслар ҳозирги ўзбек адабий тилида пассивлашган, улар қўшиб ясалган сўзлар эса тарихий, архаик сўзлар бўлиб қолган.

Масалаи:

Қуш бўйнида *жиговулар*,
Тилла таёқ *шиговулар*,
Оралаб томоша қилиб,
Сонсиз маҳрам, *ясовулар* (Қ. Ю., 152).

Ҳақиқатдан ҳам **-вул (-ул, -овул)** аффикслари билан ясалган *баковул, чоповул, эровул, жиговул, шиговул, ясовул* сўзлари бугунги кунда архаик бўлиб қолган. Яна қиёсланг: **-дор**: *асабадор, тувдор||туғдор, мухрдор, тождор*; **-мол**: *синamol, сўзамол*; **-тарс**: *гумонтарс, худотарс*; **-кор||-гар**: *ғазнакор, бузмакор, нағмагар*; **-боз**: *битбоз, ўйинбоз, чиришбоз*; **-чил**: *кўпчил, қиячил, шовқимчил*; **-кич||ғич**: *черткич, сўрағич*. Мисоллардан кўринганидек, мазкур аффиксларнинг кўпчилиги **-дор, -каш, -кар, -гар, -боз, -тарс**, шунингдек, **-хона**—*ноғорахона, -гир*—*полвонгир, -паз*—*каллапаз* тожик-форс тилларига оиддир⁷. Шу факт ҳам характерлики, „Равшан“ дostonида ҳозирги замон аниқ феъли **-ётири** аффикси орқали ясалган:

Қорахоннинг қўшини
Жонин *сотаётири*,
Мард Ҳасаннинг гирдини
Қат-қат *тутаётири*.
Сари ёй ҳам милтиқни
Ҳа деб *отаётири*,
Нишона қип Ҳасанни
Уққа *тутаётири* (Р., 205).

-ётири аффикси қўшилган *келаётири, олаётири, бораётири* сингари феъллар дostonнинг кўп ўринларида (174, 205, 209, 210-бетларда) учрайди. Шунингдек дostonда феълларнинг **ўтири**: *Жамоли чилланинг қоридай тинжираб,*

⁷ Дostonлардаги сўз ясалиши (ҳам аффиксация, ҳам композиция усули билан ясалиши) тарихий-қиёсий йўсинда махсус тадқиқ этишни талаб қилади.

ялтираб ўтири (Р., 70); *тури*: бир сўз деб *тури* (Р., 92); *юру//юри*: қизлардан сўраб *юру*, тўрасини қараб *юру* (Р., 114) каби шакллари ҳам мавжуд. Демак, *келаётири*, *ўтири* каби феъллар „Равшан“ достонида шунчаки йўл-йўлакай, тасодифий учрайдиган эпизодик ҳодиса эмас, балки у тилимизда мавжуд бўлган феъл шаклларининг фонетик ўзгаришга учраган ҳолда кўринишидир. Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги **-яп+ти** вазифасида қўлланган (ҳозир камроқ ишлатиладиган) **-ётир (+иб+ди)** аффикси фонетик торайиб (**-б-ди** туширилиб), дostonда **-ётири** тарзида ишлатилган. Худди шунингдек *ўтирибди*, *турибди* шаклидаги феъллар охиридаги **-б-ди** қисми туширилганлиги туфайли дostonларда бу феъллар *ўтири*, *тури* каби формаларда қўлланган. Халқ дostonларидаги айрим феълларнинг юқоридаги каби қўшимчалар ҳисобига торайиши Маҳмуд Кошғарийнинг „Талаффузда енгиллик бўлсин учун...“ деган фикри билан изоҳланади⁸.

«Равшан» дostonидаги:

Улар ёмон, болам, ўйнаб-қуларга,
У бадбахтлар тенг йўқ болам силарга (Р., 81).

сатрларидаги *тенг йўқ* ибораси *тенг* эмас маъносида қўлланган. Эмас сўзи ўрнида *йўқ* сўзининг ишлатилганлигига ажабланмаса ҳам бўлади, чунки айрим туркий тилларда масалан, тува тилида *эмас* (тува. *эвес*) вазифасида *йўқ* (тува. *чок*) сўзининг қўлланиши кўплаб учрайди. Худди шу мисрадаги *силар* олмоши ҳам тува тилида силер формасида мавжуд⁹.

«Равшан» дostonида *тугул//тугур//тува* сўзи ҳам эмас вазифасида қўлланади. Мисолларни қиёсланг; *тугул*:

Равшанга бермайман Гуланоржонни,
Қизим *тугул*, кучугимдан садаға (Р., 9).

тугур: Кампир бир лаган тилла *тугур*, ўн лаъли тиллани Равшандан аямайди (Р., 82).

тува:

Унга шайдо элнинг бари,
Йигит *тува* қарилари,
Бойлар *тува* қашшоқлари (Р., 61).

Дostonда *тугул//тугур//тува* тарзида қўлланган бу сўз ўзбек адабий тилида *тугул* (кам ишлатилади), татар, бошқирд. *тугел*, озарбайжон *дейил*, турк *değil*, қадимий ёзма ёдгорликларда: *тәгүл//туйул//дугул//дәгул* каби формаларда бўлиб,

⁸ Маҳмуд Кошғарий, Девону луғотит турк, I том, таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов, Тошкент, 1960, 69-бет.

⁹ Русско-тувинский словарь, М., 1953, стр. 87, 303.

Маҳмуд Кошғарий *тэгул* сўзи ўғузча эканлигини, бу сўзнинг асли аргуча *дағул* сўзидан олинганлигини қайд этади¹⁰.

Демак, Эргаш Жуманбулбул дostonларида фақат ҳозирги ўзбек адабий тили ва ўзбек шеваларидаги морфологик хусусиятларгина эмас, балки айрим туркий тилларда, шунингдек қадимги туркий ёзма ёдгорликларда мавжуд бўлган баъзи морфологик хусусиятлар ҳам сақланган.

Хуллас, халқ дostonлари тилида, жумладан, Эргаш шоир куйлаган дostonларда қўшма, жуфт, такрорий сўзларнинг жуда кўп ва хилма-хил турлари, сўз ясовчи аффикслар, феълларнинг тусланиши ва бошқа морфологик фактлар мавжудки, уларнинг аксарияти ҳозирги ўзбек адабий тилида учрамайди. Шу сабабли халқ дostonларининг морфологик хусусиятларини синчиклаб ўрганиш ўзбек тили тарихи, диалектологияси учунгина эмас, балки туркий ва туркий бўлмаган (масалан, ўзбек-тожик) тилларни қиёсий-тарихий йўсинда ўрганиш, тадқиқ этиш учун ҳам, шубҳасиз, катта илмий аҳамиятга эгадир.

¹⁰ Маҳмуд Кошғарий, Кўрсатилган асар, I том, 374-бет. Профессор А. Н. Кононов бу сўзнинг келиб чиқишини муфассал текширган. Қаранг: А. Н. Кононов, Этимология слова дәгил «не есть», «не», Советское востоковедение, VI, 1949, стр. 97—101.

ЗУБАЙДА ҲУСАИНОВА

ЭРГАШ ЖУМАНБУЛБУЛ УҒЛИ

(БИБЛИОГРАФИЯ)

Ўзбек фольклори библиографиясини тузиш фольклоршунослигимиз олдидаги кечиктириб бўлмайдиган вазифалардандир. Халқимиз ижодини тўплаш, нашр этиш ва ўрганишда жиддий ютуқлар қўлга киритилган бўлса-да, бу бой адабиётлар кўрсаткичи умумий тарзда бўлса ҳам тузиб чиқилмаган. Шундай шароитда нисбатан кўп ўрганилган бахши ёки маълум бир эпик асарнинг библиографиясини тузиш фойдадан ҳоли эмас. Шунини ҳисобга олиб, талантли халқ шоири Эргаш Жуманбулбул ўғли асарлари ва у ҳақдаги адабиётлар библиографиясини тузишга киришдик.

Ўзбек фольклористларининг қарийб 50 йил мобайнидаги жуда катта тўпловчилик фаолиятлари натижасида асосан Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтида улкан фольклор архиви юзага келди. Илмий ва адабий аҳамиятга эга бўлган бу қимматли бойликлар орасида ажойиб сўз санъаткори Эргаш Жуманбулбул ўғлининг дostonлари, термалари муҳим ўрин тутади.

Бу хазинада Эргаш Жуманбулбул ўғлининг катта ижодий қудрати ва маҳорат билан ишланган дostonларидан тўққизтасининг («Равшан», «Далли», «Қундуз билан Юлдуз», «Хушкелди», «Холдорхон», «Якка Аҳмад», «Қунтуғмиш», «Алибек билан Болибек», «Қизжибак») қўлёзмаси мавжуд. Бу асарлар 1925—1928 ва 1936—1937 йилларда Ғ. О. Юнусов ва Ҳ. Т. Зарифовлар ташаббуси билан қаламга олинган бўлиб, кўпчилиги шоирнинг ўзи томонидан ёзиб топширилган. Демак, қўлёзмаларнинг аксарияти шоирнинг автографидир.

Ўзбек фольклорининг, шу қаторда Эргаш шоир дoston ва термаларининг ёзилиши ва тўпланиши тарихи, бу билан боғлиқ конкрет кузатишлар умуман ёритилмаган. Шунини ҳисобга олиб библиографияда шоир асарларининг тўпланиши-

дан йилма-йил тўла хабардор бўлган профессор Ҳ. Т. Зарифов маълумотларига кўра, ўзбек халқ дostonларини систематик равишда тўплаш Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси барпо этилгандан кейин — 1925 йилдан Ўзбекистон ССР Маориф Халқ Комиссариати Давлат илмий шўросининг Ўзбекларни ўрганиш комитети ташаббуси билан бошланган. Бу ишга дастлаб жалб этилган халқ шоири марҳум Фозил Йўлдош ўғли бўлиб, унинг ёрдами билан 1925 йилда Эргаш Жуманбулбул ўғли Самарқандга—Илмий марказга келтирилади. Эргаш отанинг дostonларини ёзиб қолдириш ташаббуси ҳам ана шу йилдан бошланди. Бу соҳада 1926 ва 1928 йилларда анча самарали ишлар қилинган. Шу ҳақда Эргаш Жуманбулбул ўғли «Холдорхон» дostonида қизиқарли бир маълумотни қайд этади:

Ўтган катта шоирларга
Гап айтмоққа менман нойиб,
Гапни қўзғасанг чиқади-да,
Турма-да бекор ҳурпайиб.
Билиб туриб айтмай кетсанг,
Шоирликда ул ҳам айиб,
Қариганда кўп дostonни
Мен юбордим элга ёйиб:
Аввал «Холбекани» айтдим,
Менинг устодим Қўр Ғойиб¹.
«Якка Аҳмад»ман «Хушкелди»ни
Битиб бердим хатга ёйиб.
«Қундуз-Юлдуз», «Равшанхон»ни,
«Ҳасанхонман Далли» зайиб;
«Қизжибак»ни ўлан қилдим,
Қолмасин қозоқ анқайиб.
«Алибекман Болибек»ни
Сўнг айтдим сўзим кўпайиб.
Гўрўғлибек лашкар билан
Қиримга кетди қанқайиб.
Шу дostonни тамом қилсам,
Ўқиган қолар ажойиб.

¹ Ғойиб, Қўр Ғойиб, Мулла Ғойиб туркман шоирдир. Ғойиб ҳақида машҳур ўзбек халқ дostonчилари орасида қисман тарихий, қисман афсонавий тарздаги биографик поэма мавжуд. Бу поэмада айтилишига кўра, Ғойиб Бухорода таҳсил кўрган. Устоди Эшон Намознинг фарзида имом бўлиб турган пайтда орқада имомга иқтидо қилиб намоз ўқиётган қизларга шариат қонунини бузиб икки бор назар ташлагани учун кўр қилинган ва ўша даргоҳдан ҳайдалган. Ғойиб Бухоро кўчаларида тентираб қўшиқ айтиб юрар экан, шеърятни гуноҳ санаган амир уни зиндонга солдиради. Шоир зиндонда ётганда ҳам куйлайди, қўшиқ ва сознинг Одам Атодан бери мавжудлиги ҳақида бонг уради. Қўшиқ билан зиндондан қутулиб халқ орасига киради, қўшиқ билан яшайди. Бу қизиқарли поэманинг ҳозирча тўлароқ ҳисобланган бир вариантини Ҳ. Т. Зарифов Фозил Йўлдош ўғлидан 1934 йили ёзиб олганки, қўлёзма унинг хусусий архивида. Эргаш отанинг устоз сифатида эслгани ана шу шоирдир.

Ҳукуматга битиб берсам,
Юборсалар юртга ёйиб.
Улган куни оти ўчар,
Сўзим қолса мендан нойиб,
Менинг отим мулла Эргаш,
Ким экан, деб юрма койиб.

Эргаш Жуманбулбул ўглининг дostonлари ҳажм эътибори билан катта, ўн минглаб мисра назм ва минг-минг сатр насрдан иборат. Масалан: «Кунтуғмиш» — 1240+3204; «Далли» — 2040+8775; «Холдорхон» — 3740+10.690; «Равшан» — 1935+5124; «Қундуз билан Юлдуз» — 1970+7910; «Хушкелди» — 1170+4050; «Алибек билан Болибек» — 1415+4630; «Якка Аҳмад» — 665+1714 сатрдан иборат². Ма-на шу оддий статистиканинг ўзиёқ бир олам поэзияни бизнинг кўз ўнгимизда намоён қилади.

Юқорида айтилганидек, Эргаш Жуманбулбул ўгли дostonларининг кўпчилиги (олти дoston) шоирнинг ўз қалами билан ёзилган; улар жуда катта илмий аҳамиятга эга, чуқур филологик текширишлар (ҳам лингвистик, ҳам фольклористик) учун энг ишончли ва мўътабар, бой меросдир.

Эргаш ота жуда кўп термалар куйлаган, уларнинг бир қисми ўзи томонидан ёзиб қолдирилган бўлса, иккинчи бир қисми Ҳ. Т. Зарифов томонидан қайд этилган. Масалан, «Октябрь», «Шўро», «Эшон», «Охунбобоев», ««Қизил», «Бир ҳафта бўлди ёгин», «Асов қизлар» ва Илмий шўронинг раиси Отажон Ҳошимов, Ўзбекларни ўрганиш комитетининг раиси Фозил Олим Юнусов, фольклорист Ҳ. Т. Зарифов ҳақидаги термалари, машҳур ўзбек халқ актрисаси Турсунной тўғрисидаги марсияси шоирнинг ўз қўли билан ёзилган.

Библиография уч бўлимдан иборат: Биринчи бўлимда Эргаш Жуманбулбул ўгли ўзи ёзиб берган ва ундан ёзиб олинган қўлёзмалар билан таништирилади. Қўлёзмалар алифба тартибида жойлаштирилди.

Иккинчи бўлимга шоирнинг нашр этилган асарлари киритилган бўлиб, хронологик тартибда тузилди.

Учинчи бўлимда Эргаш Жуманбулбул ўглининг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги илмий тадқиқотлар, ахборот ва публицистик материаллар хронологик йўсинда тартиб берилди.

Библиографияга тўлиқсиз ва ўрта мактаблар учун чиқарилган дарслик ва хрестоматиялар, ўқув программалари киритилмади. Шунингдек, шоирнинг бутун асарларида сочилиб ётган дoston ва дostonчилик, бадий сўз ҳақидаги мулоҳаза ва фикрлари алоҳида кўрсатилмади.

² Аввал насрий сатрлар, кейин шеърый сатрлар қайд этилди.

1. ЭРГАШ ЖУМАНБУЛБУЛ УЎЛИДАН ЕЗИБ
ОЛИНГАН ВА УЗИ ЕЗИБ БЕРГАН АСАРЛАРИ

1. **Алибек билан Болибек**, дoston. Самарқанд области Нурота районида шоир ўз қўли билан ёзган, 1925, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви, инв. № 2, 100 бет³.

2. **Асов қизлар**, терма. Самарқанд область, Хатирчи район, Қатағон қишлоғида шоир ўз қўли билан ёзган, 1927, Ҳ. Т. Зарифов архивида.

3. **Бир ҳафта бўлди ёғин**, терма. 1926 йил қишнинг бошида бир ҳафта ёғин ёғиб, ортидан қор, совуқ бўлади. Шунда шоирнинг айтгани, Самарқанд области Нурота районида ёзилган, 1927, қўлёзма Ҳ. Т. Зарифов архивида.

4. **Булбул**, терма. Тошкентда шоир ўз қўли билан ёзган, 1936, қўлёзма Ҳ. Т. Зарифов архивида.

5. **Гўрўгли ҳақида термалар**: а) Армоним қолмади; б) Гўрўгли; в) Гўрўглибек — зўр ботир; г) Қунларим, 1936—1937 йилларда Ҳ. Т. Зарифов томонидан Тошкентда ёзиб олинган. Қўлёзмалар унинг архивида.

6. **Далли**, дoston. Самарқанд области Нурота районида шоир ўз қўли билан ёзган, 1926, ФА, инв. № 1, 175 бет.

7. **Келдим**, терма. Ҳ. Т. Зарифов Тошкентда ёзиб олган, 1936, қўлёзма унинг архивида.

8. **Кунтуғмиш**, дoston. Булунғур районининг Қирқшоди қишлоғида Муҳаммад Исо Эрназар ўғли ёзиб олган (Эргаши Жуманбулбул ўғли ўз қўли билан ёзган), 1926, ФА инв. № 11, 80 бет.

9. **Ойсулув**, дoston мазмуни, Ҳ. Т. Зарифов Тошкентда ёзиб олган, 1937, қўлёзма унинг архивида, 26 бет.

10. **Октябрь**, терма, Октябрь байрамининг 10 йиллиги муносабати билан айтилган, Муҳаммад Исо Эрназар ўғли ёзиб олган, 1927, қўлёзма Ҳ. Т. Зарифов архивида.

11. **Отажон Ҳошим**, терма. Ўзбекистон ССР Маориф халқ комиссариати Илмий шўросининг раиси Отажон Ҳошимов таърифида, «Қундуз билан Юлдуз» достони қўлёзмасининг охирида, 1926, ФА, инв. № 21, 186-бет.

12. **Охунбобоев**, терма. Ёзиб олувчи Муҳаммад Исо Эрназар ўғли (бир қисмини шоир ўз қўли билан ёзган), 1927, қўлёзма Ҳ. Т. Зарифов архивида.

13. **Равшан**, дoston. Самарқандда ёзиб олувчи Ҳ. Т. Зарифов, 1928, ФА инв. № 40, 404 бет.

14. **Раҳбарларга**, терма. Ўзбекистон Ҳукумати раҳбарларининг таърифида, «Қундуз билан Юлдуз» қўлёзмасининг охирида, 1926, ФА, инв. № 21, 186-бет.

³ Бундан кейин ФА деб қўрсатилади.

15. **Таржимаи ҳол**, достон. Эргаш Жуманбулбул ўглининг таржимаи ҳоли Ҳ. Т. Зарифов сўрови билан 1927 йил ноябрь ойида Самарқанд области Булунғур районининг Қирқшоди қишлоғида шоирнинг ўз қўли билан ёзилган ва 1928 йилда автордан хотира сифатида Ҳ. Т. Зарифовга тақдим этилган. Автограф Навоий номидаги адабиёт музейида сақланади. 1936 йилда Ҳ. Т. Зарифов «Таржимаи ҳол» қўлёзмасини ўқиб берганда, шоир баъзи ўзгартишлар киритган ва бир оз янгиликлар қўшган. Кейинги қўшимчалар автографда йўқ.

16. **Тошкент**, терма. Тошкентда шоир ўз қўли билан ёзган, 1936, қўлёзма Ҳ. Т. Зарифов архивида.

17. **Турсуной**, терма. Ўзбек саҳнасининг фахри Турсуной Саидолимованинг ваҳшиёна ўлдирилиши муносабати билан Самарқандда марҳумни дафн этиш куни ёзилган, 1928, қўлёзма Ҳ. Т. Зарифов архивида.

18. **Холдорхон**, достон. Самарқандда шоир ўз қўли билан ёзган, 1927, ФА, инв. № 898, 172 бет.

19. **Хушкелди**, достон⁴. Тошкентда шоир ўз қўли билан ёзган, 1936—1937, ФА, инв. № 581, 173 бет.

20. **Шўро**, терма. Самарқандда ёзиб олувчи Муҳаммад Исо Эрназар ўғли, 1927, қўлёзма Ҳ. Т. Зарифов архивида.

21. **Эргаш** шоирдан ёзиб олинган Жуманбулбулнинг «Милтиқбой» ҳажвияси. 1937 йилда Ҳ. Т. Зарифов Тошкентда ёзиб олган, қўлёзма унинг архивида.

22. **Эшон**, терма. Самарқанд области Хатирчи районининг Қатағон қишлоғида, Пўлкан шоирнинг уйида, Ҳоди Зариф ҳузурида Пўлкан шоир «Тўйдик эшоннинг дастидан» термасини куйлагандан кейин ижод этилган. Шоир ўз қўли билан ёзган, 1927, қўлёзма Ҳ. Т. Зарифов архивида.

23. **Якка Аҳмад**, достон. Самарқандда ёзиб олувчи Муҳаммад Исо Эрназар ўғли, 1926, ФА, инв. № 22, 212 бет.

24. **Ўртоқ Ленин**, достон. Самарқандда ёзиб олувчи Ҳ. Т. Зарифов (унга қадар айрим парчалар шоирнинг ўзи томонидан ёзилган), 1928, қўлёзма Ҳ. Т. Зарифов архивида.

25. **Қизжибак**, достон. Самарқанд области Булунғур районининг Қирқшоди қишлоғида шоир ўз қўли билан ёзган, 1927, ФА, инв. № 49, 98 бет.

26. **Қизил**, 1-терма, Шоирнинг ўз автографи, 1927, қўлёзма Ҳ. Т. Зарифов архивида.

27. **Қизил**, 2-терма. Шоирнинг ўз автографи, 1927, қўлёзма Ҳ. Т. Зарифов архивида.

⁴ Бу достонни шоир дастлаб 1926—1927 йилларда ёзиб топширган. Фольклор қўлёзмаларини Самарқанддан Тошкентга кўчиришда номъалум сабаблар билан йўқолган. Ҳ. Т. Зарифов илтимоси билан шоир иккинчи марта ёзиб топширган.

28. **Қундуз билан Юлдуз**, дoston. Самарқанд области Булунгур районининг Қирқшоди қишлоғида ёзиб олувчи Муҳаммад Исо Эрназар ўғли (баъзи жойларини шоир ўз қўли билан ёзган), 1926, ФА, инв. № 21, 187 бет.

29. **Қўрғон қишлоқ халқ дostonчилари мактаби билан боғлиқ бахшилар ва айрим маълумотлар**, Ёзиб олувчи Ҳ. Т. Зарифов. 1937, январь, қўлёзма Ҳ. Т. Зарифов архивида.

30. **Ғазали Санобар**, дostonдан парча (Гулга қараб айтган сўзи). Самарқандда ёзиб олувчи Ҳ. Т. Зарифов, 1927, ФА, инв. № 91, 3 бет.

31. **Ғози Олим**, терма. Ўзбекларни ўрганиш комитети расми Ғози Олим Юнусов таърифида, Шоир ўз қўли билан ёзган («Қундуз билан Юлдуз» дostonининг охирида), 1926, ФА, инв. № 21, 185-бет.

32. **Ҳайкал таассуроти**, терма. Тошкентда В. И. Ленин ҳайкалини кўриши муносабати билан айтган, 1936, автограф Ҳ. Т. Зарифов архивида.

33. **Ҳоди**, терма. Фольклорист Ҳоди Зариф таърифида, Тошкентда шоир ўз қўли билан ёзган, 1936, қўлёзма Ҳ. Т. Зарифов архивида.

II. ЭРГАШ ЖУМАНБУЛБУЛ УҒЛИНИНГ НАШР ЭТИЛГАН АСАРЛАРИ

1935

34. **Поэма о Ленине**, «Правда», 1935, 15 апрель. Шоирнинг расми берилган.

35. **Товарищ Ленин**, дастан, «Литературный критик», 1935, № 2.

36. **Уртоқ Ленин**, дoston, нашрга тайёрловчи Ҳ. Т. Зарифов, Ўзбек совет фольклоридан намуналар, Тошкент, 1935, 27—33-бетлар. Шоирнинг расми берилган.

37. **Эшон**, терма, нашрга тайёрловчи Ҳ. Т. Зарифов, моқоридаги тўплам, 105-бет.

1936

38. **Товарищ Ленин**, «Литературный Узбекистан», 1936, № 5—6, стр. 11—12.

39. **Ленин**, песня; перевод Людмилы Войцехович, «Литературный Узбекистан», 1936, № 5—6, стр. 13. Ўзбекча оригинали йўқ.

1937

40. **Ленин ва Сталин ҳақида**, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1937, № 7—8, 48—50-бетлар. «Уртоқ Ленин» дostonидан парча, фақат сарлавҳага Сталин қўшилган.

41. **Келдим**, терма, «Қизил Ўзбекистон», 1937, 2 апрель.
42. **Қизил**, терма, «Қизил Ўзбекистон», 1937, 21 май.
43. **Қизил**, терма, «Ленин йўли», 1937, № 134.
44. **Октябрь**, альманах «Творчество народов СССР», М., 1937.
45. **Эшан**, перевод В. М и х а й л о в а, «Литературное обозрение», 1937, № 19.

1938

46. **Ўртоқ Ленин**, дoston, нашрга тайёрловчи М. А ф з а л о в, Тошкент, 1938, 11 бет.

1939

47. **Келдим**, терма, Ўзбек фольклори, педагогик институтлар учун хрестоматия, тузувчи Ҳ о д и З а р и ф, Тошкент, 1939, 347-бет.

48. **Кунтуғмиш**, дoston, қисқартириб берилган, юқоридаги хрестоматия, 207—218-бетлар.

49. **Равшан**, дoston қисқартириб берилган, юқоридаги хрестоматия, 129—169-бетлар.

50. **Эшон**, терма, юқоридаги хрестоматия, 348-бет.

51. **Ўртоқ Ленин**, дoston, юқоридаги хрестоматия, 309—316-бетлар.

52. **Қизил**, 1-терма, юқоридаги хрестоматия, 343-бет.

53. **Қизил**, 2-терма, юқоридаги хрестоматия, 343-бет.

54. **Қундуз билан Юлдуз**, дoston қисқартириб берилган, юқоридаги хрестоматия, 187-199-бетлар.

1941

55. **Келдим**, терма, Ленин ҳақида шеър ва қўшиқлар, тўп-лам, нашрга тайёрловчи Р. М а ж и д и й, Тошкент, 1941, 10-бет.

56. **Келдим**, терма, Ўзбек фольклори, иккинчи китоб, педагогика институтлари учун хрестоматия, тузувчи Ҳ о д и З а р и ф, Тошкент, 1941, 122-бет.

57. **Октябрь**, терма, юқоридаги хрестоматия, 117—118-бетлар.

58. **Охунбобоев**, терма, юқоридаги хрестоматия, 119—121-бетлар.

59. **Равшан** (сўз боши, текст, луғат, расм), нашрга тайёрловчи Ҳ. Т. З а р и ф о в, Тошкент, 1941, 170 бет.

60. **Шўро**, терма, Ўзбек фольклори, иккинчи китоб, педагогика институтлари учун хрестоматия, тузувчи Ҳ о д и З а р и ф, Тошкент, 1941, 118-бет.

61. **Эшон**, терма, юқоридаги хрестоматия, 129-бет.

62. **Ўртоқ Ленин**, дoston, юқоридаги хрестоматия, 26—34-бетлар.

63. **Ўртоқ Ленин**, дoston, нашрга тайёрловчи Р. Мажидий, Тошкент 1941, 15 бет.

64. **Қизил**, 1-терма, Ўзбек фольклори, иккинчи китоб, педагогика институтлари учун хрестоматия, тузувчи Ҳоди Зариф, Тошкент, 1941, 123 бет.

65. **Қизил**, 2-терма, юқоридаги хрестоматия, 123-бет.

66. **Қундуз билан Юлдуз**, (сўз боши, текст), нашрга тайёрловчи Ю. Султонов, Тошкент, 1941, 88 бет.

1942

67. **Далли** (сўз боши, текст, луғат), нашрга тайёрловчи У. Исмоилов, Тошкент, 1942, 174 бет.

68. **Тўлак ботир** («Далли» дostonидан парча ва сўз боши), нашрга тайёрловчи Буюк Каримов, Тошкент, 1942, 19 бет.

69. **Хушкелди**, нашрга тайёрловчи Буюк Каримов, Тошкент, 1942, 102 бет.

1944

70. **Раушан** (отрывок), перевод В. Державина, альманах «Дар», Ташкент, 1944, стр. 143-154.

1945

71. **Чамбил**, «Холдорхон» дostonидан бир қисм, нашрга тайёрловчи Ҳ. Т. Зарифов, «Зафар» альманахи, 1945, 97—104-бетлар.

72. **Қундуз билан Юлдуз**, нашрга тайёрловчи Ю. Султонов, Тошкент, 1945, 71 бет.

73. **Қундуз билан Юлдуз**, нашрга тайёрловчи Ш. Саъдулла, Тошкент, 1945, 72 бет.

1948

74. **Кунтуғмиш** (қисқартилган текст), Ўзбек поэзиясининг антологияси, тузувчилар: М. Афзалов, Т. Бобоев, С. Иброҳимов, Тошкент, 1948, 57—72-бетлар.

75. **Равшан** (қисқартилган текст), юқоридаги антология, 34-48-бетлар.

76. **Ўртоқ Ленин**, юқоридаги антология, 315—318-бетлар.

1949

77. **Кунтуғмиш** (сўз боши, текст, луғат), нашрга тайёрловчи Буюк Каримов, Тошкент, 1949, 125 бет.

78. **Кунтуғмыш**, эпическая поэма, Ташкент, 1949, 132 стр.
79. **Уртоқ Ленин**, «Ленин йўли», Самарқанд, 1949, № 21.

1950

80. **Келдим**, Узбек фольклоридан ўқув материаллари, тузувчи М. А ф з а л о в, Тошкент, 1950, 102-бет.

81. **Кунтуғмыш** (сокращенный текст), перевод С. С о м о в о й, Антология узбекской поэзии, М., 1950, стр. 56—65.

82. **Раушан** (сокращенный текст), перевод В. Д е р ж а в и н а, Антология узбекской поэзии, М., 1950, стр. 41—55.

83. **Товарищ Ленин**, перевод Н. С и д о р е н к о, Антология узбекской поэзии, М., 1950, стр. 422—424.

84. **Уртоқ Ленин**, достон, Узбек фольклоридан ўқув материаллари, тузувчи М. А ф з а л о в, Тошкент, 1950, 103—109-бетлар.

1951

85. **Кунтуғмыш** (отрывок), перевод С. С о м о в о й, Народная поэзия Узбекистана, Ташкент, 1951, стр. 357—378.

86. **Раушан**, перевод В. л. Д е р ж а в и н а и В. л. Л и п к о, Указ. сб., стр. 268—335.

87. **Товарищ Ленин**, перевод Ник. С и д о р е н к о, указ. сб. стр. 17—21.

1954

88. **Келдим**, Узбек совет фольклоридан намуналар, Тошкент, 1954, 113-бет.

89. **Ойсулув**, нашрга тайёрловчи Ҳ. Т. З а р и ф о в, Тошкент, 1954, 15 бет.

90. **Равшан**, нашрга тайёрловчи Ҳ. Т. З а р и ф о в, Тошкент, 1954, 96 бет.

91. **Уртоқ Ленин**, Узбек фольклоридан намуналар, Тошкент, 1954, 105—112-бетлар.

1955

92. **Кунтуғмыш**, нашрга тайёрловчилар: Буюк Қ а р и м о в ва Ҳ. Т. З а р и ф о в, Тошкент, 1955, 64 бет.

93. **Уртоқ Ленин**, достондан парча, «Ёш ленинчи», 1955, 21 апрель.

1956

94. **Кунтуғмыш**, нашрга тайёрловчи Ҳ. Т. З а р и ф о в, Узбек халқ достонлари, I том, биринчи нашри, Тошкент, 1956, 441—506-бетлар.

95. **Ойсулув**, нашрга тайёрловчи Ҳ. Т. З а р и ф о в, ўша том, 7—22-бетлар.

96. **Равшан**, нашрга тайёрловчи Ҳ. Т. З а р и ф о в, ўша том, 345—439-бетлар.

97. **Чамбил мудофааси**, нашрга тайёрловчи Ҳ. Т. З а р и ф о в, ўша том, 43—61-бетлар.

1957

98. **Кунтуғмиш**, нашрга тайёрловчи Ҳ. Т. З а р и ф о в, Ўзбек халқ дostonлари, I том, иккинчи нашри, Тошкент, 1957, 425—494-бетлар.

99. **Ойсулув**, нашрга тайёрловчи Ҳ. Т. З а р и ф о в, ўша том, 7—22-бетлар.

100. **Равшан**, нашрга тайёрловчи Ҳ. Т. З а р и ф о в, ўша том, 319—425-бетлар.

1958

101. **Келдим**, Ўзбек халқ шоирларининг совет давридаги ижоди, Тошкент, 1958, 19—20-бетлар.

102. **Кунтуғмиш**, нашрга тайёрловчи Ҳ. Т. З а р и ф о в, Ўзбек халқ дostonлари, I том, учинчи нашри, Тошкент, 1958, 427—495-бетлар.

103. **Кунтуғмыш**, перевод С. С о м о в о й, Узбекские народные поэмы, Ташкент, 1958, стр. 347—504.

104. **Ойсулув**, нашрга тайёрловчи Ҳ. Т. З а р и ф о в, Ўзбек халқ дostonлари, I том, учинчи нашри, Тошкент, 1958, 7—22-бетлар.

105. **Октябрь**, Ўзбек халқ шоирларининг совет давридаги ижоди, Тошкент, 1958, 15-бет.

106. **Равшан**, нашрга тайёрловчи Ҳ. Т. З а р и ф о в, Ўзбек халқ дostonлари, I том, учинчи нашри, Тошкент, 1958, 321—424-бетлар.

107. **Раушан**, перевод, В л. Д е р ж а в и н а, Узбекские народные поэмы, Ташкент, 1958, стр. 605—682.

108. **Шўро**, Ўзбек халқ шоирларининг совет давридаги ижоди, Тошкент, 1958, 16—17-бетлар.

109. **Эшон**, кўрсатилган тўплам, 19-бет.

110. **Уртоқ Ленин**, кўрсатилган тўплам, 7—14-бетлар.

111. **Қизил**, 1-терма, кўрсатилган тўплам, 17-бет.

112. **Қизил**, 2-терма, кўрсатилган тўплам, 18-бет.

1959

113. **Уртоқ Ленин**, катталар кутубхонаси, Тошкент 1959, 16 бет. Шоирнинг расми берилган.

1960

114. **Уртоқ Ленин**, дostonдан парча, «Ёш ленинчи», 1960, 16 апрель.
115. **Уртоқ Ленин**, дostonдан парча, «Ёш ленинчи», 1960, 21 апрель.

1961

116. **Қунтуғмиш**, қисқартирилган текст, Ўзбек шеърляти антологияси, I том, тузувчилар: Ҳ. Т. З а р и ф о в, М. А л а в и я, С. М у т а л л и б о в, Тошкент, 1961, 171—194-бетлар.
117. **Равшан**, қисқартилган текст, кўрсатилган антология, 115—152-бетлар.
118. **Уртоқ Ленин**, кўрсатилган антология, 262—271-бетлар.

1962

119. **Далли**, нашрга тайёрловчи М у з а й я н а А л а в и я, Тошкент, 1962, 222 бет.
120. **Хушкелди**, нашрга тайёрловчи М. И. А ф з а л о в, Тошкент, 1962, 172 бет.

1963

121. **Равшан**, нашрга тайёрловчи Ҳ. Т. З а р и ф о в, Тошкент, 1963, 216 бет.
122. **Қундуз билан Юлдуз** (изоҳлар, луғат), нашрга тайёрловчи Ҳ. Т. З а р и ф о в, Тошкент, 1963, 276 бет.

1965

123. **Қунтуғмиш**, перевод С. С о м о в о й, Луковая цареvна, Ташкент, 1965, стр. 199—350.
124. **Равшан**, нашрга тайёрловчи Ҳ. Т. З а р и ф о в, Тошкент, 1965, 215 бет.
125. **Раушан**, перевод В. Д е р ж а в и н а, Луковая цареvна, Ташкент, 1965, стр. 107—188.
126. **Уртоқ Ленин**, нашрга тайёрловчи Ҳ. Т. З а р и ф о в, Дастагул, кўп томлик, Тошкент, 1965, 1—16-бетлар.

1968

127. **Таржимаи ҳол**, дostonдан парчалар, нашрга тайёрловчи Ҳ. Т. З а р и ф о в, «Шарқ юлдузи», 1968, № 12, 177—184-бетлар.

128. **Тошкент таърифида**, нашрга тайёрловчи Ҳ. Т. З а р и ф о в, «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, Тошкент, 1968, № 6, 49-бет.

129. **Хўп бўлди ёғин**, нашрга тайёрловчи Ҳ. Т. З а р и ф о в, кўрсатилган журнал, 49—50-бетлар.

130. **Эргаш Жуманбулбул ўғлининг ўзи айтган дostonлар ҳақида эслатмаси**, нашрга тайёрловчи Ҳ. Т. З а р и ф о в, кўрсатилган журнал, 50-бет.

131. **Уртоқ Ленин** (dostonдан парча), «Тошкент оқшоми», 1968, 16 декабрь.

1969

132. **Уртоқ Ленин**, doston. Мадҳия, тўпламни нашрга тайёрловчилар: М. М у р о д о в, Н. С о б у р о в, Тошкент, 1969, 5—16-бетлар.

III. ЭРГАШ ЖУМАНБУЛБУЛ ЎҒЛИНИНГ ҲАЕТИ ВА ИЖОДИ ҲАҚИДАГИ АСАРЛАР

1926

133. [Юнусов] **Ғози Олим**. «Алла» тўғрисида бир-икки сўз», Эргаш Жуманбулбул ўғлидан ёзиб олинган «Алла» тексти, изоҳлар, «Маориф ва ўқитғувчи» журнали, 1926, 6-сон.

1928

134. [Юнусов] **Ғози Олим**. Эл адабиёти ва инқилоб, Мулла Эргаш Жуманбулбул ўғли, «Аланга» журнали, 1928, 1-сон, 11-бет.

1934

135. **Зарифов Ҳ. Т.** Халқ оғзаки адабиётида Ленин, «Ўзбекистон шўро адабиёти» журнали, 1934, № 1, 18—24-бетлар, расм.

136. **Зарифов Ҳ. Т.** Ўзбекларда Октябрдан кейинги оғзаки адабиёт, Адабиёт соҳасида илмий текширишлар, тўплам, Тошкент, 1934, 108—140-бетлар.

1935

137. **Зарифов Ҳ. Т.** Советский песенный фольклор в Узбекистане, «Литературный критик», 1935, книга вторая, стр. 151—164, расм.

1938

138. **Каримов Б.** Халқ шоири (Эргаш Жуманбулбул ўғлининг ўлганига бир йил тўлиши муносабати билан), «Қизил Ўзбекистон», 1938, 26 апрель.

1939

139. **Зарифов Ҳ. Т.** Эргаш Жуманбулбул ўғли, Ўзбек фольклори, педагогика институтлари учун хрестоматия, 1939, 354—359-бетлар.

1940

140. **Зарифов Ҳ. Т.** «Равшан» достони ҳақида, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журнали, Тошкент, 1940, № 5, 113—121-бетлар.

141. **Зарифов Ҳ. Т.** «Равшан» достони ҳақида, «Қизил Ўзбекистон», 1940, 24 февраль.

142. **Зарифов Ҳ. Т.** О поэмe «Равшан», журн. «Литература и искусство Узбекистана», 1940, кн. IV, стр. 74—80.

1941

142. **Зарифов Ҳ. Т.** Эргаш Жуманбулбул ўғли, Ўзбек фольклори, педагогика институтлари учун хрестоматия, II китоб, Тошкент, 1941, 143—148-бетлар.

143. **Зарифов Ҳ. Т.** «Равшанхон» достони ҳақида, достонга сўз боши, 1941.

144. **Султонов Ю.** «Қундуз билан Юлдуз» достони ҳақида, достонга сўз боши, 1941.

145. **Мухамедов Л.** «Қундуз билан Юлдуз», «Еш ленинчи», 1941, 18 апрель.

1942

146. **Исмоилов У.** «Далли» достони ҳақида, достонга сўз боши, 1942.

1947

147. **Афзалов М. И.** Эргаш Жуманбулбул ўғли, «Ўқитувчилар газетаси», 1947, 25 ноябрь.

148. **Жирмунский В. М., Зарифов Ҳ. Т.** Узбекский народный героический эпос, М., 1947, (Эргаш Жуманбулбул ўғлининг ҳаёти, репертуари ҳақида, 44—46, 119—122, 128—132, 136—143, 217—218, 223—228, 246—252, 270—276, 479—480-бетлар).

149. Зарифов Ҳ. Т. Эргаш Жуманбулбул ўгли — атоқли ўзбек халқ шоири, «УзССР Фанлар академиясининг ахбороти», Тошкент, 1947, № 4, 35—46-бетлар.

150. Зарифов Х. Т. Эргаш Джуманбулбул оглы — выдающийся узбекский народный поэт, Тезисы научн. докл. на сессии АН УзССР 9—14 июня, Ташкент, 1947, стр. 149—151.

1948

151. Эргаш Жуманбулбул ўгли ҳақида қисқача маълумот, Ўзбек поэзиясининг антологияси, тузувчилар: М. А ф з а л о в, М. Б о б о е в, С. И б р о х и м о в, Тошкент, 1948, 33-бет.

152. «Кунтуғмиш» достони ҳақида қисқача маълумот, ўша жойда, 56—57-бетлар.

153. «Равшан» достони ҳақида қисқача маълумот, ўша жойда, 33—34-бетлар.

1949

154. Зарифов Ҳ. Т. «Кунтуғмиш» достони ҳақида, дoston-га сўз боши, Тошкент, 1949, 3—10-бетлар.

155. Шоабдурахмонов Ш. «Равшан» дostonининг бадий тили ҳақида (диссертация), Тошкент, 1949.

1950

156. Эргаш Джуманбулбул оглы (краткая справка), Антология узбекской поэзии, Ташкент, 1950, стр. 421.

1951

157. Афзалов М. И. Эргаш Жуманбулбул ўгли, Ўзбек фольклоридан ўқув материаллари, Тошкент, 1951, 95—102-бетлар.

158. Афзалов М. И., Пенковский Л. Эргаш шаир (краткая справка), Народная поэзия Узбекистана, Ташкент, 1951, стр. 477—478.

159. Каримова З. Эргаш Жуманбулбул ўгли, «Шарқ юлдузи», Тошкент, 1951, 152—162-бетлар.

160. Каримова З. Эргаш Джуманбулбул оглы «Звезда Востока», Ташкент, 1951, стр. 134—143.

1954

161. Каримова З. Эргаш Жуманбулбул ўгли, Тошкент, 1954, 41 бет.

162. Қаримова З. Эргаш Жуманбулбул ўглининг ҳаёти ва ижоди ҳақида, Ўзбек совет фольклоридан намуналар, Тошкент, 1954, 97—104-бетлар.

1956

163. Эргаш Жуманбулбул ўгли (шоирнинг Улуғ Октябрь социалистик революциясидан илгариги ва кейинги ҳаёти, ижоди ҳамда «Уртоқ Ленин» достони ҳақида), Совет адабиёти, педагогика билим юртлари учун қўлланма, Тошкент, 1956, 262—275-бетлар.

1957

164. Раззоқов Х. Ўзбек халқ оғзаки ижодиди В. И. Ленин образи, Тошкент, 1957, «Уртоқ Ленин» достони ҳақида, 14—19-бетлар.

165. Эргаш Жуманбулбул ўгли (қисқача ҳаёти, ижоди ҳақида), «Шарқ юлдузи», 1957, № 7, 158-бет.

1958

166. Зарифов Ҳ. Т. Эргаш Жуманбулбул ўгли, Ўзбек халқ шоирларининг совет давридаги ижоди, Тошкент, 1958, 5—6-бетлар.

1959

167. Абдуллаев В., Мирзаев С. Самарқанд халқ ижодини ўрганиш масаласига доир, «Ленин йўли», 1959, 25 апрель.

168. Афзалов М. И. Эргаш Жуманбулбул ўглининг туғилганига 90 йил тўлиши муносабати билан қисқача ҳаёти ва ижоди ҳақида, «Ўзбекистон маданияти», 1959, 29 апрель.

169. Афзалов М. И. Эргаш Жуманбулбул ўгли ижодига бағишланган сессия, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1959, № 3, 92—94-бетлар.

170. Афзалов М. И. Эргаш Жуманбулбул ўгли ижодига бағишланган сессия, «Фан ва турмуш», 1959, № 6, 26-бет.

171. Афзалов М. И. Эргаш Жуманбулбул ўгли ижодига бағишланган сессия, «Еш ленинчи», 1959, 2 май.

172. Жирмунский В. М. Эпоснинг умумий назарий проблемалари асосида ўзбек халқ достончилигини ўрганиш тўғрисида, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1959, № 4, 3—10-бетлар.

173. Жўраев Ё., Муродов М. «Уртоқ Ленин» достони ҳақида, «Еш ленинчи», 1959, 25 апрель.

174. Зарифов Ҳ. Т. Халқ — битмас-туганмас ижод манбаи, «Фан ва турмуш», 1959, № 3, 17—18-бетлар.

175. **Зарифов Ҳ. Т.** Ўзбек халқ дostonларининг ўлмас куйчиси, «Фан ва турмуш», 1959, № 6, 26—28-бетлар.

176. **Зарифов Ҳ. Т.** Эргаш Жуманбулбул ўғли, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1959, № 3, 3—11-бетлар.

177. **Муқимов Р., Хожиматов Ж.** Эргаш Жуманбулбул ўғли, «Ленин йўли», 1959, 21 апрель.

178. **Очилов Т.** Атоқли халқ шоири Эргаш Жуманбулбул ўғлига бағишланган адабий кеча ҳақида ахборот, «Ўзбекистон маданияти», 1959, 20 май.

179. **Халқ шоирлари ижодини чуқур ўрганайлик** (Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг сайёр сессиясида), «Ленин йўли», 1959, 25 апрель.

180. **Юнусов М.** Халқ қалбининг гавҳари, «Ленин йўли», 1959, 22 апрель.

181. **Қобулнийёзов Ж.** «Ўртоқ Ленин» дostonи, Совет даврида ўзбек халқ поэтик ижоди, Тошкент, 1959, 125—135-бетлар.

1960

182. **Афзалов М. И.** Ўзбек халқ оғзаки ижодида Ленин образи, «Еш ленинчи», 1960, 16 апрель.

183. **Собиров О.** Халқ Ленинни куйлайди, «Ўқитувчилар газетаси», 1960, 17 апрель.

184. **Султонов Ю.** Улуғ Ленин ҳақида дoston, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1960, № 2, 3—7-бетлар.

1962

185. **Муродов М.** «Далли» дostonи ҳақида, «Ўқитувчилар газетаси», 1962, 13 декабрь.

1965

186. **Абдураҳмонов А.** Эргаш Жуманбулбул ўғлининг «Ўртоқ Ленин» дostonи тексти устида ишлаш, «Совет мактаби», 1965, № 4, 42-бет.

1967

187. **Абдураҳмонов А.** Дostonнинг бадий хусусияти (Эргаш Жуманбулбул ўғлининг «Ўртоқ Ленин» дostonи ҳақида), «Ўқитувчилар газетаси», 1967, 20 апрель.

188. **Шоабдураҳмонов Ш.** «Равшан» дostonида бадий фонетика элементлари, Ўзбек халқ ижоди, тўплам, Тошкент, 1967, 23—30-бет.

189. **Саидов Н., Муродов М.** Ленин халқ тароналарида, Адабиётимизнинг ярим асири, тўплам, Тошкент, 1967, Эргаш Жуманбулбул ҳақида, 326—328-бетлар.

1968

190. **Жўраев Ё.** Ҳамиша барҳаёт образ (Эргаш Жуманбулбул ўғлининг «Уртоқ Ленин» дostonи ҳақида), «Тошкент бинокори», 1968, 21 апрель.

191. **Зарифов Ҳ. Т.** Улмас даҳо, «Шарқ юлдузи», 1968, № 12, 173—176-бетлар.

192. **Зарифов Ҳ. Т.** Эргаш Жуманбулбул ўғлининг номаълум термалари, «Ўзбек тили ва адабиёти», 1968, № 6, 49-бет. Шоирнинг расми берилган.

193. **Зикриёева Ҳ.** Улкан халқ бахшиси, «Бухоро ҳақиқати», 1968, 9 июль.

194. **Раҳматулла Юсуф ўғли,** Устозим, «Илғор чорвадор», 1968, 9 июль.

195. **Халқ куйчиси,** «Илғор чорвадор», 1968, 9 июль.

196. **Ҳасанов Н., Мамарасулов Б.** «Уртоқ Ленин» дostonи ҳақида, «Илғор чорвадор», 1968, 9 июль.

1969

197. **Зарифов Ҳ. Т.** Эргаш шоирнинг тажнисли тўртликлари, «Ўзбек тили ва адабиёти», 1969, № 1, 22—26-бетлар.

198. **Салоҳиддинов У.** Эргаш Жуманбулбул ўғлининг ҳаёти ва ижодини ўрганиш, «Совет мактаби», 1969, № 4, 28—33 бетлар.

199. **Саидов М.** Ўзбек дostonларида бадий маҳорат, Тошкент, 1969, 37—38, 50—59, 63—70, 193—194-бетлар.

200. **Қобулнӣёзов Ж.** Ўзбек совет фольклорининг ривожланиш йўллари (1917—1941 йиллар), Тошкент, 1969. «Уртоқ Ленин» дostonи ҳақида, 283—286-бетлар.

201. **Ҳайдаров С.** Ўзбек халқ оғзаки бадий ижодида В. И. Ленин образи, Тошкент, 1969. Эргаш шоир ижодида В. И. Ленин образи, 26—27-бетлар.

УЗБЕК ФОЛЬКЛОРИ ҲАҚИДА 1947—1955
ВА 1969—1970 йилларда
НАШР ЭТИЛГАН КИТОБЛАР ОБЗОРИ¹

Ўзбек халқ оғзаки ижодини ҳақиқий илмий асосда тўплаш ва ўрганиш Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин бошланди. Инқилобнинг дастлабки йилларидан бошлаб газета ва журналларда, ҳар хил тўпламларда фольклоримиз ҳақида турли-туман мақолалар босилди, фольклор асарлари ва тўпламларига сўз бошилар ёзилди, хрестоматиялар тузилди. Фольклористика тарихида Ҳоди Зарифийнинг «Луғат ҳам термин тўпловчиларга қўлланма» (1934), А. К. Боровковнинг «Дорбоз» (1928), М. Ф. Гавриловнинг «Кукольный театр в Узбекистане» (1928) сингари халқ ижодининг айрим масалаларини ёритувчи китобчалар учрасада, фольклоримизни илмий-монографик равишда чинакамига ўрганиш «Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси» китоби билан бошланди. Шунинг учун ҳам систематик обзорни шу асардан бошладик.

1. В. М. Жирмунский, Х. Т. Зарифов, *Ўзбекский народный героический эпос*, М., ОГИЗ Гослитиздат, 1947, 520 стр., редактор М. Богданова. Жуда катта фактик материал асосида, юқори савияда ёзилган бу китоб «Сўз боши» (3—5-бетлар), «Қириш» (6—22-бетлар), «Хулоса» (485—496-бетлар) ва «Изоҳлар» (497—517-бетлар)дан ташқари «Халқ бахшилари» (23—58-бетлар), «Эпик репертуар» (59—301-бетлар), «Ўзбек эпосига умумий характеристика» (302—457-бетлар), «Янги дostonлар» (458—484-бетлар) каби асосий бобларни ўз ичига олади. Бу монументал асар икки олимнинг — В. М. Жирмунский ва Ҳ. Т. Зарифовнинг Улуғ Ватан уруши йилларидаги самарали ҳамкорлиги натижасида юзага келди. Бу ҳақда китоб сўз бошисида бундай дейилади: «Ушбу китоб икки мутахассиснинг биргаликда ишлаши натижасидир.

¹ 1956—1968 йилларда нашр этилган асарлар обзори 1-китобда берилган. Қаранг: *Ўзбек совет фольклори масалалари*, 1-китоб, Тошкент, 1970, 282—333-бетлар.

Улардан бири бир неча йил давомида ўз халқи фольклорини тўплаб ва ўрганиб келмоқда. Иккинчиси ўзбек эпосига эпик ижодиётни қиёсий ўрганишнинг умумий проблемалари билан кириб келди».

Тадқиқотнинг кириш қисмида туркий халқлар, жумладан, ўзбек эпосининг ўрганилиши, эпик ижодиётнинг тараққиёт этаплари борасида жуда қизиқарли фикрлар илгари сурилади, муҳим тарихий-қиёсий материал таҳлил қилинади.

Ўзбек халқ дostonчилари ва бахшилик санъатининг ўзига хос хусусиятларини ёритувчи асарнинг биринчи боби дoston, унинг куй, музыка асбоби ва айтувчи билан боғлиқлиги масалаларини ёритиш билан бошланади, бахши, шоир, жиров, дostonчи каби атамаларнинг бир-биридан фарқи кўрсатилади; дostonчиликнинг областлараро айирмалари ва Хоразмнинг алоҳида хусусиятлари ёритилади. Бу бобда ўзбек фольклористлари томонидан тўпланган бой фактик материал таҳлил этилиб, жонли жараён, традиция ва мактаб, куйчининг индивидуал маҳорати борасида эътиборли хулосаларга келинганки, булар назарий ва қиёсий-тарихий нуқтаи назардан катта қизиқиш касб этади.

Асарнинг энг йирик иккинчи бобида эпик репертуар таҳлил этилади. Бунда ўзбек халқ дostonлари жанр хусусиятлари ҳисобга олинган ҳолда биринчи марта классификация қилинди ва бу классификация ҳозиргача амалда қўлланилиб келинмоқда. Бу классификацияга кўра, ўзбек халқ дostonлари қаҳрамонлик, романик (булар икки хил: ишқий-романик ва қаҳрамонлик-романик), жангнома, тарихий мазмундаги ва ёзма манбага эга бўлган дostonлар кабиларга бўлинади. Шу турларга кирувчи дostonларнинг кўпчилиги биринчи марта илмий-тадқиқот доирасига олиб кирилди ва ҳар бир турнинг жанрий хусусиятларига мухтасар, нисбатан тўлиқ илмий характеристикалар берилди. Демак, эпик репертуарнинг жанр эътибори билан таҳлил этилиши ва унинг турлараро умумийлиги ҳамда айирмаларининг тўғри ёритилиши принципиал назарий ва амалий аҳамиятга эга.

Бу бобнинг биринчи бўлимида қаҳрамонлик эпосининг асосий хусусиятлари ва «Алпомиш» ҳамда «Ёдгор» дostonлари, иккинчи бўлимида эса, жангномаларнинг характерли белгилари ва уларнинг юзага келиши ҳамда «Юсуф билан Аҳмад», «Алибек билан Болибек» дostonлари таҳлил қилинган. Ўзбек бахшилари репертуарида тарихий мазмундаги дostonлар ҳам анчагинадир («Шайбонийхон», «Ойсулув» ва бошқалар). Бундай дostonларнинг характерли хусусиятлари ва таҳлилига иккинчи бобнинг учинчи бўлими бағишланган. Романик дostonлар бахшилар репертуарида асосий ўринни эгаллайди. Бу тип дostonларнинг етакчи жанр хусусиятлари ва «Кунтуғмиш», «Ширин билан Шакар», «Орзи-

гул» каби асарлар, «Рустамхон» туркуми тўртинчи бўлимда атрофлича таҳлил қилинган. Қаҳрамонлик ва романик мавзуларни ўзида мужассамлаштирган «Гўрўғли» дostonлари алоҳида — бешинчи бўлимда текширилди. Характерли ери шундаки, «Гўрўғли» дostonларига маълум бир тартиб берилди, серияли ва генеологик циклизация масалалари ёритилди; туркумга бирлашган дostonлар алоҳида-алоҳида таҳлил этилди; айрим образлар талқинидаги (Ҳасан Қўлбар — Ҳасан Чопсан — Ҳасан Якдаста; Юнус пари — Мисқол пари; Қундуз — Юлдуз; Эшмурод — Тошмурод; Эшмирза — Қўшмирза ва бошқалар) иккилантириш, учлантириш (қўшалоклаштириш) сабаблари кўрсатилди. Бу бобнинг сўнгги олтинчи бўлимида китобий дostonлар таҳлил этилган. Шундай қилиб, бу бобда ўзбек бахшилари репертуаридаги барча эпик асарлар ўзининг бутун тўлалиги ва мураккаблиги билан ғоявий-бадий жиҳатдан пухта таҳлилига эга бўлди.

«Ўзбек эпосининг умумий характеристикаси» деб номланган учинчи бобда халқ дostonларининг ғоявий мазмуни, образлари, поэтик стили атрофлича таҳлил этилди. Халқ дostonларининг яратилиш даври ҳақида муҳим мулоҳазалар илгари сурилди.

Китобнинг янги дostonлар боби ҳам эътиборга лойиқдир. Бунда кейинги даврларда яратилган янги дostonлар ва ўзбек халқ шоирларининг замонавий темалардаги асарлари анализ қилинган. Ниҳоят, асарнинг сўнгги бобида ўзбек эпосини ўрганишда галдаги вазифалар кўрсатилади.

Бу монументал асарда мунозарали мулоҳазалар, баъзи масалаларни тўлалигича ёритмаслик, айрим ўринларда материалларга схематик ёндашиш ҳоллари шубҳасиз мавжуд. Лекин бундай майда-чуйда камчиликларга суяниб, бир вақтлар вульгар социологизм позициясида турган айрим танқидчилар қилганидек, уни батамом қоралаш асоссиздир. Асарнинг ўзбек фольклористикаси тараққиётида тутган ўрнини, унда қўйилган назарий масалалар аҳамиятини камситиш учун бўлган барча уринишлар унинг катта шухратига монелик қила олмади. Асар қўйилган масалаларнинг пухта ҳал қилинганлиги билан, назарий юксаклиги билан ҳамон илмий жамоатчиликнинг диққат марказида турибди.

Жуда катта билим, юксак назарий савияда ёзилган «Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси» китоби билан халқимизнинг фавқулodда бой оғзаки поэтик ижоди оламга танилди. 1958 йилда Германия Демократик Республикасида ушбу асар муфассал баёнининг немис тилида босилиб чиқиши юқоридаги даъвони яна бир бор тасдиқлайди². Китобда ўзбек халқ

² Das uzbekische heroische Volksepos, журнал «Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache», Лейпциг, 1958, № 1, 111—156-бетлар.

достонлари мисолида ҳал қилинган масалалар жаҳон эпосининг, жумладан, СССР халқлари эпик ижодиётининг назарий проблемаларини ишлаб чиқишга кенг йўл очиб беради. Бу ноёб тадқиқотнинг яратилиши билан ўзбек фольклористикаси янада юқори поғонага кўтарилди, халқ достонларини ўрганишда янги этап бошланди.

Т. Мирзаев

2. 3. Каримова, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1954, 42-бет, масъул муҳаррир Ш. Шобдурахмонов. Мазкур очерк атоқли ва зўр эътиборга эга бўлган сўз санъаткори Эргаш Жуманбулбул ўғлининг ҳаёти ва ижодий фаолиятини ёритишга бағишланган. Асарда дастлаб Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалаба қозониши, шонли Коммунистик партиянинг раҳбарлиги натижасида халқ хўжалигининг ҳар томонлама юксалиши, маданиятнинг ривож топиб бориши билан бирга оғзаки ижод ва маданий ёдгорликларни ўрганишга аҳамият берилиши ҳақида мулоҳазалар юритилади. Халқ ижоди бойликларининг аҳамияти ва уларни ўрганиш зарурлиги масалалари Ф. Энгельс, В. И. Ленин ва А. М. Горькийларнинг фикрлари билан тасдиқланади.

Китобчада шоирнинг ҳаёти ва фаолияти системали ёритилган. Муаллиф шоирнинг ижодий фаолияти ва репертуари ҳақида мулоҳаза юритар экан, унинг Гўрўғли циклига кирган достонларни ва шахсан Гўрўғлининг ўзини севиб куйлаганини айтади. Гўрўғлининг ўз душманлари — босқинчи ёвларга қарши доимо ҳозир туриши, халқ кучига таянганлиги, асло енгилмас ботир — қаҳрамон эканлигини «Гўрўғли» ва «Армонинг қолмасин» термалари анализи орқали исботлайди, «Равшан» билан «Далли» достонлари ҳақида айрим мулоҳазалар юритади. Асарда бу достонлардаги ижобий қаҳрамонлар образлари, уларнинг мардлиги, қаҳрамонлиги, ватанпарварлиги, самимий муҳаббати ва шу достонлардаги хотин-қизлар образлари самимият билан куйланганлигини очишга ҳаракат қилинади. Сўнг «Кунтуғмиш» достонига қисқача характеристика беради.

Очеркнинг кейинги саҳифаларида Эргаш шоирнинг Улуғ Октябрь социалистик революциясидан сўнги ижоди таҳлил қилинган. Шоир бу даврда севиб куйлаб юрган традицион достонлари билан бирга социалистик тузумнинг жўшқин нафаси уфурган ажойиб асарлар яратди. «Октябрь», «Шўро», «Қизил», «Охунбобоев» каби термалари шулар жумласидандир. Китобчада буларнинг таҳлилига алоҳида эътибор берилган. Айниқса, Эргаш Жуманбулбул ўғли ижодида, умуман, ўзбек совет фольклорида муҳим ўрин эгаллаган

«Ўртоқ Ленин» достони ҳақида алоҳида тўхталиб, унинг аҳамияти ва бадий қиммати тўғри ёритилган.

Китобчанинг охирида бу улкан халқ шоирининг бадий маҳорати ва санъаткорлиги ҳақида муҳим фикрлар илгари сурилган. Китоб кенг китобхонлар оммасини Эргаш Жуманбулбул ўғлининг ҳаёти, ижоди ва репертуари билан қисқача таништиришда катта аҳамиятга эга бўлди. Асарнинг яратилишида Ҳ. Т. Зарифовнинг Эргаш Жуманбулбул ўғли ҳақида унғача эълон қилинган мақолалари катта роль ўйнади, албатта.

З. Ҳусайнова

3. М. Алавия, Гражданлар уруши, халқ хўжалигини тиклаш ва социалистик индустрлаш даври ўзбек халқ поэтик ижоди, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1955, 40 бет, масъул муҳаррир Х. Расулев. Музайяна Алавиянинг бу китобчаси совет даври ўзбек халқ ижодини ўрганишга бағишланган дастлабки асарлардан биридир. У икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмда гражданлар уруши йилларида яратилган халқ асарлари таҳлил қилинган. Революциядан сўнг ижтимоий ҳаётдаги туб ўзгаришлар халқимизнинг бадий-маънавий бойликларида ўз аксини топганлиги, халқ оммасининг фикри-зикрини тараннум этувчи революцион даврнинг революцион қўшиқлари яратилиш жараёни атрофлича ёритилган. Қўшиқларда революцияни улуғлаш билан бирга унинг душманларига, чет эл босқинчиларининг малайлари бўлмиш босмачиларга қарши кураш ва нафрат ифодаланганлиги кўрсатилган.

Асарнинг иккинчи қисмида халқ хўжалигини тиклаш ва социалистик индустрлаш даврида ижод этилган ўзбек халқи ижоди намуналари даврнинг муҳим ижтимоий-сиёсий воқеалари фонида таҳлил қилинган. Халқ ҳар бир ижтимоий-сиёсий воқеага ўз муносабатини билдиради. Бу нарса китобчада яхши очилган. Умуман, М. Алавиянинг бу рисоласида тадқиқот доирасига киритилган давр фольклорининг асосий хусусиятлари, ижтимоий ҳаётдаги ўрни ва мавқеи етарли фактик материал асосида тадқиқ қилинган.

Ш. Хўжаева

4. М. Афзалов, Пўлкан шоир, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1955, 28 бет, масъул муҳаррир Х. Расулев. Халқ достончиларининг ҳаёти ва ижодини ўрганиш фольклоршунослигимиз олдидаги муҳим вазифалардандир. Шунинг учун ҳам М. Афзаловнинг Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлканнинг ҳаёти ва ижодига бағишланган асари шоир ижодини ўрганишдаги дастлабки қадамлардандир. Ишдаги ўйлар

шоир билан юзма-юз суҳбатлашиб, асарларидан намуналар ёзиб олиш жараёнида вужудга келган. Асарни ўқир эканмиз, автор бахшининг эпик маҳорати фонида образлар системаси, анъана ва новаторлик каби проблемалар устида фикр юритишга уринганлигини кўрамиз, бироқ мазкур назарий масалалар ҳақидаги фикр-мулоҳазалар маълум бир системага солиниб, алоҳида-алоҳида ишланмай, ўрни келгандагина айтиб ўтилган, холос.

Асар бахшининг биографиясини баён қилиш билан бошланади. Унинг ижодий йўли икки қисмга, яъни традицион дostonлар ҳамда совет воқелигини акс эттирган янги асарларга ажратиб ўрганилган. Муаллиф кўпроқ эътиборни ўзбек халқининг ижтимоий-сиёсий, маънавий, эстетик қарашлари, урф-одат, орзу-умид, интилишлари, чет эл босқинчиларига қарши курашлари ўз ифодасини топган, тарихий-этнографик томондан аҳамиятли бўлган «Чамбил қамали», «Шайбонихон» дostonлари таҳлилига қаратадики, бу нарса шоирнинг каттакон репертуаридаги асосий асарларга ўқувчи диққатини тортишга имкон берган. Чиндан ҳам «Чамбил қамали», «Шайвали» дostonларида турмушнинг турли хил томонлари, инсонпарварлик, ватанпарварлик, озод ва тинч яшаш, душман устидан доимо ғалаба қилиш каби меҳнаткаш эл орзуси, умид, ниятлари ўз ифодасини топган. Сўнгра, муаллиф Юнус пари, Гулчеҳра каби аёллар, Гўрўгли, Тохмон, Сохмон сингари баҳодирлар образларини таҳлил қилади ва дostonда аёллар, айниқса, Юнус пари образи яхши ишланганлигини қайд этади.

Маълумки, «Хуршидой» қиссаси халқ орасида қадимдан машҳур, «Шайбонихон» дostonининг асосий мазмунига узвий боғланган дoston ҳисобланади, бироқ бу асар ўзига хос алоҳида сюжет йўналиши, образлар системаси, композицион тузилишига эга. Шунинг учун ҳам унинг махсус таҳлил қилиниши диққатга сазовордир. Автор рисоланинг кейинги саҳифаларини шоирнинг ўзи яратган янги асарларига бағишлайди. «Мардикор», «Ҳасан батрак», «Қомсомлка Ойтўти», «Ҳасан кўл», «Узоқ яшасин», «Тўйдик эшоннинг дастидан» асарлари текширилади. Пўлканнинг янги дostonларида яратилган образлар, хусусан, Ойтўти, Ойқиз образлари традицион дostonлардаги аёлларнинг маънавий жиҳатдан тадрижий тақомилга кўтарилган вакиллари эканлигини тўғри ёритган.

М. Афзаловнинг «Пўлкан шоир» рисоласи бу талантли бахши ҳақидаги дасглабки тадқиқотлардандир. Бинобарин, унинг ижоди ва репертуари алоҳида монографик иш сифатида кенг, атрофлича ишланиши лозим.

К. Имомов

5. Т. Ғозибоев, **Фозил Йўлдош ўғлининг совет давридаги ижоди**, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1955, 160 бет, масъул муҳаррирлар Ш. Абдуллаева ва М. Афзалов. Фозил Йўлдош ўғли қирқдан ортиқ традицион дostonларни билган, жуда кўп янги асарлар яратган таланти куйчидир. Фольклорист Т. Ғозибоевнинг зикр этилаётган асари бу улкан санъаткор ижодининг айрим томонлари билан кенг ўқувчилар оммасини таништиради. Асарнинг кириш қисмида шоир ижоди ўрганилишининг аҳамияти ҳақида сўзланади. Китоб «Фозил Йўлдош ўғлининг совет давридаги ижоди» деб номланса-да, унинг каттагина қисми (56-бетгача) шоирнинг Улуғ Октябрь социалистик революциясигача бўлган ҳаёти, ижоди ва репертуарини ўрганишга бағишланган. Айниқса, «Рустамхон», «Чигиртка», «Қаҳатчилик», «Маматқарим полвон» каби асарлар атрофлича таҳлил қилинади.

Шоирнинг совет даври ижоди мамлакатимиз тараққиётининг асосий босқичлари ва умумодабиёт билан боғлиқ ҳолда ўрганиладики, бу бахшининг у ёки бу асарининг адабиётимиз ва фольклоримиз тарихида тутган ўрнини белгилашга имкон берган. Т. Ғозибоевнинг бу тадқиқоти улкан халқ санъаткори ҳаёти, ижоди ва репертуарини ўрганишда Ҳ. Т. Зарифов асарларидан кейинги жиддий бир уринишдир.

Ш. Хўжаева

6. А. Мўминова, **Халқ оғзаки ижодида аёллар образи**, Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1969, 96 бет. А. Мўминованинг ушбу рисоласи ўзбек халқ эртақларидаги хотин-қизлар образини таҳлил қилишга бағишланган. Умуман, адабиёт ва санъатда бўлгани сингари оғзаки ижодда ҳам воқелик, ҳаёт ҳақиқатлари, халқ орзу, идеаллари образлар орқали ифодаланadi. Шунинг учун ҳам Анора Мўминованинг «Халқ оғзаки ижодида аёллар образи» китобчаси маълум аҳамиятга эгадир.

Китобча асосан кириш, аёллар образи тасвири ҳамда эртақларда реализм ва романтизм масалаларига бағишланган боблардан иборат. Аёллар образи галереясини А. Мўминова ижобий ҳамда салбий образларга ажратиб ўрганади. Ижобий образлар тасвири китобчада яна ҳам конкретлаштирилиб: «Она образи», «Вафодор ёр, садоқатли рафиқа образи», «Оқила ва чевар, моҳира ва тадбирли аёллар образи», «Ватанпарвар ва қаҳрамон аёллар образи», «Давлат арбоби образи» каби сарлавҳалар билан берилиб, атрофлича ёритилади. Бунда муаллиф «Озодачеҳра», «Маликаи Хуснобод», «Хуснобону», «Қамбагал қиз», «Қорасоч пари» каби ўзбек халқ эртақларидан фойдаланади. А. Мўминова эртақларни таҳлил қилар экан, уларда ижобий аёл образининг тадрижий ривожланиб боришини кўрсатишга ҳаракат қилади.

Салбий аёллар образи муаммоси ҳам китобчадан кенг ўрин олган. Муаллифнинг таъкидлашича, меҳнаткаш мазлум оммага мансуб хотин-қизлар билан бирга эксплуататор синфларга мансуб аёллар ҳам бўлиши табиий бир ҳолдир. Мана шундай аёллар халқ оғзаки ижоди асарларида, шу жумладан, эртақларда бир қатор салбий аёл образининг яратилишига сабаб бўлган. А. Мўминова эртақлардаги салбий аёллар образини асосан икки гуруҳга (золим, айёр ва хиёнаткор аёллар образи; жодугар, ялмоғизлар образи) бўлиб кўрсатади. Бунинг учун «Воспирохун» эртагидаги кампир, «Ўтинчининг қизи» эртагидаги Меҳригёе, «Зумрад билан Қиммат» эртагидаги ўғай она каби салбий образлар мисол қилиб келтирилади. Китобчанинг охириги бўлими «Эртақлардаги реализм ва романтизм тенденциялари» деб аталиб, муаллиф уларнинг моҳияти, характери ҳақида фикр юритади.

Рисолада эртақлардаги ижодий метод масаласи қўйилгану, етарли назарий даражада очилмаган. Образлар таҳлили билан реализм ва романтизм тенденциялари бири иккинчисини тўлдириш ўрнига бир-биридан ажралиб қолган. Шунингдек, баъзи ўринларда таҳлилдан кўра баёнчилик устун келиб қолган. Шунга қарамай, рисола эртақлардаги образлар системасини таҳлил қилувчи дастлабки тадқиқотлардан бўлиши билан қимматлидир.

М. Мирзаева

7. М. Саидов, Ўзбек дostonчилигида бадий маҳорат, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1969, 264 бет, масъул муҳаррир Ҳ. Т. Зарифов. Кейинги йилларда ўзбек фольклорининг турли жанрларига оид анчагина илмий-тадқиқот ишлари яратилди. Бу ишларда у ё бу даражада халқ дostonчиларининг бадий маҳорати ҳақида диққатга сазовор фикрлар баён қилинган. Шу ишларнинг давоми сифатида мазкур монографиянинг яратилиши ўзбек халқ оғзаки ижодининг кам ишланган бир соҳаси — бадий маҳорат масалаларига бағишланганлиги учун муҳимдир.

Бу монография авторнинг кўп йиллик илмий изланишлари ва кузатишларининг натижаси бўлиб, кириш ва хулосадан ташқари етти қисмдан иборат. Улар қуйидагилар: «Достон», «Ўзбек халқ дostonчилигида вариация масаласи», «Ўзбек халқ дostonчилигида туркумлик масаласи», «Қўшалоклаштириш усули», «Бадий маҳорат масалалари», «Достонда драматизм ва конфликт», «Бадий тил ва ифода воситаларидан фойдаланиш».

Автор достон ва унинг тарихи, ўзига хос хусусиятлари, достон жанрининг фольклордаги ўрнига оид дурустгина мулоҳазалар юритади, ўз фикрини мисоллар билан далиллашга

ҳаракат қилади. Достонларнинг тарқалиш доираси билан боғлиқ вариантлилиқ масаласига ҳам алоҳида эътибор беради, унинг юзага келиш сабабларини очишга интилади.

Албатта, халқ достончилигида версия ва вариация масаласига оид анчагина фикрлар олдин ҳам бошқа олимлар томонидан айтилган эди. Автор уларга қўшилган ҳолда версия ва вариациянинг бир-биридан фарқли томонларини бирма-бир кўрсатиб ўтади.

Ўзбек халқ достончилигида туркумлиқ масаласи ҳам кам ишланган бир соҳадир. Шунинг учун автор бу масалага эътибор бериб, уни «Гўрўгли» достонлари туркуми мисолида таҳлил қилади. Мазкур силсила ичидаги кичик туркумларни санаб кўрсатади, уларнинг юзага келишидаги омилларни очишга ҳаракат қилади. Шунингдек, ўзбек халқ достончилигидаги бошқа туркумларни ҳам кўрсатиб ўтади.

Ўрни келганда айтиш керакки, «Алпомиш» достонини ҳам алоҳида бир туркум сифатида қараб, унинг ғоявий йўналиши ҳақида анчагина фикр юритади. Маълумки, ўзбек халқ достонларининг энг шоҳ асари ҳисобланган бу ажойиб достон ҳақида жуда кўп илмий текшириш ишлари олиб борилган ва яхши фикрлар айтилган. Автор бу ишларга қисман ўз муносабатини билдирган ҳолда «Алпомиш» достони ҳақидаги ўзининг фикр-мулоҳазаларини баён этади.

Рисоланинг кейинги бўлими ўзбек халқ достонларида қўшалоқлаштириш усулига бағишланган. Бунда автор ўзбек фольклорининг барча жанр ва турларига оид бўлган қўшалоқлаштириш усулини достонлар мисолида таҳлил қилади, унинг ўзига хос хусусиятларини очишга интилади. Монографиянинг бадий маҳорат масалаларига бағишланган қисмида достонларнинг ғоявий мазмуни ва бадий формаси биргаликда текширилиб, халқ достончиларининг ижрочилиқ ва ижодчилик маҳоратини очишга ҳаракат қилинади. Шунинг учун қўшалоқлаштириш усули ҳақидаги фикрлар шу қисмга киритилса яхши бўларди.

Достонлардаги драматизм ва конфликт масаласи, бадий тил ва ифода воситаларидан фойдаланиш соҳасида ҳам анчагина яхши фикрлар айтилган.

Монографиянинг баъзи ўринларида ғализ жумлалар, стилистик камчиликлар ҳам учрайди. Шунга қарамай, М. Саидовнинг «Ўзбек достончилигида бадий маҳорат» номли монографияси ўзбек фольклоршунослигига қўшилган янги бир ҳиссадир.

Т. Ашуров

8. Ж. Қобулниёзов, **Ўзбек совет фольклорининг ривожланиш йўллари**, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1969, 364 бет. Масъул муҳаррир С. С. Қосимов. Асар асосан икки

катта бўлимдан иборат: 1. Октябрь социалистик революцияси ғалабаси, граждандар уруши ва тикланиш даврида ўзбек халқ поэтик ижоди (1917—1929 йиллар). 2. Қишлоқ хўжалигини ёппасига коллективлаштириш, социализм ғалабаси ва уни мустақкамлаш даври ўзбек халқ поэтик ижоди (1929—1941 йиллар). Бу бўлимлар ўз ичида яна бир қанча бобларга бўлинади.

Ж. Қобулниёзовнинг «Ўзбек совет фольклорининг ривожланиш йўллари» асари фольклоршунослигимиз соҳасидаги биринчи, тўла илмий монографиядир. Бу асарни ўқиган киши ўзбек совет фольклори ва унинг ривожланиш йўллари билан мукамал танишади. Автор кўпгина илмий-проблематик адабиётлар билан танишиб чиққан, бой фактик материал тўплаган, уларни ўрганган, системага солган ва илмий таҳлил берган.

Асарнинг кириш қисмида автор ўзбек фольклорининг қадимийлиги, синфийлиги, меҳнаткаш омманинг орзу-умидларини куйлаб келганлиги ҳақида фикр юритади, шаклланиши ва ривожланишида асосий роль ўйнаган омилларни баён этади; ўзбек фольклористикасининг тараққиёт йўлларини ёритади. Биринчи бўлим 1917—1929 йиллар орасида яратилган ўзбек халқ оғзаки ижоди асарларига бағишланган. Автор бу бўлимга киришдан аввал даврнинг ижтимоий-сиёсий характеристикасига тўхтайди. Улуғ Октябрь социалистик революциясининг оламшумул аҳамияти, санъат, адабиёт билан бирга халқ ижоди ҳам яшнаб, кенг ривожланиш йўлига тушганлиги ҳақида сўзлайди.

«Озод халқнинг юрак садоси» сарлавҳаси билан бошланган қисмда автор йигирманчи йилларда яратилган ўзбек халқ қўшиқларини таҳлил қилади. Қўшиқлар халқ ҳаёти, интилишларининг бадий ифодасидир. Халқ ижодчилари революцияни мадҳ этдилар, қўшиқ, термалар яратдилар. Автор бу ўринда Эргаш Жуманбулбул ўғли яратган «Қизил», «Шўро», «Октябрь» термаларини ва халқ қўшиқларини таҳлил этади. Октябрьга бағишланган қўшиқ, терма, ашулалар ўз даврининг юрак садоси сифатида кўрсатилади. Бу бўлимда Октябрь революциясининг йўлбошчиси, янги, озод дунёнинг ижодчиси, меҳнаткашларга ҳаёт бахш этган В. И. Ленинни улуғлаган ўзбек фольклори асарлари анализ қилинади. «Жанговар йиллар халқ поэзияси» сарлавҳаси остида автор Туркистонда рўй берган граждандар уруши акс этган, босмачилар ва уларнинг ёвуз ҳаракатларига қарши тасвирланган қўшиқларни текширади.

Автор фольклорда акс этган мамлакатни индустриллаштириш мавзусига алоҳида эътибор беради ва йигирманчи йилларда тўплаган ўзбек ишчи фольклори намуналарини таҳлил этади. Хуллас, йигирманчи йилларда яратилган қўшиқ-

лар тематик ранг-барангликни ташкил этадики, автор бунга керагича эътибор берган.

«Эпоснинг янги ҳаёти, қўшиқдан дostonга» деган бобда автор ўтмиш традицион дostonларининг совет даврида яшаши ва уларнинг совет воқелигига бағишлаб яратилган янги дostonлардан фарқига тўхтайтиди. Янги дostonлар қандай яратилди, улар традицион дostonлардан нималарни олди ва бошқа ўзига хос хусусиятлари ҳақида фикр юритади. Ҳар икки тип дostonларнинг композицияси, сюжет ва конфликти каби масалаларни қиёсий ёритишга уринади. Бу бобда «Мардикор», «Маматкарим полвон», «Жиззах қўзғолони», «Дастагул», «Амир қочди», «Очилдов», «Ўртоқ Ленин», «Ҳасан батрак» дostonларининг таҳлилига анча кенг ўрин берган.

«Эртақда янги мотивлар», «Янги замон халқ драмаси», «Янги пайровлар», «Халқ донишмандлигининг янги жилоси», «Янги ҳаёт ва топишмоқлар» қисмларида ўтмишда яратилган традицион фольклор жанрига тўхтаб, шулар орасидан совет даврида яшаб келаётган янги асарлар ҳақида фикр юритади. Уларнинг ижтимоий-тарбиявий аҳамияти алоҳида мисоллар орқали кўрсатилади.

Қитобнинг ўттизинчи йиллар фольклорига бағишланган қисмининг биринчи бобида коллективлаштириш даври халқ поэзияси ҳар жиҳатдан кенг таҳлил қилинган. Коллективлаштиришга бағишланган қўшиқларда колхозчиларнинг меҳнатга, ҳаётга янги муносабатлари, моддий-маънавий фаровонлик, мамнун бўлиш ифодаланади. 30-йиллар ўзбек халқ поэтик ижоди намуналарида ўша даврда совет халқининг онги, меҳнати, ҳаётида рўй берган ўзгаришлар, янгиликлар анча тўла ёритилгани ҳақида фикр юритади. Авторнинг ўша даврларда яратилган, кенг тарқалган қўшиқ ва бошқа фольклор асарларининг бадний хусусиятлари, ўзига хос белгилари, тили ва бадний маҳорат масалаларига кенг-роқ тўхташи лозим эди.

Бу бўлимнинг иккинчи бобида социализм ғалабаси ва уни мустаҳкамлаш даври ўзбек халқ бадний ижоди ўрганилган. Фольклор намуналари тематик жиҳатдан таҳлил этилиб, маълум хулосаларга келинган.

«Ўзбек совет фольклорининг ривожланиш йўллари» номли монографияда биринчи марта йигирманчи ва ўттизинчи йиллар фольклори системали равишда батафсил таҳлил этилди. Бой фактик материалга умуман баҳо берилди, ўзбек совет фольклорининг шаклланиши ва ривожланиши қонуниятларини очишга ҳаракат қилинди. Қитобнинг илмий-назарий қиммати ҳам ана шундадир.

М. Афзалов

9. М. Қодиров, Юсуфжон қизиқ ижоди, Тошкент, ЎзКП МКнинг Бирлашган нашриёти, 1969, 32 бет. Ўзбек совет санъатининг яратилишида улкан роль ўйнаган халқ санъаткорларидан бири Юсуфжон қизиқ Шакаржонов ижоди текширувчиларнинг диққат марказида турибди. Муҳсин Қодировнинг унинг ижоди ҳақидаги рисоласи бу йўлдаги хайрли ишлардан биридир. Рисолада ўзбекларнинг анъанавий театри — қизиқчиликнинг ўзига хос белгилари ва унинг муҳтарам пешвоси Юсуфжон қизиқ Шакаржоновнинг ажойиб санъаткорлиги ҳақида муҳим мулоҳазалар юритилган. Муҳими шундаки, автор Шакаржонов маҳоратини қизиқчилик театри тараққиёти ва ўзига хос хусусиятлари фониди очади, қизиқчиларни тарбиялашдаги профессионал таълимнинг усули ва йўллари илмий далиллар асосида чиройли баён этади, Зокир эшон труппаси ва ундаги таълим усуллари ёритади.

Китобчада машҳур қизиқчи, зўр раққос, ажойиб аския-боз сифатида катта ҳаёт йўлини босиб ўтган Юсуфжон Шакаржонов репертуарининг характери ва тематикаси, унинг ижрочилик ва корфармонлик фаолияти ундан ёзиб олинган 34 та комедия, 10 та кулки-ҳикоя ва муқаллид, ўнлаб усул ва куйлар, халқ санъатининг турли мавзуларида у билан ўтказилган ҳисобсиз суҳбатлар материалларини пухта ўрганиш асосида баён қилинганки, натижада автор кенг китобхонлар учун мақбул, етарли илмий асосга эга бўлган асар ярата олган.

Т. Мирзаев

10. Ўзбек совет фольклори масалалари, тадқиқотлар, 1-китоб, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1970, 334 бет, масъул муҳаррир Т. Мирзаев. Доҳиймиз В. И. Ленин таваллуд кунининг 100 йиллигига бағишланган бу тўплам ўзбек совет фольклорининг актуал масалаларини текширишга қаратилган. Тўпламга Иззат Султоннинг «Изланишлар давом этади» (4—11-бетлар), М. Афзалов, К. Имомовларнинг «В. И. Ленин ва халқ оғзаки ижоди» (12—17-бетлар), М. Алавиянинг «Халқ қўшиқлари ҳақида» (18—29-бетлар), Ж. Қобулниёзовнинг «Қўшиқларда ижтимоий мотивларнинг анъанавийлиги ҳақида» (30—46-бетлар), О. Собировнинг «Совет даври халқ қўшиқларининг яратилиши жараёнига доир» (47—60-бетлар), О. Боқиевнинг «В. И. Ленин ва партия уйғур халқ қўшиқларида» (61—65-бетлар), Н. Собуровнинг «Халфалар репертуарида янги қўшиқлар» (66—70-бетлар), З. Ҳусайнованинг «Ҳозирги замон топишмоқлари ҳақида мулоҳазалар» (71—80-бетлар), Ф. Қароматовнинг «Совет даври ўзбек халқ куйлари ҳақида» (81—93-бетлар), М. Муродовнинг «Ўртоқ Ленин» достонининг халқ шоирларига таъ-

сири» (94—101-бетлар), Т. Ашуровнинг «Замонавий дostonларда комик ҳолат яратиш йўллари» (102—106-бетлар), Т. Мирзаевнинг «Очилдов» дostonида традициянинг роли» (107—111-бетлар), К. Очилов, О. Собировларнинг «Қорақум» ва «Дастагул» дostonларининг яратилишига доир» (112—119-бетлар), Х. Камоловнинг «Фозил Йўлдош ўглининг Улуғ Ватан уруши даври ижодида анъанавий дostonлардан фойдаланиши тўғрисида» (120—124-бетлар), О. Собировнинг «Ўзбек совет адабиётида фольклор ва фольклор анъаналари» (125—143-бетлар), М. Қодировнинг «Ҳамза ва халқ театри» (144—191-бетлар), М. Иброҳимовнинг «Балладанинг бошланиши — фольклорда» (192—206-бетлар), О. Сафаровнинг «Қуддус Муҳаммадийнинг фольклордан фойдаланишига доир» (207—211-бетлар), Э. Қиличевнинг «Садриддин Айний асарларида мақолларнинг қўлланиши» (212—217-бетлар) ва ниҳоят, атоқли фольклорист Ҳоди Зарифнинг «Ўзбек совет фольклористикаси тарихидан» (218—281-бетлар) каби мақолалари киритилган. Шунингдек, тўпلام охирида «Ўзбек фольклори ҳақида 1956—1968 йилларда нашр этилган китоблар обзори» ҳам берилган.

Тўпلام Иззат Султоннинг «Изланишлар давом этади» мақоласи билан бошланади. Унда Ленин ва адабиёт, Ленин ва фольклор масалаларининг умумий назарий томонлари ҳақида қимматли фикрлар билдирилган. Шунингдек, М. Афзалов, К. Имомовларнинг мақоласи ҳам Лениннинг фольклорга бўлган ижобий муносабати ва унинг фольклористикамиздаги аҳамиятини илмий баҳолашга қаратилган.

М. Алавия, Ж. Қобулниёзов, О. Собиров, Н. Сабуровларнинг мақолаларида ўзбек халқ кўшиқларининг Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейинги тараққиёти, янги даврда кўп асрли бой анъаналар асосида янгича ривожланиши ва унинг реал тарихий заминлари, ғойвий-тематик ва бадий хусусиятлари ҳақида қимматли мулоҳазалар билдирилган.

З. Ҳусайнова замонавий топишмоқларни таҳлил этар экан, бу топишмоқлар ижтимоий онгнинг муайян даражасини, ҳозирги фан-техника тараққиётини ўзида яхши акс эттираётганлигини алоҳида уқтиради.

Тўпلامдаги фақат бадий фольклор борасидагина эмас, балки халқ ижодининг бошқа тури — музыка фольклори ҳақида тадқиқот ҳам ўрин олган. Ф. Кароматовнинг мақоласида ўзбек халқ куйларининг совет давридаги тараққиёт даражаси ёритилган.

Традицияга таянган кучли новаторлик, айниқса, совет даври ўзбек халқ дostonларида яққол кўзга ташланади. Тўпلامдаги қатор мақолаларда совет даври дostonлари турли хил аспектда олиб тадқиқ этилади. Чунончи, М. Муродов

адабий таъсир масалалари, Т. Ашууров дostonларда бадий маҳорат, аниқроғи комик ҳолат яратиш маҳорати, Т. Мирзоев ва Х. Камоловлар традиция ва новаторлик, К. Очилов, О. Собировлар дostonларнинг яратилиши жараёни нуқтаи назаридан ёндашадилар.

Кейинги йилларда фольклор ва ёзма адабиёт муносабати, айниқса, фольклорнинг ёзма адабиётга бўлган таъсири масаласи кўпгина тадқиқотчилар диққатини жалб этмоқда. Бу ёзма адабиётнинг ривожланиши учун принципиал аҳамиятга эга. О. Собиров, М. Қодиров, О. Сафаров, Э. Қиличевларнинг мақолалари шу жиҳатдан қимматлидир. Фольклорнинг ёзма адабиётга таъсири масаласини О. Собиров умумий планда, М. Қодиров Ҳамза драматургиясида халқ театрининг родини кўрсатиш орқали очиб берганлар. Халқимизнинг бой оғзаки ижоди ёзма адабиётдаги конкрет жанрларнинг шаклланиши ва ривожланишида муҳим роль ўйнаган факторлардан биридир. М. Иброҳимов мақоласининг қимматли томони шундаки, у биринчи марта ўзбек балладасининг тараққиёт йўлини текшириш давомида бу масалани ишонарли асослай олган.

Ўзбек фольклористикасининг асосчиси Ҳоди Зариф ўзининг каттакон мақоласида қисқа ва мураккаб тараққиёт йўлини босиб ўтган бу фаннинг шаклланиши ва ривожланиши тарихини, ҳар хил ғоявий-синфий оқимларга, фольклорга нотўғри ёндашишларга, уни сохталаштиришларга қарши курашиш тарихини кўрсатиб, шу асосда фольклористикамизнинг назарий масалаларини умумлаштириб берган. Тўплам охирида берилган ўзбек фольклорига оид илмий, илмий-оммабоп китоблар обзори ўзбек фольклоршунослиги билан қизиқувчиларга қулайлик туғдириши билан ҳам ғоят қимматлидир.

Тўплам пухта илмий композицияга эга. Мақолалар маълум проблемалар атрофида бирлаштириладики, бу нарса совет даври ўзбек фольклори ҳақида яхлит тасаввур беради. Хуллас, «Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар» сериясининг ташкил этилиши ва унинг биринчи китоби сифатида ушбу тўпламнинг чиқиши фольклористикамиз тараққиётида муҳим босқич бўлиб, фольклорчи-олимларимизнинг қўлга киритган жиддий ютуғидир.

Р. Отаев

11. М. Қодиров, Ўзбек халқ театри. Тошкент, ЎзҚП МКнинг нашриёти, 1970, 40 бет. Муҳсин Қодиров анъанавий халқ театри ва унинг репертуари хусусиятларини мунтазам ўрганиб келаётган тадқиқотчилардандир. Унинг «Ўзбек халқ театри» рисоласи бу йўлдаги янги қадамдир. Рисоланинг кириш қисмида автор анъанавий театрнинг XVIII асрнинг охи-

ридан XX аср бошларигача бўлган тараққиёти ва совет давридаги ўзига хос фаолиятини ёритишни мақсад қилиб қўйганлигини айтади.

Китобчанинг «Анъанали театр йўли» деган қисмида автор ўзбек анъанавий театрини уч гурпуага — Бухоро, Хоразм ва Қўқон театрига ажратиб, асосий эътиборни Қўқон театрига қаратади. Қўқонда XVIII аср охири ва XIX аср бошида Дейдиёр шум лақабли машҳур масхарабоз раҳбарлигида йирик қизиқчилар труппаси мавжудлиги, труппанинг состави ва репертуари, Дейдиёр шум ишини Зокир эшон бошчилигидаги санъаткорлар давом эттирганлиги ва бу труппага ўтган асрнинг охирги чорагида Юсуфжон қизиқ Шакаржоновнинг келиб қўшилганлиги ҳамда совет даврида анъанавий театрни ўзбек совет маданиятининг таркибий қисми сифатида ривожлантирганлиги ҳақида сўзлайди.

Китобчанинг «Халқ актёрлари санъатининг табиати» деб номланган қисми алоҳида диққатга сазовордир. Автор бундан изланишларининг қаймоғини беради, традицион театр шоҳи — халқ актёри маҳоратига доир оригинал кузатишларини баён этади. Анъанавий театр учун муҳим бўлган бадиҳа ва шартлиликнинг асосий моҳиятини очади, бу билан янги мулоҳазалар, янги фикрларни ўртага ташлайди. Рисоланинг илмий-назарий аҳамияти ва фольклористикадаги ўрни ана шулар билан белгиланади.

Т. Мурзаев

Юқоридаги обзор ўзбек фольклористикаси жиддий ютуқларни қўлга киритаётганлигини кўрсатиб турибди. Бундан ташқари бир қанча фольклор асарлари нашр этилди ва жуда кўп мақолалар эълон қилинди. Айниқса, атоқли халқ шоири Эргаш Жуманбулбул ўғлининг 100 йиллик юбилейини ўтказишга тайёрланиш муносабати билан янги-янги тадқиқотлар яратилди, шоир асарларининг беш томлиги нашрга ҳозирланди. «Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар» сериясининг навбатдаги китоблари («Фозил шоир маҳорати», «Адабиёт ва фольклор», «Пўлкан ва Ислом шоир»)ни тайёрлашга жиддий киришилди. Бу Партия ва Ҳукуматимизнинг ижтимоий фанларни, жумладан, фольклористикани ҳам ривожлантиришга яқиндан ёрдам бериб келаётганлиги натижасидир.

Эргаш Жуманбулбул ўгли ижодининг ўрганилиши ва фольклоршу- нослигимиз олдидаги вазифалар	3
Ходи Зариф. Улкан халқ санъаткори	8
Эргаш Жуманбулбул ўгли ва унинг оиласи хронологияси	41
Ходи Зариф. «Кунтуғмиш» достони ҳақида	43
Т. Мирзаев. «Якка Аҳмад» достони тўғрисида	51
Ходи Зариф. «Равшан» достони ҳақида	60
М. Муродов, М. Зуфаров. «Далли» достонининг бадний ху- сусиятларига доир	74
М. Мирзаева. «Далли» ва «Равшан» достонлари наслий тур- кумлик намунаси сифатида	92
Т. Ашуров. Юмор яратиш воситаларига доир	97
К. Имомов. Комик қаҳрамон	103
С. Содиқов. «Қундуз билан Юлдуз» достонида мақоллар	110
О. Собиров. Достон ва пьеса	119
Ж. Қобулниёзов. «Ўртоқ Ленин» достони ҳақида	130
О. Мадаев. Эргаш Жуманбулбул ўгли асарларининг идк таржи- малари ҳақида	136
З. Миртурсунов. Халқ педагогикаси ва унинг Эргаш шоир достонларида акс эттирилишига доир	141
Ш. Шобдуррахмонов. «Равшан» достонининг тили ҳақида	146
А. Ишаев. Достонлар тилининг баъзи бир хусусиятлари	173
З. Ҳусайнова. Эргаш Жуманбулбул ўгли (библиография)	180
Ўзбек фольклори ҳақида 1947—1955 ва 1969—1970 йилларда нашр этилган китоблар обзори	197

На узбекском языке

Зарифов Х. Т., Мирзаев Т. и др.

**ИРГАШ ШАИР И ЕГО МЕСТО В УЗБЕКСКОМ
УСТНОМ НАРОДНОМ ТВОРЧЕСТВЕ**

Издательство «Фан» УзССР
Ташкент — 1971

Муҳаррир *М. Алиева*
Техмуҳаррир *М. Сухарева*
Қорректор *М. Каримбобоева*

Р11613. Теришга берилди 28/1-71 й. Босишга рухсат этилди 26/III-71 й. Фор-
мати 60×90^{1/16} — 6.62 қоғоз л. 13,25 босма л. Ҳисоб-нашриёт л. 12,2.
Нашриёт № 710. Тиражи 2000. Баҳоси 1 с. 46 т.

ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси, Чардаиев кўчаси, 21. Заказ № 31
Нашриёт адреси: Гоголь кўчаси, 70.